

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 34

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 2 від 28.02.2022 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Кудінов І.О., Сергеева К.М., Клименко А.О.**СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
У МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ГАРЯЧОГО ВОДОПОСТАЧАННЯ
(НА ПРИКЛАДІ МІСТА ЗАПОРІЖЖЯ).....7**СЕКЦІЯ 2****СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Бондарець Б.Б., Фесенко А.М., Чорна В.О.**СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ СУЧАСНОГО ЕТАПУ
ЦИФРОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ.....17**СЕКЦІЯ 3****ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Велитченко Л.К., Сюй Болунь**

ПСИХОДІАГНОСТИЧНА МОДЕЛЬ АТРИБУЦІЇ.....24

Шебанова В.І., Дементьева К.Г., Чикир Л.Д.СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ..... 30**СЕКЦІЯ 4****ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ****Амплеєва О.М., Міхтахова Н.С.**КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СТУДЕНТІВ
ЯК ПЕРЕДУМОВА АДАПТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ.....37**Гусак В.М.**ОСОБЛИВОСТІ СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ
З РІЗНИМИ РІВНЯМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ..... 41**Котлова Л.О., Тичина І.М., Шикирава Н.М.**СТАТТЕВІ ВІДМІННОСТІ САМООЦІНКИ ТА МОТИВАЦІЇ НАВЧАННЯ
СТУДЕНТІВ .....47**Сова М.О., Деніжна С.О.**DIGITAL-ТЕХНОЛОГІЇ ТВОРЧОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ
ЗА УМОВ ДУХОВНОЇ КРИЗИ.....52**Степаненко Л.В.**ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК РЕСУРС КОПІНГ-ЗАХИСНИХ МЕХАНІЗМІВ
ЕМОЦІЙНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....58

СЕКЦІЯ 5

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Вовк А.І.

РОЛЬ СІМ'Ї У РОЗВИТКУ ШЛЮБНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДИТИНИ.....64

Леонова І.М.

СУБ'ЄКТИВНЕ СТАВЛЕННЯ ЖІНОК ДО САМОТНОСТІ.....70

Мороз Л.І., Міщенко М.С.

ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ ЯК ЗАСІБ СТАНОВЛЕННЯ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....80

Шулюк Н.І.

РЕФОРМА ПРОФІЛЬНОЇ ОСВІТИ, СТАВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА ДО ЗМІН.....85

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....94

CONTENTS

SECTION 1

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Kudinov I.O., Serheieva K.M., Klymenko A.O.

SOCIAL INTERACTION OF COMMUNITY AND LOCAL GOVERNMENT
IN CONTEXT OF MODERNIZATION OF HOT WATER SUPPLY SYSTEM
(ZAPORIZHZHIA CITY EXAMPLE).....7

SECTION 2

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Bondarets B.B., Fesenko A.M., Chorna V.O.

SOCIO-ANTHROPOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE MODERN STAGE
OF THE DIGITAL REVOLUTION: THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY.....17

SECTION 3

GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Velytchenko L.K., Siui Bolun

PSYCHODIAGNOSTIC ATTRIBUTION MODEL.....24

Shebanova V.I., Dementieva K.H., Chykur L.D.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FORMATION
OF NATIONAL IDENTITY OF UKRAINIAN STUDENT YOUTH.....30

SECTION 4

PERSONALITY PSYCHOLOGY

Amplieieva O.M., Mikhtakhova N.S.

COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS
AS A PREREQUISITE FOR ADAPTIVE BEHAVIOR OF PERSONALITY.....37

Husak V.M.

PECULIARITIES OF COMMUNICATION OF FUTURE PSYCHOLOGISTS
WITH DIFFERENT LEVELS OF PSYCHOLOGICAL CULTURE.....41

Kotlova L.O., Tychyna I.M., Shykyrava N.M.

GENDER DIFFERENCES IN STUDENTS' SELF-ESTEEM
AND MOTIVATION FOR LEARNING.....47

Sova M.O., Dienizhna S.O.

DIGITAL TECHNOLOGIES OF CREATIVE SELF-REALIZATION PERSONALITIES
IN CONDITIONS OF SPIRITUAL CRISIS.....52

Stepanenko L.V.

VIABILITY AS A RESOURCE OF COPING-PROTECTIVE MECHANISMS
OF PERSONALITY'S EMOTIONAL SELF-REGULATION.....58

**SECTION 5
SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY****Vovk A.I.**THE ROLE OF THE FAMILY IN THE DEVELOPMENT
OF THE MARRIAGE POTENTIAL OF THE CHILD.....64**Leonova I.M.**

SUBJECTIVE ATTITUDE OF WOMEN TO LONELINESS.....70

Moroz L.I., Mishchenko M.S.PROFESSIONAL-PSYCHOLOGICAL TRAINING AS A MEANS
OF FORMING FUTURE PSYCHOLOGISTS.....80**Shuliuk N.I.**

PROFESSIONAL EDUCATION REFORM, SOCIETY'S ATTITUDE TO CHANGE.....85

A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....94

СЕКЦІЯ 1 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ГАРЯЧОГО ВОДОПОСТАЧАННЯ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ЗАПОРІЖЖЯ)

SOCIAL INTERACTION OF COMMUNITY AND LOCAL GOVERNMENT IN CONTEXT OF MODERNIZATION OF HOT WATER SUPPLY SYSTEM (ZAPORIZHZHIA CITY EXAMPLE)

Стаття присвячена проблемі соціальної взаємодії громади та органів місцевого самоврядування в контексті модернізації системи гарячого водопостачання на прикладі міста Запоріжжя. У статті представлені результати соціологічного опитування мешканців багатоквартирних будинків м. Запоріжжя у грудні 2020 року. Методологічну основу дослідження складають наукові та спеціально-соціологічні методи наукового пізнання. Визначено два формати соціальної взаємодії у суспільстві: 1) як громадської активності «громадянин – влада», що передбачає залучення громади до процесів прийняття владних рішень, починаючи від звернень до владних представників, громадських обговорень і закінчуючи проведенням демонстрацій, бойкотів тощо; 2) громадська активність «громадянин – громадянин» – будь-які види кооперативної співпраці громадян по вирішенню проблем на рівні громади без втручання влади (волонтерство, благодійність, соціальна допомога тощо). Кожен формат соціальної взаємодії може мати неформальний (поодинокі випадки) чи формальний (створення об'єднань громадян) характер. Результати дослідження визначили можливі шляхи підвищення соціальної взаємодії громади та місцевого самоврядування: розвиток суб'єктності багатоквартирних будинків, оскільки неможливо вирішити загальні проблеми таких будинків у разі відсутності єдності їх мешканців; 2) розвиток комунікаційних можливостей місцевої влади; 3) розвиток інституту соціальних організаторів (соціальних технологів). Визначено, що мешканці багатоквартирних будинків міста Запоріжжя демонструють дуже низький рівень обізнаності у сфері житлового законодавства та стану власної забудови та той факт, що кожен такий мешканець розуміє доцільність та необхідність модернізації існуючої системи гарячого водопостачання. Основною перешкодою на шляху модернізації систем гарячого водопостачання є необхідність залучення великих фінансових ресурсів. Друга перешкода – небажання мешканців багатоквартирних будинків співпрацювати. Одним із шляхів вирішення проблеми є проведення якісної інформаційної кампанії для підвищення обізнаності населення щодо фінансових можливостей багатоквартирних будинків та кращих

практик проектної діяльності на рівні багатоквартирних будинків.

Ключові слова: централізоване гаряче водопостачання, модернізація, багатоквартирний будинок, соціальна взаємодія, громада, місцева влада, суб'єкт.

The article is devoted to the problem of social interaction of community and local government in the context of modernization of the hot water supply system based on Zaporizhzhia city example. The article represents the results of a poll of apartment building residents of Zaporizhzhia city in December 2020. The methodological basis of the study are scientific and special sociological methods. Two formats of social interaction in society are identified: 1) as a public activity "citizen – government", which involves community in government decision-making processes, ranging from appeals to government officials, public discussions and ending with demonstrations, boycotts, etc.; 2) a public activity "citizen – citizen" – any kind of cooperative activity of citizens to solve problems at the community level without government intervention (volunteering, charity, social assistance, etc.). Each format of social interaction can be informal (isolated cases) or formal (creation of associations of citizens). The results of the study identified possible ways to increase social interaction between the community and local government: the development of the subjectivity of apartment buildings, as it is impossible to solve common problems of such buildings in the absence of unity of their residents; 2) development of communication capabilities of local authorities; 3) development of the institute of social organizers (social technologists). It is determined that apartment building residents in Zaporizhzhia show a very low level of awareness in the field of housing legislation and the state of their own development and the fact that each such resident understands the feasibility and need to modernize the existing hot water supply system. The main obstacle to the modernization of hot water supply system is the need to attract large financial resources. The second obstacle is the reluctance of apartment building residents to cooperate. One of the ways to solve the problem is to conduct a quality information campaign to raise public awareness of the financial capabilities of apartment buildings and best practices of project activities at the level of apartment buildings.

Key words: centralized hot water supply, modernization, apartment building, social interaction, community, local government, actor / subject.

УДК 316.35:628.1

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.1>

Кудінов І.О.

к.філос.н., доцент,
доцент кафедри соціології
Запорізький національний університет

Сергєєва К.М.

аспірантка кафедри соціології
Запорізький національний університет

Клименко А.О.

студентка 3 курсу кафедри соціології
Запорізький національний університет

Вступ. Актуальність дослідження обумовлена загальними станом комунальної інфраструктури України, яка на рівні підприємств теплокомуненерго і будівель старої забудови зношена більш ніж на 60%. Устаткування з таким рівнем зносу вже давно неефективне за основними функціями і витрат і вимагає заміни на сучасне. Єдиним рішенням в цій ситуації є активне впровадження заходів з енергозбереження, які необхідно робити на всіх етапах ланцюжка постачання гарячої води (від джерела гарячої води до місць її розподілу, в тому числі транспортної мережі) або розвиток альтернативних джерел забезпечення, які передбачають повну відмову від централізованих систем постачання гарячої води на користь індивідуальних рішень (бойлерів, ІТП тощо). Особливої актуальності набуває дана проблема в умовах того, що «на сьогодні в українському суспільстві існує більше соціальних бар'єрів, ніж можливостей економічного розвитку країни» [19].

Проблема зношення засобів постачання гарячої води є актуальною для більшості обласних центрів України, тому місто Запоріжжя не є винятком. Місто Запоріжжя – адміністративний центр, де зосереджено 43% населення Запорізької області. Місто має розвинуту промисловість, індустрією та багатою історично-культурною спадщиною, що призводить до значної концентрації населення щонайменше у 5-ти з 7 районів міста, кожний з яких є споживачем послуги гарячого водопостачання. При цьому система гарячого водопостачання у 3-х найстаріших районах міста потребує нагального оновлення у зв'язку із істотним перевищенням строків її експлуатації.

Стан наукової розробки проблеми. Всю сукупність досліджень за темою нашого дослідження можна поділити на три напрями.

До першого напрямку відносяться дослідження загальних питань модернізації суспільства, аналізу сучасного стану розвитку України, особливостей економічного розвитку країни, шляхів модернізації економіки країни в умовах євроінтеграції та викликів глобальних загроз тощо: Т. Бутченко [4], В. Воловик [31], В. Ворона [5], Є. Головаха [7], О. Злобіна [10-11], М. Лепський [30-31], Т. Петрушина [19-20], В. Пилипенко [21-22], В. Піддубний [39-40], Ю. Привалов [21], О. Резнік [24-25], В. Скворець [43], Т. Хлівнюк [36], Г. Чепурко [22, 37-40].

До другого напрямку відносяться дослідження, які безпосередньо мають відношення до процесів модернізації на регіональному та локальному рівнях, в тому числі,

дослідження в галузях соціології міста та соціології економіки, а також дослідження в сфері соціальної взаємодії суб'єктів житлоустрою України: Л. Барзенкова-М'ясникова [29], Г. Баршацька [29], В. Бойко [3], Б. Бондарець [34], В. Геєць [6], О. Дейнеко [8], І. Дударева [30], О. Зубарева [12], І. Кудінов [14], Д. Локтіонова [15], Л. Ляпіна [15], Н. Міхно [17], В. Омеляненко [42], Л.О. Радіонова [23], О.М. Радіонова [23], О. Стадник [29], А. Фесенко [34], В. Чорна [34], С. Щербина [29].

Нарешті, третій напрям має безпосереднє відношення до теми нашої роботи, що представлено теоретичними та соціологічними дослідженнями в сфері житлово-комунального господарства: О. Беленок [2], І. Мацко-Демиденко [2], Д. Мезенова [16], О. Стародубцева [16] та інших соціально-економічних досліджень [1; 13; 18; 26; 32; 33; 35].

Мета статті – визначити напрями підвищення рівня соціальної взаємодії громади з місцевою владою щодо модернізації системи гарячого водопостачання на прикладі міста Запоріжжя.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення мети дослідження було проведено операціоналізацію та визначення основних понять, а саме: гаряча вода, гаряче водопостачання, система централізованого гарячого водопостачання, послуга гарячого водопостачання, модернізація, місто Запоріжжя.

Ми вирішили звернутися до проекту Закону України «Про гарячу воду та гаряче водопостачання», а саме до I розділу (Загальні положення), Статті 1 [9]:

«Гаряча вода – це вода, яка відповідає встановленим стандартам якості «Вода питна» та температурним показникам не нижче 55 °С й не вище 70 °С в точці розбору.

Гаряче водопостачання (ГВП) – це господарська діяльність, спрямована на задоволення потреб споживачів у гарячій воді належної якості, що подається в необхідних об'ємах та відповідної температури по'єднаній мережі в приміщенні.

Система централізованого ГВП – сукупність джерел енергії, магістральних та місцевих (розподільчих) мереж, що об'єднані між собою та використовуються для забезпечення гарячою водою, населеного пункту або його частини, яка включає інші системи гарячого водопостачання» [9].

Для визначення поняття «послуга ГВП» ми звернулися до проекту Закону України «Про гарячу воду та гаряче водопостачання» до Розділу V (Господарування у сфері гарячого водопостачання), Статті 22.

«Послуга ГВП – це постачання гарячої води відповідно вимогам щодо якості, тиску, температури гарячої води, а також розрахунковими нормами витрат у точці розбору» [9].

Згідно із словником іншомовних слів О.С. Мельничука, модернізація (від франц. *modernisation* – оновлення) – це «оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, переробка відповідно до сучасних вимог (напр., модернізація устаткування)» [27, с. 512].

Модернізація «передбачає рух суспільства до найбільш ефективної моделі стійкого розвитку. Зміст модернізації становлять якісні перетворення політичної системи, економічної, соціальної і культурної сфер суспільства. Ефективність процесу модернізації безпосередньо залежить від ступеня органічності її співвідношення з реально існуючими національними владними інститутами та ціннісними орієнтаціями населення. Але в будь-якому разі модернізація є системою заходів, дій, спрямованих до єдиної мети – повноцінної соціалізації людини та забезпечення конкурентоспроможності держави й нації як культурно-однорідної та солідарної спільноти» [37, с. 195].

Як зазначають В. Пилипенко і Г. Чепурко, модернізація українського суспільства корелює з певними результатами позитивного і негативного характеру. «Останні проявляються у соціальних конфліктах, протистоянні інтересів різних соціальних груп. Тому вельми актуалізується проблема вирішення соціальних суперечностей саме цивілізованим шляхом (за допомогою соціального діалогу). Йдеться про вирішення конфліктів і суперечностей шляхом їх інституціалізації й легітимізації, використання механізмів соціального діалогу. В основі ж діалогової взаємодії (як важливого чинника модернізаційних змін) лежать взаєморозуміння й згода між соціальними суб'єктами» [22, с. 211].

Ми будемо додержуватися визначення модернізації, що запропонований Г. Чепурко, а саме як «організований і скоординований процес, чийм завданням є розвиток економічної структури й політичних інститутів суспільства з метою підвищення його господарської конкурентоспроможності та соціальної привабливості» [38, с. 41].

А зараз перейдемо до аналізу результатів емпіричного дослідження, що було проведено у грудні 2020 року Центром незалежних соціологічних досліджень у місті Запоріжжя методом опитування за структурованою анкетною у форматі CAPI, CAWI.

Генеральна сукупність складалася з мешканців 2426 багатоповерхових житлових будинків. Обсяг вибіркової сукупності – 437 респондентів, що забезпечує довірчу ймовірність («точність») у 95% та довірчий інтервал («помилка») у 5%.

Дослідження передбачало проведення опитування серед мешканців багатоповерхових будинків в місті Запоріжжя, які є споживачами послуги гарячого водопостачання. Умовами участі представників відповідних будинків в опитуванні були, по-перше, район, в якому мешкає респондент (фактична адреса проживання), а по-друге, їх участь в оплаті комунальних рахунків та досвіді спілкуванні з представниками кампанії постачальника послуги (комунальне підприємство «Концерн «Міські теплові мережі»).

Розподіл вибіркової сукупності показав, що 71% відсоток респондентів – безпосередні користувачі послуги ГВП. 26% респондентів якщо і мають можливість користуватися послугою ГВП у своєму будинку, однак переважно використовують індивідуальні засоби постачання гарячої води (електроводонагрівачі або, як зазначив один респондент, газовий котел).

З точки зору форми управління житловими будинками, майже однаково були представлені житлові будинки, що управляються керівними компаніями та ОСББ (45% та 47% відповідно). Лише 8% представлених житлових будинків знаходились на самоуправлінні.

Гаряче водопостачання є невід'ємною рисою сучасних міст. Висока вартість енергоресурсів безпосередньо впливає на тарифи постачальників даної послуги і спонукає споживачів не тільки раціонально використовувати гарячу воду, але й вести достовірний облік обсягів її використання, контролювати температуру тощо.

Забезпечення споживачів гарячою водою може здійснюватися по-різному. Зокрема, вони можуть бути під'єднані до централізованої системи гарячого водопостачання, установити газовий котел, використовувати електроприлади для нагрівання води. В окремих випадках у будівлі / приміщенні може не бути гарячого водопостачання.

Одним із питань дослідження було визначення кількості будинків, у яких встановлено лічильник на гарячу воду. Його наявність є важливою передумовою раціонального використання води і зменшення витрат на оплату комунальних послуг. У ході опитування було встановлено, що будинкові лічильники наявні у 28% респондентів. Майже стільки ж відсотків респондентів заявило про те, що загальнобудинковий

Рис. 1. Соціальний портрет респондентів

Рис. 2. Оцінка якості послуг ГВП

лічильник відсутній (26%). Однак більшість респондентів взагалі не обізнана в цьому питанні (45%).

Аналіз відповідей у розрізі району проживання респондентів було визначено, що більшість необізнаних респондентів у Заводському (60%) та Шевченківському (54%) районах. Найбільш модернізованим в цьому плані виявився Дніпровський район – саме з нього найбільша кількість будинків з лічильниками (46%), найменш модернізований – Заводський (8%).

Якщо подивитися на факт наявності / відсутності загальнобудинкового будинку

в контексті форму управління будинком, було визначено, що фактором успішної модернізації є перехід будинку від самоуправління або системи керівної компанії до ОСББ – саме в цій категорії виявився найвищий рівень обізнаності респондентів (44% відповіли «Не знаю») та найвищий рівень наявності будинкового лічильника (36%).

Найгіршим варіантом для модернізації є будинок, що обслуговується керівною компанією. В таких будинках рівень невідомості мешканців досягає 58%, а відсоток будинків з лічильником сягає 24%.

Друге питання щодо лічильників мало зафіксувати факт наявності / відсутності квартирних лічильників в помешканнях респондентів. Респондентів з лічильниками виявилось 89%. Лише 11% респондентів заявило про відсутність лічильників на гарячу воду в їх квартирах. Більшість респондентів без лічильника зафіксовано в будинках, які знаходяться на самоуправлінні (15%), а найменша в будинках ОСББ (11%).

Візуалізація даного питання в контексті районів міста визначила, що найменша кількість квартир без лічильників у Хортицькому (0%) та Заводському (4%) районах. Найбільша у Вознесенівському (19%), Шевченківському (17%) та Дніпровському (15%) районах.

Під час опитування респондентам було запропоновано висловити свої оцінки якості послуги ГВП та задоволення постачальником цієї послуги. Для оцінки якості послуг з центрального водопостачання гарячої води респондентам було запропоновано п'ятибальну шкалу оцінки, де 1 – незадовільно, а 5 – відмінно.

Більшість споживачів послуги оцінили якість послуги ГВП на три бали. Однак у загальному переважають негативні оцінки (1 та 2), які в середньому склали більше 44%.

Районний аналіз рівня задоволення якістю послуги ГВП визначив найбільш незадоволені території у місті, а саме Заводський район, в якому загальна негативна оцінка складає 65%, серед яких оцінку незадовільно було поставлено майже 38% респондентів. Найбільший рівень задоволеності у респондентів з Дніпровського (47% оцінки «добре») та Олександрівського (30% оцінки «добре» та 8% – «відмінно»).

Згідно з рис. 2 можна побачити, що рівень якості послуги ГВП вище оцінюється в будинках ОСББ (загальна негативна оцінка не перевищує 41%, в той час як в будинках на самоуправлінні або обслуговуванні керівної компанії рівень незадоволеності послугою сягає 52%).

Відносини між постачальниками та споживачами мають потужний вплив на загальний рівень задоволення останніх. Респондентів, які підключені до послуги централізованого ГВП, запитали про те, чи задоволені вони постачальником гарячої води. Вони могли обрати бали від 1 (дуже незадоволені) до 10 (дуже задоволені).

Якщо узагальнити отриману картину, то:
– найвищі бали – 8, 9, 10, – які демонструють найбільше задоволення постачальником послуг, надали респонденти

Хортицького (27%) та Дніпровського (31%) районів.

– середній сегмент балів – 5 і 6 – вказали 41% респондентів з Шевченківського району та 42% Заводського.

– найнижчі бали – від 1 до 3 – зазначили респонденти Заводського (40%) та Вознесенівського району (37%).

Дуже незадоволених у вибірковій сукупності виявилось 14%.

Отже, у відповідях респондентів-представників охоплених у дослідженні будинків переважають негативні оцінки (28% проти 20%) постачальників гарячої води.

Модернізація систем гарячого водопостачання передбачає два напрями: 1) вдосконалення технічного обладнання з водопостачання і 2) впровадження альтернативних варіантів забезпечення будинків гарячою водою. Результатом модернізації за будь-яким напрямом є наявність у споживача достовірної і точної інформації про обсяги використаної ним гарячої води, можливість коригувати споживання та економно використовувати ресурс і зменшувати витрати на оплату послуг.

Респондентам було задано пряме питання щодо необхідності проведення модернізації системи централізованого ГВП. 92% респондентів розуміє, що сучасна система централізованого ГВП потребує модернізації.

Друге питання в цьому блоку питань стосувалося бажаного напрямку модернізації системи централізованого ГВП. Так, 68% респондентів вважають доцільним капітальний ремонт існуючої системи ГВП у місті. 27% респондентів орієнтовані на рух до альтернативних варіантів модернізації.

У ході дослідження респондентам було запропоновано визначити з якою метою слід провадити модернізацію системи ГВП у місті. Вони мали можливість обрати до трьох відповідей. Отримані результати показують, що модернізація систем ГВП у місті Запоріжжя має відбуватися з метою:

1) забезпечення достатнього температури води (24%);

2) економії (16%);

3) прозорості нарахувань (14%).

Крім цього, респонденти давали відповіді про можливі бар'єри, які можуть виникнути в процесі модернізації системи гарячого водопостачання. За умовами опитування вони могли обрати до трьох видів перешкод. На думку респондентів, успішній модернізації переважають дві перешкоди. По-перше, необхідність залучати великі кошти для модернізації, про що вказали 35% опитаних. По-друге, якщо не брати

до уваги 17% респондентів, що не визначилися із відповіддю, 15% респондентів зазначили, що перешкодою є «неготовність інших мешканців будинку до кооперації».

Разом з попереднім питанням, у респондентів з'ясовували рівень обізнаності щодо законодавчої норми про встановлення загальнобудинкових лічильників. На питання «Чи знаєте Ви, що у разі невстановлення загальнобудинкового лічильника, за законом надання послуги з ГВП вашому будинку буде припинено?» 98% респондентів відповіли «Не знаю».

Було виявлено, що 45% респондентів не мають гадки в тому, чи є у будинку, в якому вони мешкають, загальнобудинковий лічильник гарячої води. 29% респондентів впевнені, що такий лічильник є, а 27% – навпаки, вважають, що такого лічильника немає. Однак, якщо звернутися до офіційної статистики КП «Міські теплові мережі», відповідні лічильники встановлено лише у 5% багатоповерхових будинків. Таку ситуацію можна пояснити декількома обставинами. По-перше, тим, що на цей час в багатоповерхових будинках може бути встановлено більше, ніж один загальнобудинковий лічильник – не лише для гарячої води, а й для холодної води та, навіть, газу. По-друге, більшість опитаних респондентів звичайні мешканці, а не представники керівних органів (ОСББ) чи ініціативних груп, обізнаність яких про реальний стан будинку врази нижче.

Аналізуючи відповіді респондентів на питання «Якщо централізоване ГВП буде відключено, на які потреби місцева влада має спрямовувати кошти в першу чергу?», було визначено, що найбільш доцільним

є спрямування вивільнених коштів на альтернативні варіанти забезпечення ГВП – 25%. Слід зауважити, що майже третина респондентів не змогла визначитися у своїх думках щодо спрямування коштів (38%), що свідчить про недостатню обізнаність респондентів у питаннях фінансування системи централізованої ГВП.

Таким чином, за результатами емпіричного дослідження було визначено, що головною перешкодою для модернізації систем ГВП є необхідність залучати великі кошти та неготовність мешканців будинків до кооперації. У відповідях респондентів переважають негативні оцінки якості послуги ГВП, постачальника та рівень інформування про послуги, які надає постачальник.

Виходячи з результатів емпіричного дослідження соціальної взаємодії громади й місцевої влади у модернізації системи гарячого водопостачання можна перейдемо до визначення можливих напрямів підвищення її рівня у місті Запоріжжя.

Взагалі, можна виокремити два формати соціальної взаємодії у суспільстві [8, с. 52-53]:

По-перше, громадська активність у форматі «громадянин – влада», що передбачає залучення громади до процесів прийняття владних рішень, починаючи від звернень до владних представників, громадських обговорень і закінчуючи проведенням демонстрацій, бойкотів тощо.

По-друге, громадська активність у форматі «громадянин – громадянин» – будь-які види кооперативної співпраці громадян по вирішенню проблем на рівні громади без втручання влади (волонтерство, благодійність, соціальна допомога тощо).

Рис. 3. Рівень обізнаності респондентів про наявність загальнобудинкового лічильника гарячої води

Кожний формат соціальної взаємодії може мати неформальний (поодинокі випадки) чи формальний (створення об'єднань громадян) характер.

Виходячи з цього, рекомендації щодо підвищення рівня соціальної взаємодії громади і місцевої влади у модернізації системи гарячого водопостачання у місті Запоріжжя умовно поділимо на три напрями:

1. Першим і найголовнішим напрямом зусиль має стати розвиток суб'єктності мешканців багатопверхових будинків, адже неможливо вирішувати спільні проблеми багатоквартирних будинків в ситуації відсутності єдності їх мешканців. Розвиток суб'єктності мешканців багатоквартирних будинків на даному етапі розвитку України є діючим інструментом компенсації втрати українською державою своїх патерналістичних функцій, в тому числі, функцій соціального забезпечення. Формально статус суб'єкта мешканці таких будинків отримують під час створення так званих ОСББ.

На нашу думку, в цьому плані позитивний результат може привести якісна інформаційна кампанія з підвищення рівня обізнаності громадян про:

- фінансові можливості об'єднаних власників багатопверхових будинків;
- кращі практики проектної діяльності.

Слід зазначити, що для створення відповідних об'єднань недостатньо належної законодавчої бази, кваліфікованих державних службовців чи фінансових ресурсів. В першу чергу, для створення ОСББ у мешканців має бути розвинута активність формату «громадянин – громадянин».

2. Другий напрямок зусиль стосується місцевих органів влади. На думку В. Пилипенко і Ю. Привалова, існує три стратегії дії місцевої влади в цьому контексті. По-перше, влада має формувати громадську думку, управляти нею згідно із заданими цілями і завданнями держави в цілому. По-друге, влада має забезпечити підбір і розстановку кадрів відповідно до парадигми модернізації. По-третє, влада має організовувати події, а не рухатися за течією [21, с. 179].

Як зазначає О. Дейнеко, в процесі підвищення рівня соціальної взаємодії громади й місцевої влади важливу роль «має відігравати не лише аналіз практик громадян, спрямованих на можливість впливу на ухвалення рішень владою, але і аналіз владних практик «назустріч» громадським ініціативам та формування відповідних взаємодій. Саме цей, «інший бік», формує інституційні умови для успішної розбудови практик активного громадянства, що зна-

ходять відповідний відклик на рівні місцевої влади» [8, с. 55].

В цьому напрямі існує значний обсяг питань як підзвітність і прозорість влади, корупція, захоплення влади, захоплення бізнесу і т.п., що є предметом вже інших досліджень.

3. Нарешті, третій напрямок, стосується того, що місцевій владі слід розуміти, що взаємодія громади та місцевої влади «неможлива без участі посередників, соціальних організаторів, яких у європейській науковій традиції прийнято називати соціотехніками» [30, с. 61].

Незважаючи на те, що в Україні соціального організатора як професії та виду діяльності досі не існує, функції та відповідні компетенції цих спеціалістів, в тому чи іншому вигляді, формуються у фахівців гуманітарних напрямів – юристів, соціологів, менеджерів, соціальних працівників та політологів – які в достатній мірі мають достатній рівень знань щодо ініціації, координації та реалізації соціально орієнтованих проектів з наявним теоретичним та практичним досвідом управління та соціального менеджменту.

Неабиякий вплив в цьому плані мають заклади вищої освіти, які готують відповідних фахівців. Так, наприклад, у Запорізькому національному університеті вже кілька років поспіль здійснюється підготовка бакалаврів зі спеціальності соціологія медіації і кримінології. Метою освітньої програми є підготовка фахівців, здатних вирішувати соціальні конфлікти і протиріччя у сфері соціального виробництва, запобігання криміналізації суспільства, деструктивних, руйнівних соціальних зв'язків і відносин у соціальних групах, спільнотах та суспільстві в цілому [28], а отже готових до вирішення завчань з підвищення рівня соціальної згуртованості та взаємодії, як на локальному, так і регіональному й національному рівнях.

Висновки. В цілому, не має сенсу повторювати, що рівень активності мешканців міста, їх самоорганізаційні можливості та досвід позитивної взаємодії із місцевою владою є запорукою ефективного розвитку міста в цілому.

Аналіз стану наукової розробки проблеми визначив три напрями досліджень: 1) загальні питання модернізації суспільства, аналіз сучасного стану розвитку України, шляхи модернізації економіки країни; 2) модернізація на регіональному та локальному рівнях, а також дослідження в сфері соціальної взаємодії суб'єктів життєустрою України; 3) результати

соціально-економічних досліджень в сфері житлово-комунального господарства.

Аналіз сучасних практик управління територіальними громадами показує, що більшість розвинутих країн світу (точніше, країн Західної Європи) будує систему взаємодії територіальних громад з органами місцевої влади на основі ідеї субсидіарності. Сутність субсидіарності полягає в тому, що функції ухвалення рішення по можливості делегуються на рівень, найбільш наближений до того, який цих рішень стосується. В нашому випадку, що прийняття рішення про зміну системи подачі гарячої води має відбуватися на рівні кожного багатоквартирного будинку чи хоча б на рівні районів міста.

Результати соціологічного опитування ілюструють, що головною перешкодою для модернізації систем гарячого водопостачання є необхідність залучати великі кошти для цих цілей. Друга важлива перешкода – це неготовність мешканців багатоквартирних будинків до кооперації.

З урахуванням цього, одним з напрямів вирішення проблеми у місті Запоріжжя є забезпечення якісної інформаційної кампанії з підвищення рівня обізнаності громадян про фінансові можливості об'єднаних власників багатопверхових будинків та кращі практики проектної діяльності на рівні ОСББ.

Мешканці багатопверхових будинків негативно оцінюють якість послуги гарячого водопостачання, постачальника та рівень інформування про послуги, які надає постачальник. З урахуванням цього, компанії постачальнику слід розробити стратегію рекламно-інформаційної кампанії для забезпечення підвищення рівня обізнаності про діяльність компанії.

Місцевій владі слід розуміти, що взаємодія громади та органів місцевого самоврядування неможлива без участі посередників, соціальних організаторів, яких у європейській науковій традиції прийнято називати соціотехніками. Незважаючи на те, що в Україні соціального організатора як професії та виду діяльності досі не існує, функції та відповідні компетенції цих спеціалістів, в тому чи іншому вигляді, формуються у фахівців гуманітарних напрямів – юристів, соціологів, менеджерів, соціальних працівників та політологів – які в достатній мірі мають достатній рівень знань щодо ініціації, координації та реалізації соціально орієнтованих проектів з наявним теоретичним та практичним досвідом управління та соціального менеджменту.

Таким чином, результати дослідження дозволяють стверджувати, що мешканці

багатоповерхових будинків міста Запоріжжя демонструють дуже низький рівень обізнаності, як щодо законодавства у сфері ЖКГ, так і щодо стану власних будинків. Незважаючи на це, кожний мешканець багатопверхового будинку розуміє доцільність та необхідність модернізації наявної системи гарячого водопостачання.

Однак, успішна модернізація системи гарячого водопостачання можлива за умови, якщо місцева влада буде йти на зустріч представникам громади, для чого необхідно буде:

– забезпечити проведення належної інформаційно-роз'яснювальної кампанії серед мешканців багатопверхових будинків;

– сприяти подальшому перетворенню багатопверхових будинків у стан суб'єктів житлово-комунального господарства (ОСББ).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аналітичний звіт за результатами опитування установ-споживачів послуг з опалення та гарячого водопостачання. Дніпро : Центр соціальних експертів, 2018. URL: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/UDHEEP_Dnipro_consumers.pdf
2. Бєленок О.А., Мацко-Демиденко І.В. Житлова стратифікація населення України та деякі питання соціальної політики держави. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 3(43). 2019. С. 27–38.
3. Бойко В. Якість життя у великому місті (на прикладі міста Дніпро). *ГРАНІ*. Том 22. № 8. 2019. С. 64–73. DOI: <https://doi.org/10.15421/171985>
4. Бутченко Т.І. Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2011. 280 с.
5. Ворона В. Соціологічні нариси політеконома. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. 400 с.
6. Геєць В.М. Соціалізація, соціальні інновації та соціальна взаємодія бізнесу й держави. *Український соціум*. 2020. № 3(74). С. 9–23. DOI: 10.24195/srj1561-1264.2020.1.15
7. Головаха Є. Соціальна адаптація населення України до суспільних змін. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 4(18). Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. С. 49-54.
8. Дейнеко О.О. Локальний громадський активізм як компонент соціальної згуртованості в об'єднаних громадах: особливості, прояви, агенти. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. № 26. 2020. С. 51–57. DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i26.905>
9. Проект Закону України «Про гарячу воду та гаряче водопостачання» від 06.02.2014 № 739-VII URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47284.
10. Злобіна О. Особливості мобілізації людського потенціалу в кризових умовах. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 2(16). Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. С. 165–174.

11. Злобіна О. Суб'єкти соціальних змін у суспільстві нейстійкої інституційності: теоретичні координати дослідження. *Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць*. Випуск 11(22). Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 134–147.

12. Зубареєва О. Біовлада в просторі сучасного міста: модули репрезентації. *ГРАНІ*. Том 23. № 10. 2020. С. 16–23. DOI: <https://doi.org/10.15421/172089>

13. Ключевая информация о пилотной программе тепловой модернизации в Гродненской и Могилевской областях. Гродно, 2021. URL: <https://gkx.by/images/1/22-26.03.21/5/brochura.pdf>

14. Кудінов І.О. Стратегія життя особистості як фактор розвитку суспільства. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2015. 180 с.

15. Ляпіна Л.А., Локтіонова Д.А. Розвиток практики участі громадянського суспільства в бюджетних процесах (досвід реалізації програми «громадський бюджет» м. Миколаєва). *Габітус*. Випуск 16. 2020. С. 54–58. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.8>

16. Мезенова Д.В., Стародубцева О.С. Оценка качества воды централизованных систем горячего водоснабжения г. Екатеринбурга. *Журнал научных статей «Здоровье и образование в XXI веке»*. 2015. Выпуск 17. № 4. С. 308–311.

17. Міхно Н. Місто як емоційний простір: теоретико-соціологічний аналіз. *ГРАНІ*. Том 23. № 3. 2020. С. 82–89. DOI: [10.15421/172028](https://doi.org/10.15421/172028)

18. Передовая практика создания энергоэффективного жилищного хозяйства в регионе ЕЭК ООН. Женева, 2013. URL: <https://unece.org/DAM/hlm/documents/Publications/good.practices.ee.housing.ru.pdf>

19. Петрушина Т. Соціальний потенціал економічного розвитку України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 3(17). Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 285–295.

20. Петрушина Т., Арсеєнко А. Соціологічний вимір економічної глобалізації: світові тренди та українські реалії. Друга частина. *Соціальні зміни в українському суспільстві за умов економічної глобалізації. Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 4. 2020. С. 68–110. DOI: [10.15407/sociology2020.04.068](https://doi.org/10.15407/sociology2020.04.068)

21. Пилипенко В., Привалов Ю. Модернізаційні процеси у транзитивному суспільстві. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 6(20). Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 174–185.

22. Пилипенко В., Чепурко Г. Соціальний діалог у контексті модернізаційних процесів. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 6(20). Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. С. 204–211.

23. Радіонова Л.О., Радіонова О.М. Публічний простір міста versus право на місто. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. № 1. 2020. С. 115–121.

24. Резнік О. Динаміка патерналістських настанов в Україні: від ціннісного підґрунтя до раціоналізації соціоекономічного статусу. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 3(17). Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 331–339.

25. Резнік О. Співпраця, індивідуалізм та пасивність у розв'язанні проблем: ризику та перспективи

інтеграції постреволюційного суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 2(16). Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. С. 175–184.

26. Сборник лучших практик по внедрению строительных стандартов и технологий энергоэффективности в регионе ЕЭК ООН. Женева, 2019. URL: https://unece.org/DAM/energy/se/pdfs/geee/study/Compendium_of_best_practices_final_2103_DC_RUS28.04.pdf

27. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН Української РСР, 1974. 865 с.

28. Соціологія медіації і кримінології. Освітньо-професійна програма. URL: https://www.znu.edu.ua/opp2020/bak/fsu/op_bakalavr_sots_olog_ya_med_ats_yi_krim_nolog_yi.pdf

29. Стадник О.Ф., Щербина С.С., Барзенкова-М'яникова Л.В., Баршацька Г.Ю. Стратегія розвитку міста (на прикладі м. Енергодара). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2020. Вип. 88. С. 74–84. DOI: [10.32840/2707-9147.2020.88.8](https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.8)

30. Сталий розвиток суспільства: Запорізький регіональний досвід : монографія / укладачі: Лепський М.А., Дударева І.В. ; за заг. ред. М.А. Лепського. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2015. 196 с.

31. Стратегічне прогнозування політичних ситуацій та процесів : монографія / Воловик В.І., Лепський М.А., Гугнін Е.А., Кудінов І.О. та ін. ; за заг. ред. М.А. Лепського. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. 428 с.

32. Термомодернізація жилого дома. Киев, 2015. URL: http://teplydim.com.ua/static/storage/filesfiles/Danfoss_manual_Thermal_Moderniz_2014_Rus.pdf

33. Техническое руководство по модернизации зданий. Киев, 2015. URL: <https://finance.smr.gov.ua/files/%D0%98%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82/tekhniceskoe-rukovodstvo-po-modernizatsii-zdaniy.pdf>

34. Фесенко А.М., Чорна В.О., Бондарець Б.Б. Економічне неблагополуччя та еміграційні настрої мешканців обласних центрів півдня України. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2019. Вип. 81. С. 127–140.

35. Характеристика домогосподарств (1999–2009, 2010–2019). Статистична інформація Головного управління статистики у Запорізькій області. Електронний ресурс. URL: http://www.zp.ukrstat.gov.ua/images/stories/arhiv/1.5/1.5.1_2010-2019_06072020.doc.zip

36. Хлівнюк Т.П. Платформна економіка як чинник модернізації соціальної держави. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2021. № 4(1). С. 123–131. DOI: [10.15421/342114](https://doi.org/10.15421/342114)

37. Чепурко Г. Сприйняття населенням стану, проблем та перспектив модернізації українського суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 6(20). Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. С. 186–196.

38. Чепурко Г. Стан, проблеми та перспективи модернізації українського суспільства: експертні оцінки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 1. 2020. С. 41–65. DOI: [10.15407/sociology2020.01.041](https://doi.org/10.15407/sociology2020.01.041)

39. Чепурко Г., Піддубний В. Модернізація українського суспільства в контексті цивілізаційного вибору.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 4(18). Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. С. 62-74.

40. Чепурко Г., Піддубний В. Модернізація українського суспільства: соціальні реалії та орієнтири. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 5(19). Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. С. 26–36.

41. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2020 року : статистичний збірник. Київ : Державна служба статистики України, 2020. 82 с. URL:

http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/05/zb_chuselnist%202019.pdf

42. Omelyanenko V.A. Socio-cultural basis of communities innovation development: archetypical approach. *Український соціум*. 2021. № 1(76). С. 30–40. DOI: 10.15407/socium2021.01.030

43. Skvorets V., Kudinov I. Socio-cultural transformation in post-soviet Ukraine. SKHID, Vol. 1(2), May-June 2021, 43–51. DOI: 10.21847/1728-9343.2021.1(2). 236142

СЕКЦІЯ 2 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ СУЧАСНОГО ЕТАПУ ЦИФРОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ

SOCIO-ANTHROPOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE MODERN STAGE OF THE DIGITAL REVOLUTION: THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

У статті досліджуються соціально-антропологічні наслідки сучасного етапу інформаційної революції на початку XXI століття. Автори аналізують специфіку впливу на сучасне суспільство соціальних мереж та соціальних платформ, розглядають в чому полягає різниця між цими двома феноменами інформаційного суспільства.

Робиться спроба аналізу наслідків вибухоподібного зростання кількості інформації, що спостерігається в останні два десятиліття. В роботі аналізується зміна когнітивних стратегій, що відбувається під впливом сучасної інформаційної та цифрової революції, досліджується феномен "кліпового" мислення. Наводяться данні емпіричних досліджень, які свідчать що сьогодні процес створення і споживання нової інформації значно прискорився навіть у порівнянні з другою половиною XX століття.

Авторами висувається гіпотеза, щодо того, що інформаційна революція в майбутньому може призвести до деградації логічного мислення, і як наслідок, до серйозних комунікативних проблем, через зниження когнітивної різноманітності контенту який пропонують нам соціальні платформи та сучасні пошукові системи.

В той же час автори відзначають і позитивні наслідки цифрової революції XXI століття, такі як чіткий тренд на неухильний і безперешкодний розвиток технологій і розширення області застосування технологічних новинок. Особливо акцентується увага на зростанні обчислювальних потужностей, що не лише співставні з когнітивними здібностями людини, а й значною мірою можуть їх перевищувати.

Ще один наслідок цифрової революції початку XXI століття, який виділяє автор – відсутність географічно обумовлених бар'єрів для поширення цифрових технологій і знань, зростаюча доступність інформації для всіх представників суспільства.

Автори передбачають, стрімку еволюцію соціальних інститутів та систем комунікації за умови появи відповідного інституційного і технологічного базису.

Висувається гіпотеза, що в майбутньому інформаційна революція, та нове інформаційне середовище породжене нею призведуть до серйозних соціальних та антропологічних змін.

Ключові слова: Інтернет, соціальні мережі, соціальні платформи, інформаційна революція, комунікація, "кліпове" мислення.

The article examines the socio-anthropological consequences of the modern stage of the information revolution of the XXI century. The authors analyze the specifics of the impact on the modern society of social networks and social platforms, consider what is the difference between these two phenomena of the information society. An attempt is made to analyze the consequences of the explosive growth in the amount of information that has been observed over the past two decades.

The paper analyzes the change in cognitive strategies that occurs under the influence of the modern information and digital revolution, investigates the phenomenon of "clip" thinking.

The data of empirical studies are presented, which indicate that today the process of creating and consuming new information has significantly accelerated even in comparison with the second half of the twentieth century.

The authors put forward a hypothesis that the information revolution in the future may lead to the degradation of logical thinking, and as a result, to serious communication problems, due to a decrease in the cognitive diversity of content that social platforms and modern search engines offer us.

At the same time, the authors note the positive consequences of the digital revolution of the 21st century, such as a clear trend towards the steady and unhindered development of technologies and the expansion of the field of application of technological innovations.

Attention is especially focused on the growth of computing power, which is not only comparable with the cognitive abilities of a person, but in many respects can exceed them.

Another consequence of the digital revolution at the beginning of the 21st century, which the author highlights, is the absence of geographically determined barriers to the spread of digital technologies and knowledge, and the growing availability of information for all representatives of society.

The authors suggest a rapid evolution of social institutions and communication systems with the emergence of an appropriate institutional and technological basis.

The hypothesis is put forward that in the future the information revolution, and the new information environment generated by it, will lead to serious social and anthropological changes.

Key words: Internet, social networks, social platforms, information revolution, communication, "clip" thinking.

УДК 316.77:[001.102+004.738.5]«20»
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.2>

Бондарець Б.Б.

викладач кафедри соціології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Фесенко А.М.

к.і.н., доцент кафедри соціології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Чорна В.О.

к.соц.н., доцент кафедри соціології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Всі ми неодноразово чули словосполучення “інформаційне суспільство”. Приблизно в 40-х роках ХХ ст. воно увійшло до наукового обігу. Десятки вчених, від “батька” кібернетики Норберта Вінера до автора “Третьої хвили” Елвіна Тофлера, давали своє визначення даного феномену, описували його переваги та можливі загрози. Власне суперечки тривають і понині... Але саме сьогодні ми можемо впевнено стверджувати: пересічна людина в 10–20-ті роки ХХІ століття споживає такий обсяг інформації, який покоління наших дідусів та бабусь не могли собі навіть уявити. Сьогодні ми живемо в інформаційному полі в режимі 24/7. Телебачення, Інтернет, соціальні платформи та мережі, рекламні розсилки, флеш-моби, челеджи, Facebook, Instagram, а тепер ще і ТікТок. де закінчується реальність і починається інформаційний потік? І взагалі чи є між ними різниця? Інформаційний потік, потік технологічних і соціальних змін нестримно несе нашу свідомість... от тільки куди?

Ми поки що успішно реагуємо на одномоментні подразники і за рахунок цього більш-менш орієнтуємося в повсякденному житті. Але на головне – стратегічну оцінку того, куди несе нас наше власне життя – часу і сил більше не залишається. Багатимірність й неоднорідність прискореного прогресу (але нерідко й регресу) робить нашу свідомість все більш безпорадною.

До чого всі ці процеси можуть призвести? Наважимося висунути гіпотезу, що цифрова революція в найближчому майбутньому можуть принести всьому людству значні соціальні і навіть антропологічні зміни і нажаль далеко не завжди зі знаком “плюс”.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню впливу інформації на суспільство і аналізу наслідків цього впливу присвячували свої роботи як класики соціологічної та соціально-філософської думки, так і багато сучасних вчених. Серед класиків, у першу чергу, варто відмітити М. Маклюєна (“Галактика Гутенберга”) [6] та Е. Тофлера (“Третя хвиля”) [11]. Соціокультурний аспект проблеми розглядав А. Моль [8]. Серед сучасних дослідників особливу цікавість в контексті досліджуваної проблеми становить робота російського науковця О. Ларіної “Розуміння алгоритмічних суспільств” [3].

Мета статті – дослідити вплив інформаційної революції початку ХХІ століття на сучасне суспільство, здійснити аналіз соціальних змін, до яких вона може призвести у майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Основний тренд інформаційної революції початку ХХІ століття лаконічно можна позначити одним терміном, який визначає її магістральний напрям, безпосередньо йдеться про діджиталізацію (англ. digitalization дослівно перекладається як процес оцифрування інформації). Тож вже сам термін вказує на те, що, перш за все, це явище, яке несе процесуальний характер. Ми можемо говорити про діджиталізацію суспільства як про низку послідовних трансформацій соціокультурного коду, об’єднаних загальним вектором розвитку. Сьогодні експоненціальне зростання цифрових технологій тягне за собою і експоненціальне зростання кількості й якості інтегративних змін в суспільстві у порівнянні з тою ситуацією, що склалася в індустріальну і доіндустріальну епоху. Поява таких технічних засобів, як Інтернет і смартфони, що дозволяють членам суспільства знаходитися у постійній комунікації один з одним, є першою сходинкою діджиталізації і, відповідно, провісником глобальних модифікацій соціальних інститутів і вектору розвитку суспільства в цілому [7]. “Цифра” та цифрові засоби комунікації з кожним днем посідають все більш важливе значення в житті як окремих індивідів так і цілих суспільств.

Важливим наслідком повсякчасного застосування інформаційних технологій у сучасному суспільстві є формування якісно нового, інформаційного середовища проживання людини, яке стало справжньою “третьою” природою (у термінології О. Ларіної [3]), яка доповнює звичні “першу” (природну) і “другу” (технологічну) (за визначенням С. Лема [4]) природи.

Якщо звичайна природа визначає фізіологічні параметри існування людини, а техносфера розширює її можливості, то інформаційне середовище через емоційний фон і систему цінностей визначає її поведінку. Граничним виразом відображення цього служить соціальна інфраструктура у вигляді соціальних мереж, що еволюціонують в соціальні платформи, які диктують поведінку їх учасника так само неминуче, як, наприклад, параметри температури чи тиску для “першої” природи, наявність/відсутність доріг і електроенергії – для “другої” природи.

Аналізуючи наслідки впливу сучасного етапу інформаційної революції на суспільство в цілому та конкретну особистість зокрема, слід, у першу чергу, визначити спільні і відмінні риси соціальних мереж і соціальних платформ. Соціальні мережі – середовище для спілкування та пошуку інформації. Вони, функціонуючи

незалежно від реальності, підміняючи її, можуть “затягувати”, формувати залежність. Адже, долучаючись до соціальних мереж, людина має принципову (подекуди нереалізовану з технічних причин) можливість скоротити час перебування в них і навіть зовсім покинути їх (заради інших соцмереж або, що набагато рідше, заради реальності, – наприклад, якщо вони набридли). Натомість, соціальні платформи являють собою наступний етап розвитку соцмереж, з огляду на те, що вони призначені, у першу чергу, не для спілкування, але для реалізації діяльності в офлайн, значимої для їх учасників (наприклад, для покупки товарів або послуг, поширення реклами). Відмова від використання соціальних платформ якісно ускладнена зниженням рівня не тільки емоційного (як у випадку з соцмережами), але і побутового, фізичного повсякденного комфорту.

Сьогодні найбільш популярними соцмережами є Youtube, Instagram, а також Facebook, які використовуються все більш зростаючою частиною їх користувачів як платформи (перш за все в якості рекламних майданчиків) і тому поступово трансформуються в них; інші платформи (не тільки торгові, але і консультаційні, – як, наприклад, Tripadvisor) з самого початку створювалися саме в цій якості.

В сучасних умовах індивідуалізоване налаштування соцмереж (яке вже проводиться на основі комп’ютерних алгоритмів постійно, автоматично і в масовому порядку) дозволяє сформувати навколо користувача на основі його поведінки інформаційно-емоційне середовище, що забезпечує абсолютно вільне прийняття переважною більшістю людей, діючих порізно і без всілякого примусу, потрібних керуючій системі (власнику платформи або тим, хто впливає на них).

Зазвичай, цей процес супроводжується непомітним для самої людини прийняттям системи цінностей, яка вигідна керуючій системі, що означає глибоке і комплексне перетворення особистості яке, як правило, не помічається самою цією особистістю або сприймається нею як її власна осмислена еволюція.

Зовнішній вплив через формування емоціонально-інформаційного середовища існування людини в соцмережах нею, за рідкісними винятками, не відчувається: людина сприймає це штучно сконструйоване середовище, “третю” природу як природну, що склалася стихійно, нейтральну по відношенню до неї і, більш того, абсолютно об’єктивну, яка відображає реальний устрій світу і соціуму. Американський

автор Е. Парізер з цього приводу зазначає: “... Інтернет, колись “відкритий” і “вільний”, став контролювати нас і обмежувати... Інтернет-компанії використовують ... численні алгоритми і фільтри для того, щоб показувати нам те, що є для нас найбільш релевантним ... По-перше, через фільтри ми не можемо розгледіти всієї картини. Ми бачимо лише її відредагований варіант. По-друге, ми не помічаємо ... фільтрів ... Навіть не здогадуємось, що з картини щось викинули... І, нарешті, сьогодні не ми визначаємо, що нам важливо і цікаво. За нас це роблять машини” [9].

В решті решт, це багато в чому позбавляє людину розумності, позбавляючи її свободи вибору, і повертає суспільство до соціально автоматизованого стану, жорстко програмованого його ідеологічним керівництвом, у кращому випадку характерне для епохи Середньовіччя, а в гіршому – рівень контролю може перевершити всі класичні індустріальні антиутопії.

Наступна характерна риса сучасності, на яку варто звернути увагу в контексті соціально-антропологічних змін, це вибухоподібне зростання кількості інформації, що спостерігається в останні десятиліття. За оцінками експертів, в епоху Середньовіччя кількість інформації подвоювалося за 100, на початку ХХ століття – за 10 років, а з 1980, коли почалося широке поширення мікропроцесорів – вже щорічно [10, с.287].

Кількість інформації вибухово збільшується. Причина – специфіка інформаційного обміну, в якому не діють принципи збереження, властиві речовині чи енергії: при передачі інформації її кількість зростає.

Це зростання обсягу інформації було викликане дією (зазвичай одночасною) трьох основних механізмів:

- отриманням людством нової інформації, що раніше не існувала за рахунок поліпшення сприйняття ним об’єктивної реальності або зміни останньої;
- підвищенням рівня доступності вже існуючої інформації за рахунок спрощення комунікації на основі сучасних технологій. Першою революційною технологією такого роду після винайдення писемності стало книгодрукування. Паралельно існує ще феномен “примусової комунікації” у вигляді реклами;
- створенням інформації, якої раніше не існувало за рахунок її породження вже існуючою інформацією.

Розглядаючи останній випадок, завдяки якому збільшення кількості інформації і має експотенціальний характер, відзначимо: інформація – далеко не тільки зміст

комунікації (що представляє процес передачі інформації). Лише з'явившись, інформація одразу стає і предметом комунікації – окремим явищем, що породжує нове сприйняття і нову інформацію.

Як наслідок, відбувається постійне вдосконалення засобів та форм комунікацій, що кардинальним чином спрощує процес як створення нової інформації, так і її отримання, робить пізнання світу менш необхідним і цінним.

Прагнення людини до нової інформації (так званій “інстинкт пізнання”) закладено на біологічному рівні: при її отриманні в мозку людини виробляються “гормони щастя” – ендорфіни. Цей механізм, мабуть, зумовив виняткове місце людини в живій природі. Це дозволяє розглядати отримання нової інформації як одну з первинних людських потреб. Тому переорієнтація предмету пізнання людини з існуючого поза нею фізичного світу на створюваний нею самою світ інформації – фундаментальний злам з точки зору не тільки її розвитку, але і еволюціонування всієї біосфери Землі.

Людина епохи інформаційної революції живе у фізичному світі, але діє на основі уявлень “інформаційного світу”, які все більше віддаляються від світу фізичного. У результаті, інформаційна революція сприяє зниженню ефективності та адекватності людської свідомості. Людина дійсно створила занадто складний для себе світ. Перевищуючи фізичні межі індивідуального сприйняття (а отже, і можливості його пізнання), інформаційна революція робить світ все менше пізнаваним для індивіда, заганняючи його в “інформаційний глухий кут”. Як наслідок, людина втрачає здатність контролювати зростання обсягів і змісту інформації.

Отже, фундаментальний наслідок інформаційної революції – виникнення та загострення протиріччя між зростанням важливості впорядкування інформації та технологічною обмеженістю можливостей реалізації цього процесу. Через велику кількість інформації масштаби її сприйняття перевищують можливості усвідомлення, і звичайні способи пізнання (перш за все, логічне мислення) починають давати систематичні збої.

При цьому ж сам людський організм у відповідь на такий стан речей вмикає компенсаторну реакцію свідомості – відбувається відмова від логіки на користь інтуїції. Інтуїція, звичайно, чудова річ – але проблема полягає у зниженні ролі пізнання за рахунок зростання значення комунікацій. І саме абсолютизація комунікаційних мотивів в поєднанні з поширенням технологій

формування свідомості робить непотрібним процес логічного переконання. Як підсумок – сам процес комунікації стає важливішим за його зміст.

Таким чином, інформаційна революція сприяє зниженню ефективності та адекватності людської свідомості. Людина створила світ, занадто складний для себе. Розширюючи фізичні межі індивідуального сприйняття (а отже, і можливості його пізнання), інформаційна революція робить світ все менше пізнаваним для окремої особистості.

Наступний феномен про який варто сказати у контексті інформаційної революції – розповсюдження кліпового мислення та сприйняття. Деякі вчені наголошують на необхідності вивчення нового когнітивного стилю, характерного для інформаційної епохи [1].

Англійське слово “clip” в перекладі на українську має наступні значення: “відрізок”, “фрагмент тексту”, “вирізка з газети” або “уринок з фільму”. Кліп стає логічним завершенням і найбільш ефектною реалізацією принципу “монтажу атракціонів”, який, згідно з ідеями С. Ейзенштейна, полягає в підборі агресивних засобів, що чинять на глядача чуттєвий або психологічний вплив [1, с. 170].

Кожен кадр відеокліпу миттєво схоплюється і засвоюється людиною. При цьому інформація що подається з високою швидкістю впливає напряму на підсвідомість, миттєво долаючи бар'єр усвідомленого сприйняття. Іншими словами, кліпи актуалізують ірраціональне, нерелексивне засвоєння інформації.

Вперше феномен кліпового контенту був представлений людству в авангардистському сюрреалістичному фільмі іспанського режисера Луїса Бунюеля та іспанського художника Сальвадора Далі “Андалузський пес”, що вийшов на екрани в 1929 році. Для фільму характерна повна відсутність сюжету, адже в ньому одна сцена ніяк не пов'язана з іншою, що фактично унеможливорює його раціональне сприйняття.

Про феномен “кліпової свідомості” як принципово нове культурне явище, характерне для інформаційної епохи, науковці заговорили в 1960-ті роки. Одним з перших феномен кліпового мислення досліджував французький соціолог А. Моль, в роботі “Соціодинаміка культури”, в якій відзначив характерні риси культури постіндустріального суспільства, що отримала названу “мозаїчною”. На думку А. Моля, культура дає людині “екран понять”, на який вона проектує і з яким зіставляє своє сприйняття зовнішнього світу. В умовах

традиційної культури “екран понять” мав раціональну і цілісну структуру, завдяки чому для індивіда не становило жодних проблем простежити причинно-наслідкові зв'язки, вибудувати логічні умовиводи і співвіднести нові і старі уявлення [8].

Раціональна система пізнання формувалася завдяки класичній системі освіти, в той час як сучасна система пізнання складається переважно під впливом безперервного і неупорядкованого потоку інформації, поширюваного ЗМІ. При цьому вплив системи освіти на формування когнітивного стилю індивіда знижується. Через це в сучасній культурі “екран понять” більше не володіє логічною структурою, він більше “схожий на масу волокон, скріплених абияк, – довгих, коротких, товстих, тонких, розміщених майже в повному безладі” [6]. Через те, що індивіди занурені в потік розрізнених і ієрархічно неупорядкованих повідомлень, структурованість мислення виявляється вкрай обмеженою. Кліпова свідомість породжує розрив між образом і концептуальною схемою. Низка емоційно насичених образів не дає можливості скласти цілісну картину світу. Таким чином, в уявленні А. Моля, сучасна культура постмодерну формує індивідів з розщепленою свідомістю, не здатних до системного мислення.

Американський футуролог Е. Тоффлер в роботі “Третя хвиля” описав феномен “кліпової культури” як явище, характерне для епохи інформаційного суспільства. Він вважає, що в насиченому інформаційними спалахами соціумі кліпове мислення стає основною формою сприйняття оточуючої дійсності [11].

При цьому Е. Тоффлер не оцінює кліпову культуру так само негативно як А. Моль. На думку американського футуролога, кліпове мислення – закономірна захисна реакція організму на велику кількість інформації, яку людина змушена споживати в інформаційному суспільстві. Однак це не вирішує головну проблему – кліпова культура та кліпове мислення це фактично відмова від раціонального і логічного пізнання світу.

Сучасний тип цивілізації швидше за все можна назвати “цивілізацією емоційною”, адже створені кліповим мисленням образи оцінюються ні з раціональних і логічних, а з емоційних і чуттєвих позицій, в термінах “подобається/не подобається”.

У зв'язку з цим виникає закономірне питання: яким чином людина зможе виділити найважливіші елементи дійсності, коли її сприйняття через кліпову свідомість виявляється нелогічним і некритичним? У зв'язку з цим цікава думка американського футуролога, бізнесмена і консультанта Д. Мартіна,

який стверджує, що, за великим рахунком, всіх людей можна розділити на дві групи: “люди книги” і “люди екрану”. Відмінною рисою першого типу особистостей стає великою обсяг уваги і вміння концентруватися на основному питанні. Для “людей екрану” характерна розмита увага, перескакування з питання на питання. “Зростає покоління людей, які звикли до того, що на екрані відбувається кілька речей одночасно, і хочуть, щоб оточуюче середовище негайно реагувало на їх запити”, – говорить Д. Мартін. Виступаючи в опозиції до adeptів кліпового мислення, футуролог навіть називає мозаїчний тип мислення “всезагальним помутнінням розуму” [5].

Російський соціолог С. Кара-Мурза, який займався вивченням маніпулятивних технік і підкреслював особливу роль кліпового мислення в процесі маніпуляції, відзначив, що чим більший тиск на людину здійснює мозаїчна культура, тим меншу роль грає логіка, і тим більше сприйнятливою до маніпуляції виявляється свідомість. Таким чином, для того, щоб прищепити людині інформаційної епохи певні коди і цінності, зовсім не потрібно ґрунтуватися на раціональних позиціях, досить образного і емоційного впливу [2].

В контексті змін, що відбуваються з політичними інститутами, варто згадати американського соціолога Н. Постмана, який у своїй роботі “Розважаючи себе до смерті” розмірковує про політичну грамотність і з прикрістю відзначає, що сама конструкція новинних програм (нарізка з коротких сюжетів-кліпів) не передбачає вникання в сутність теми. Таким чином, на телеглядача буквально звалюється величезний обсяг інформації, найчастіше зовсім йому не потрібної, яку він не може осмислити і критично оцінити [14, с. 44].

Сьогодні процес споживання інформації значно прискорився у порівнянні не тільки з “телевізійною епохою”, але навіть у порівнянні з першими роками ХХІ століття. Красномовні дані наводить О. Ларіна, зауважуючи, що “... ключовим є параметр часу перебування на ресурсі. Якщо в середині нульових років він становив понад 3,5 хвилини, то зараз не перевищує 17 секунд...” [3, с. 11]. І дійсно, сьогодні базовою стратегією поведінки в інтернеті є так званий серфінг, тобто швидкий рух по сайтах за допомогою гіперпосилань. Зміст не прочитаного, а переглянутого формується самим користувачем в залежності від того, що він встиг зафіксувати. Це кардинально відрізняється від сприйняття інформації в добу друкованого тексту, важливість якого для розвитку сучасної цивілізації підкреслював

М. Маклюен в роботі “Галалактика Гутенберга”: “друкований текст навчив людей організовувати всі інші види власної діяльності на основі принципу систематичної лінійності” [6, с. 248]. Саме завдяки цьому принципу людству вдалося всього за кілька століть зробити колосальний науково-технологічний прорив і потрапити з епохи Середньовіччя в Новий час. Крім того в даній роботі М. Маклюен зазначає, що саме книжкова культура дозволила систематично використовувати принцип сегментації, в результаті чого з’явилося “прикладне” знання, а за ним і практичні технології. Кліпове ж сприйняття інформації в мережі не передбачає застосування “принципу систематичної лінійності”, що в підсумку може призвести до серйозних антропологічних наслідків, зокрема до деградації логічного мислення. В свою чергу деградація логічного мислення в майбутньому може призвести до серйозних комунікативних проблем і причина їх доволі проста: позалогічне (нелогічне) мислення не здатне продукувати єдину, універсальну мову для взаємодії різних типів свідомості, яке дає логіка. Воно оперує образами, а образи у кожного свої.

Таким чином в добу найвищого розквіту інформаційно-комунікаційних технологій через деградацію логічного мислення, а іноді і свідому відмову від нього на користь образів та емоцій руйнується єдине комунікативне та когнітивне поле.

Ще одним фактором, що є перешкодою для розвитку особистості, і в майбутньому може призвести до серйозних соціальних, а можливо навіть антропологічних змін є так званий “кокон комфорту” [3], який формується соціальними мережами і платформами. Заради утримання уваги користувача стандартні маркетингові технології забезпечують автоматизоване формування в них найбільш комфортною соціального середовища. Користуючись “своєю” соціальною платформою, Ви бачите лише те, що Вам подобається, спілкуєтеся лише з тими, кого потребуєте, у випереджаючому Ваші бажання форматі отримуєте інформацію що забезпечує Вас комфортними емоціями інформацію (при цьому інформація не обов’язково є позитивною, але вона підкріплює Вашу систему поглядів), – і цей комфорт позбавляє Вас стимулів до розвитку, так як у Вас і так все чудово, і Вам просто нема чого, як кажуть психологи, “виходити з зони комфорту”. Розвиток Вашої особистості блокується комфортом надійніше, ніж будь-якими заборонами, – і Ви починаєте деградувати.

Крім того, деградації “людини сприяє його нейропсихологія Мозок витрачає більше енергії, ніж будь-який орган ...,

близько 20% енергії, ... хоча становить лише 2% ... ваги тіла. При ... інтенсивному мисленні енерговитрати зростають до 25-27%” [15]. Думати інтенсивно – значить витрачати багато енергії, а тому з еволюційної точки зору часто не вигідно. Якщо соціум не пред’являє до своїх членів підвищених інтелектуальних вимог, люди схильні мінімізувати складні розумові процеси і заміщувати усвідомлену поведінку психофізіологічними і соціальними автоматизмами» [3, с. 18].

О. Ларіна зазначає в роботі “Розуміння алгоритмічних суспільств”: «Примусове звуження когнітивної різноманітності користувачів пошуковими системами та платформами в гонитві за [їх] увагою... веде до соціальної інстинктизації, виробляє автоматизм і підсилює стереотипи поведінки [3].

Для суспільства деградація особистості – класичний прояв закону збереження ризиків: мінімізація індивідуальних ризиків (в даному випадку дискомфортного стану) веде до деградації і руйнації системи. Крім того, фокусування особистості на безпосередньому споживанні емоцій, які в готовому вигляді постачаються інформаційними технологіями, різко знижує рівень рефлексії, самопізнання і пізнання навколишнього світу. Поведінкою людини починають керувати емоції і неусвідомлені відчуття, які змінюються з калейдоскопічною швидкістю, а не роздуми, що закріплюються на основі багатократного повторення емоцій.

Безпосереднім наслідком руйнування самоусвідомлення особистості є втрата психічної стійкості, яка часто виглядає як безневинна підвищена емоційність. Як наслідок, залежність від емоцій набуває наркотичного характеру (звідси широке поширення ігроманії і залежності від соцмереж, платформ), причому поверхневий, неглибокий характер емоцій, що постачаються в готовому вигляді створює потребу в їх постійному оновленні, адже вникає свого роду емоційний голод. Цей голод породжує потребу в постійній приналежності до інформаційного поля, як надійно ізолюючий від реальності наркотик, перехід від “кліпової” свідомості до “клікової” (від англ. click), яку характеризує швидкість неусвідомленої реакції і постійна потреба в новій короткостроковій взаємодії. У результаті те, що в 1990-ті рр. сприймалося як “інтернет-залежність”, в середині 2010-х рр. стало нормою буття – коли американці віком 18–35 років звертаються до гаджетів кожні 10 хвилин (причому проміжки між зверненнями скорочуються в геометричній прогресії) [13], що набуває характеру

“переселення молоді в цифровий світ” [12], – ймовірно, на півдорозі до переселення в світ віртуальний. Специфічні риси “кліпової” свідомості – неузгодженість (або навіть повна відсутність) причинно-наслідкових зв’язків, нездатність і небажання їх вибудовувати, фрагментарність і обмеженість сприйняття, породжені цим відсутність критичного мислення, сугестивність і рабська залежність від авторитетів – доповнюються в “кліповій” постійною потребою в отриманні нових емоцій.

Одна з характерних для “кліпового мислення” ознак – нездатність фокусуватися на вирішенні тієї чи іншої задачі, (або навіть просто концентрувати увагу) і докладати систематичних зусиль для досягнення цілей, не кажучи вже про довгострокове цілеполагання, суттєво посилюється в “кліповому”.

Висновки. Таким чином, бурхливий розвиток інформаційних технологій з другої половини ХХ ст. (а особливо з початку ХХІ ст.) приводить не тільки до трансформації засобів комунікації, а й до виникнення принципово нових видів розумової діяльності, когнітивних та соціальних практик. Внаслідок експоненціального збільшення кількості інформації людям доводиться трансформувати свої когнітивні стратегії і встигати обробляти більшу кількість повідомлень за менший проміжок часу. В майбутньому це може призвести до серйозних соціальних та навіть антропологічних змін.

Це не означає, що сучасна інформаційна революція несе для людини лише виклики та загрози, серед іншого в неї є і очевидні переваги:

По-перше, це чіткий тренд неухильного і безперешкодного розвитку інформаційних технологій і розширення області застосування інформаційно-технологічних інновацій. Причому зростання обчислювальних потужностей не лише співставне з когнітивними здібностями людини, а й значною мірою може їх перевершувати.

По-друге, відсутність географічно обумовлених бар’єрів для поширення цифрових технологій і знань, зростаюча доступність інформації для всіх представників суспільства.

По-третє, еволюція соціальних інститутів та систем комунікації за умови появи відповідного інституційного і технологічного базису.

На завершення хотілося б відзначити, що інформаційна революція (та діджиталізація суспільства, як її прояв) сприймається багатьма інтуїтивно, як само собою зрозуміле явище, головним чином тому, що люди настільки швидко і сильно звикли до цифрових пристроїв, що здійснення майже будь-якої діяльності в рамках сучасного суспільства передбачає звернення до цих

пристроїв. Однак, зміни, пов’язані з останньою (на сьогодні) інформаційною революцією, при найближчому розгляді даного процесу, значні і помітні. Це має змусити соціологів, філософів, істориків і вчених з інших дисциплін аналізувати зміни, з нею пов’язані, і критичного їх осмислювати. В практичному ж вимірі перед соціологами, педагогами, соціальними психологами, філософами, стоїть нова і безпрецедентна за масштабом і складністю задача – створити освітні соціально-комунікативні технології які з одного боку, використовують всі переваги інтернету та соціальних мереж і платформ, з іншого боку утримують особистість від можливих негативних наслідків сучасної інформаційної революції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Докука С.В. Клиповое мышление как феномен информационного общества. *Общественные науки и современность*. 2013. № 2. С. 169-176.
2. Кара- Мурза С. Г. Манипуляция сознанием – Москва: Изд-во: Эксмо, 2005. – 832 с.
3. Ларина Е. С. Понимание алгоритмических обществ : гибридный интеллект и его зомби / Е. С. Ларина. *Свободная Мысль*. 2017. № 5 (1665). С. 526.
4. Лем С. Сумма технологии. Москва : АСТ, 2020. 736 с.
5. Лисицин Д. Джеймс Мартин: тенденции, которые мы наблюдаем, могут угрожать человеческому разуму. URL: <http://www.kommersant.ru/doc/849133> (дата звернення: 20.05.2021).
6. Мкалюэн М. Галактика Гутенберга: становление человека печатающего. Москва : Академический проект: фонд “Мир”, 2005. 495 с.
7. Моисеева А. А. Условия и последствия диджитализации современного общества: социально-экономический анализ. *Вестник томского государственного университета*. 2017. № 39. С. 216–226.
8. Моль А. Социодинамика культуры. Москва : Прогресс, 1973. 408 с.
9. Паризер Э. За стеной фильтров. Что Интернет скрывает от вас. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2012. 294 с.
10. Сокольникова В. А. Информация и информационно-коммуникативные технологии (ИТ) в эпоху современной глобализации. *Проблемы в российском законодательстве*. 2014. № 6. С. 286–291.
11. Тоффлер Э. Третья волна. Москва : АСТ, 2010. 784 с.
12. Шмидт Э., Коэн Дж. Новый цифровой мир. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2013. 357 с.
13. Goodman M. *Future Crimes: Inside the Digital Underground and the Battle of Our Connected World*. NY : Random House, 2015.
14. Postman N. *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business USA*. Penguin Books, 1985.
15. Schwartz J., Begley S. *The Mind and the Brain: Neuroplasticity and the Power of Mental Force*. NY : HarperCollins, 2009.

СЕКЦІЯ 3 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ПСИХОДІАГНОСТИЧНА МОДЕЛЬ АТРИБУЦІЇ PSYCHODIAGNOSTIC ATTRIBUTION MODEL

Проблема атрибуції розглядається під кутом зору представленості атрибутування в процесах відображення і взаємовідображення у повсякденному існуванні з метою з'ясування її детермінант, необхідних для визначення її сутнісної природи. Спираючись на ідею, згідно з якою мислить не мислення як таке, а особистість, застосовуючи мислення як засіб для розв'язання відповідної задачі, за аналогією наголошується про залежність процесу атрибуції від інтернальних механізмів, покладених в основу атрибутування. На підставі уявлення про системотвірність суб'єкта атрибуція розглядається у контексті встановлення інтернальних механізмів, кожен з яких по-своєму впливає на здійснення процесу в цілому. При виборі особистісних методик переваги віддавалося тим, в яких відображаються фактори, що вказували не тільки на ті чи інші якості, але і на відповідний їм тип особистісної поведінки (тести Кеттелла, Міні-Мульт, «Велика п'ятірка»). Більш конкретні відомості про атрибуцію присутні в показниках ставлення до себе і до іншого, які свідчать про ступінь відповідності сприйманого власній системі цінностей, а також до тих можливостей, які забезпечує ця відповідність. До переліку детермінант атрибутивної поведінки, що трактується нами як континуум атрибутивних дій різної інтенсивності і ментальної представленості в системі «суб'єкт – об'єкт», крім особистісних та інтелектуальних відомостей додаються відомості, в яких відбиваються особливості ставлення до себе, продиктовані рівнем самооцінки, мірою толерантності до іншого та асертивністю власної поведінки. З огляду на присутність атрибуції при встановленні і розвитку контактів стверджується про вплив на її здійснення суб'єктивної реальності кожного з учасників, висхідної до ознак власної особистості у поєднанні з іншими інтерактивно значущими ознаками.

Ключові слова: особистість, атрибуція, ставлення до себе, самооцінка, толе-

рантність, асертивність, соціальний інтелект.

The problem of attribution is considered from the point of view of the representation of attribution in the processes of reflection and mutual reflection in everyday existence in order to find out its determinants necessary to determine its essential nature. Based on the idea that thinking is not thinking as such, but a person, using thinking as a means to solve the corresponding problem, by analogy, it is noted that the attribution process depends on the internal mechanisms underlying attribution. Based on the idea of the role of the individual, attribution is considered in the context of establishing internal mechanisms, each of which affects the implementation of the process as a whole in its own way. When choosing personal methods, preference was given to those that reflect factors that indicated not only certain qualities, but also the corresponding type of personal behavior (Kettell test, Mini-Mult, «Big Five»). More specific information about attribution is present in the indicators of attitude to oneself and to another, which indicate the degree of compliance of the perceived one with one's own value system, as well as to the opportunities that this correspondence provides. To the list of determinants of attributive behavior, which we interpret as a continuum of attributive actions of different intensity and mental representation in the «subject – object» system, in addition to personal and intellectual information, information is added that reflects the features of the attitude to oneself, dictated by the level of self-esteem, the degree of tolerance to the other and the assertiveness of one's own behavior. Taking into account the presence of attribution in the establishment and development of contacts, it is argued that the subjective reality of each of the participants, which rises to the characteristics of their own personality in combination with other interactively significant features, affects its implementation.

Key words: personality, attribution, self-esteem, tolerance, assertiveness, social intelligence.

УДК 159.922.8:37.035
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.3>

Велитченко Л.К.

д.психол.н., професор,
професор кафедри сімейної та спеціальної педагогіки та психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Сюй Болунь

аспірант кафедри сімейної та спеціальної педагогіки та психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

При вивченні будь-якого психічного явища завжди виникає питання про існування його зовнішнього, як правило, поведінкового кореляту, розглядаючи який в різних аспектах відповідно до теоретичної моделі можна судити про ті чи інші його аспекти і про нього як явище в цілому. Якщо виходити з припущення, що явище атрибуції присутнє практично в будь-якому інтерактивному акті, то цілком виправдано судження про вплив особистісних властивостей учасників на процес атрибутування

відповідних ознак один одному, які, природно, накладають відбиток на суб'єктивне трактування особистості і поведінки іншого і ситуації в цілому.

Визначення особливостей атрибуції передбачає використання відповідного інструментарію. Наразі виконання такого завдання можливо тільки по відношенню до досліджуваних у віці 9–14 років і ґрунтується на використанні дитячого опитувальника атрибутивного стилю (Т. О. Гордєєва, О. А. Сичов, Є. М. Осін), спрямованого на

діагностування локусу (внутрішня, зовнішня причина), стабільності (постійна, тимчасова причина) і глобальності (конкретність, універсальність причини) [2].

Як бачимо, тут йдеться про встановлення причини події. Але нас, однак, цікавить явище атрибуції як такої. Розглядаючи питання про атрибуцію як об'єкт психодіагностики, ми в першу чергу повинні з'ясувати її приналежність до деякої групи явищ, вважаючи цю приналежність за значенням не тільки вказівкою на її найбільш загальну ознаку, але і на її зв'язок з окремими особливими ознаками, які є, по суті справи, її видовими відмінностями. Говорячи іншими словами, вихідним моментом у виборі критерію для оцінки атрибуції є її дефініція, що містить вказівку на найближчий рід і видові відмінності.

Сказане означає, що атрибуція як така є по суті справи всього лише абстрактним поняттям, в якому відтворюється одна з багатьох суб'єктних функцій індивіда як особистості, що підпорядкована розв'язанню ним тієї чи іншої задачі, що входить в зміст ситуацій його соціумної активності. Якщо виходити з того, що процес як такий являє собою послідовність дій, відповідних логіці шуканого результату, заданого умовою завдання, то можна, вважаючи процес розв'язання, який, в принципі, піддається алгоритмізації, визначити особливості самого процесу з вказівками на його складові. Якщо вважати, що розв'язання задачі залежить від розуміння її умови (повного, часткового, фрагментарного), то ми повинні обов'язково взяти до відома, що розуміє, в принципі, не мислення, а індивід (особистість), який повинен розв'язати задачу, ґрунтуючись на ясному «баченні» причинно-наслідкових зв'язків [7, с. 284].

Вбачаючи в атрибуції ознаку процесуальності, що вказує на початок якихось перетворень, ініційовано певною діяльною особою, спрямованих на отримання шуканого результату, ми з повною на те підставою повинні звернути увагу на психологічні відзнаки його особистості, оскільки саме вони визначають смислові особливості приписуваних об'єкту характеристик. В даному випадку нам потрібно з усього різноманіття особистісних психодіагностичних методик вибрати саме ті, які розкривають функціональні особливості діяча в контексті маніпуляцій з об'єктом в залежності від того, в яку систему відношень включений даний об'єкт. Найбільше підходить для цієї мети тест Кеттелла, Міні-Мульт і тест Великої П'ятірки.

У світлі тесту Кеттелла особистість постає у вигляді деякої сукупності таких

особистісних властивостей, як: а) комунікативні (товариськість, сміливість, домінантність, підозрілість, дипломатичність, самостійність); б) інтелектуальні (інтелектуальність, мрійливість, дипломатичність, сприйнятливність до нового); в) емоційні (емоційна стійкість, безпечність, сміливість у соціальних контактах, емоційна чутливість, тривожність, напруженість); г) регуляторні (самодисципліна, моральна нормативність) [5].

Вже навіть побіжного погляду на перший ряд в перерахуванні особистісних властивостей досить, щоб помітити, що яскраво виражені товариськість, домінантність, підозрілість тощо, будучи провідними в психічному складі тієї чи іншої особистості, вже з самого початку накладають відповідний відбиток на сприйняття іншого, визначаючи відповідне нюансування комунікації і поведінки в ситуації в цілому.

Міркуючи в цьому ключі, ми приходимо до висновку про залежність комунікативного атрибутування, як постійно присутнього явища в будь-якому акті соціальної перцепції, від вихідних умов діяльного суб'єкта комунікації.

Подібне ми можемо стверджувати і відносно будь-якої іншої активності індивіда, спрямованої на відповідний об'єкт, вважаючи, що перцептивна активність не може не супроводжуватися, якщо не ґрунтуватися, на зустрічній перцептивній активності як породжувальній функції свідомості. Оскільки основою зустрічної активності є суб'єктивний особистісний досвід індивіда, остільки його постійне проектування на те, що відбувається як в цілому, так і в його окремих деталях, є ні що інше, як приписування індивідуальних значень відповідно до системи особистісних смислів, що є осередком, квінтесенцією особистісного досвіду.

Сказаного цілком достатньо для формулювання судження про те, що виявляючи властивості особистості в плані представленості найбільш яскраво виражених ознак, присутніх в суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносинах, ми виявляємо і особливості індивідуального (особистісного) прочитання ситуації на основі розуміння співвідношення її складових, яке, по суті справи, є інтерпретацією того, що сприймається, частиною якої і є процес приписування значень, тобто атрибутування.

Наші міркування про процес атрибуції як постійно присутнє явище в психічному відображенні, яке не може не мати відповідної суб'єктного (особистісного) забарвлення, набувають дещо інші риси, якщо ми

звернемося до даних про особу, одержуваних за допомогою тесту Міні-Мульт.

За допомогою опитувальника Міні-Мульт (скорочений варіант ММРІ) отримуємо відомості про базисні шкали особистості, які вказують на певний тип поведінки, що має відповідні особистісні властивості: 1) іпохондрія (близькість до астеноневротичного типу); 2) депресія (чутливість, тривожність, сором'язливість); 3) істерія (захисні реакції конверсійного типу); 4) психопатія (соціальна дезадаптація); 6) паранойяльність (односторонність, агресивність, злопам'ятність); 7) психастенія (тривожність, боязкість, нерішучість); шизоїдність (поєднання чутливості з емоційною холодністю міжособистісних відносинах); 8) гіпоманія (піднесений настрій незалежно від обставин) [11].

На тлі змісту тестових шкал процес атрибутування набуває вже інше смислове навантаження, на підставі якого можна стверджувати про існування атрибутування, властивого представникам іпохондричного, депресивного, істеричного і т. ін. типів.

Основна ідея п'ятифакторного особистісного опитувальника «Велика п'ятірка» полягає в тому, щоб за допомогою незалежних змінних (нейротизм, екстраверсія, відкритість досвіду, співпраця, сумлінність) відтворити психологічну характеристику особистості, спираючись на зведення про такі первинні фактори, як: 1) *екстраверсія-інтроверсія* (активність-пасивність, домінування-підпорядкованість, товарицькість-замкнутість, пошук вражень-уникнення вражень, залучення уваги-уникнення уваги); 2) *прихильність-відособленість* (теплота-байдужість, співпраця-суперництво, довірливість-підозрілість, розуміння-нерозуміння, повага інших-самоповага); 3) *самоконтроль-імпульсивність* (акуратність-неакуратність, наполегливість-відсутність наполегливості, відповідальність-безвідповідальність, самоконтроль поведінки-імпульсивність, передбачливість-безпечність); 4) *емоційна стійкість-емоційна нестійкість* (тривожність-безтурботність, напруженість-розслабленість, депресивність-емоційна комфортність, самокритика-самодостатність, емоційна лабільність-емоційна стабільність); 5) *експресивність-практичність* (цікавість-консерватизм, допитливість-реалістичність, артистичність-відсутність артистичності, сенситивність-нечутливість, пластичність-ригідність) [8].

Процес атрибутування, якщо його розглядати в руслі первинних факторів «Великої п'ятірки», постає в цьому випадку вже в зовсім іншому світлі, де знову ж таки

індивідуальні (особистісні) властивості, які представлені в індивіда особливо чітко, визначають особливості трактування ситуації (комунікативної, інтерактивної, міжособистісної, діяльній).

Навіть поверхневого погляду на параметральні особливості зазначених методик достатньо для судження про змістовну сторону суб'єкта атрибуції, яка в кожному конкретному випадку вказує не тільки на психологічні особливості атрибутування, але і на причини, що спонукали індивіда до цього. Це означає, що системне використання зазначених методик в якості початкового відомостей про процес атрибуції може бути виправдано у тому випадку, якщо в емпіричному дослідженні переслідувати мету з'ясувати, наприклад, психологічні особливості носіїв (авторів) атрибуції безвідносно до самої атрибутивної процесуальності цього явища.

Основний акцент в цьому випадку буде перенесений на з'ясування питання про особистісне під'рунтя атрибутування, спираючись на відомості, отримані за допомогою особистісних методик на різних вибірках, вважаючи ці дані підставою для висновку про особливості процесу атрибуції, властиві для відповідної вибірки.

Міркуючи подібним чином про особистісні психодіагностичні методики, доходимо висновку про можливість їх використання в якості опосередкування при отриманні відомостей про атрибуцію, вважаючи найбільш виражений параметр, отриманий за допомогою тієї чи іншої методики, основним психологічним ресурсом індивідуального атрибутування, що бере участь в побудові загальної картини ситуації.

Це означає, що атрибуція як складне суб'єктне явище повинна бути діагностовано в першу чергу за вихідною системою основою, яка залежно від рівня його розвитку має різну атрибутивну ресурсність, що забезпечує індивіду більш-менш адекватне розуміння обставин життєдіяльності. Саме проникнення в ці обставини є основним функціональним призначенням атрибуції. Отже, діагностуючи особистісні властивості, ми одночасно встановлюємо особливості особистості як суб'єкта атрибуції і, отже, її смислової спрямованість. Сказане дозволяє нам стверджувати, що особистісний тест може служити психодіагностичною методикою, яка не тільки дає відомості про особу, але і свідчить про неї, як суб'єкт атрибуції.

Продовжуючи наші міркування про психодіагностичні особливості атрибуції як процесу, висхідного до особливостей його

носія (особистості), ми не можемо обійти увагою момент опосередкування зв'язку суб'єкта (хто сприймає?) і об'єкта (що сприймається?). Такими опосередкуваннями в системі «Людина – Людина» є ставлення до себе і ставлення до іншого. Вказуючи на ці опосередкування, ми не просто звертаємося до такої функції свідомості, як функція ставлення, за допомогою якої індивід визначає ступінь відповідності сприйманого своїй системі цінностей, а й до тих можливостей, які забезпечує ця функція.

Якщо розглядати атрибуцію в системі «людина-людина», то ми зобов'язані брати до уваги здатність кожного з них проявляти відповідне шанобливе ставлення до іншого, яке, на нашу думку, є в певному сенсі деяким продовженням ставлення до себе. Що стосується ставлення до іншого, то ми повинні відзначити, що кожен з комунікаторів зовсім не зобов'язаний відчувати ніжні почуття до іншого. Однак правила хорошого тону наказують кожному з них проявляти відповідну терпимість по відношенню до іншого.

Але як би там не було в кожен момент інтерактивних або комунікативних взаємовідносин партнери, сприймаючи один одного, не тільки бачать їхні зовнішні риси, а й інтерпретують їх в термінах власної імпліцитної теорії особистості, що, власне, і становить зміст процесу атрибутування.

Зі сказаного випливає, що атрибуція як така є кінцевою точкою інтерпретації в рамках імпліцитної теорії особистості, яка, як правило, здійснюється одномоментно, що, однак, не виключає її здійснення за розгорнутою схемою «Якщо ..., то ...» як рух від причини до наслідку. У руслі зазначених міркувань ми приходимо до висновку про те, що процес атрибуції обов'язково повинен починатися з виділення чогось, що потім перетворюється на предмет інтерпретації. І цим «чимось» є той момент в ситуації, який опинився в ментальному полі зору індивіда, який бере участь в ситуації як безпосередній учасник або просто як глядач (спостерігач). Ментальна картина його участі містить як би дві площини. З одного боку, це об'єктивне співвідношення перцептивно фіксованих деталей ситуації, а з іншого – його суб'єктивне розуміння, яке не вільне від впливу минулого досвіду. Вважаємо, що саме власний минулий досвід диктує правила розуміння ситуації саме за рахунок виходу за межі безпосередньо даного в сферу власної суб'єктивної реальності, «обтяженою» системою особистісних смислів і цінностей.

Якщо до сказаного додати, що виділення цього «чогось» відбувається під

впливом змісту ситуації як деякого функціонального смислового цілого, розуміння якого вимагає певного соціального інтелекту, то цілком виправданим буде використання тесту Гілфорда для отримання відомостей про здатність: 1) передбачати наслідки поведінки; 2) узагальнювати невербальні реакції; 3) розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини в залежності від контексту викликала їх ситуації; 4) розуміти логіку розвитку ситуацій. Завдяки використанню цих показників ми можемо вже з більшою визначеністю судити про аспектний склад процесу атрибутування, де індивід передбачає, узагальнює, розуміє вербальні і невербальні реакції іншого, спираючись на власний досвід [12].

Поряд з відомостями про особистісні та інтелектуальні особливості індивіда ми повинні також враховувати і особливості його ставлення до себе і до іншого. Вважаємо за можливе припускати, що ставлення до іншого передбачає певну частку толерантності до його особливостей, що може бути діагностовано за допомогою тесту комунікативної толерантності.

Оскільки інтерактивні взаємини припускають певний рівень ставлення до іншого, остільки тест комунікативної толерантності покаже: 1) здатність приймати індивідуальність іншого; 2) еталонність власного «Я»; 3) категоричність при оцінюванні іншого; 4) схильність згладжувати неприємні враження від іншого; 5) схильність перевиховувати іншого; 6) схильність пристосувати іншого під себе; 7) здатність вибачати іншому його помилки; 8) терпимі до дискомфортних станів навколишніх; 9) адаптаційні здібності у взаємодії з людьми [3].

Вміщені в даному тесті вказівки на «здатності», «здібності», «схильності» тощо можна розглядати як засіб отримати додаткові відомості про ті явища, які беруть участь в процесі атрибутування. Цілком резонним буде судження про те, що розуміння, трактування, інтерпретація сприйманого матимуть різне нюансування в залежності від того, як сприймається індивідуальність іншого (позитивно, нейтрально, негативно), чи впливає на сприйняття іншого власне самосприйняття, схильність до дидактичності тощо.

Грунтуючись на сказаному, ми вважаємо за можливе використовувати не тільки показники комунікативної толерантності, але й самоставлення для теоретико-емпіричної характеристики атрибуції, оскільки саме вони у своїй сукупності визначають психологічну атмосферу як безпосередньо в комунікативній ситуації, так і при

перенесенні комунікативного досвіду на інші випадки соціальних взаємодій.

Опитувальник самоствавлення, запропонований В.В. Століним і С.Р. Пантілеевим, дозволяє діагностувати особливості глобального самоствавлення, самоповаги, заснованого на вірі в свої сили, ставлення до власного Я, впевненість у своїй цікавості для інших, очікування позитивного або негативного ставлення до себе з боку оточення [6]. Треба думати, що позитивне самоствавлення не може не позначитися і на ставленні до іншого відповідно до схем $Я > Він$, $Я < Він$, $Я = Він$.

Вважаємо, що показник самоствавлення, будучи доповненим відомостями про рівень самооцінки, може бути корисним для більш точної характеристики атрибутування. Є всі підстави думати, що рівень самооцінки індивіда (завищений, адекватний, занижений) [4] вже певною мірою вказує і на стиль атрибуції (я краще, я такий же, я гірше), що в цілому впливає на оціночне ставлення до іншого.

Вважаючи можливим присутність асертивності – здатність людини не залежати від зовнішніх впливів і оцінок [1] в акті атрибутування, ми, звертаючись до її складових [9; 10], можемо говорити про присутність в ньому відповідних індивідуальних варіантів прийняття себе та інших (афективна складова), орієнтації в ситуації (когнітивно-сміслової складова), досягнення мети без поправок на іншого (поведінкова складова) та відповідальності за свої вчинки (контрольно-регулятивна складова).

Толерантність по відношенню до іншого не заважає індивіду оцінювати іншого саме так, яким він бачить його без всяких поправок на обставини, що проте ховається за правилами хорошого тону і т. ін. Також і асертивність диктує йому як вести себе, піклуючись в першу чергу про збереження власної Я-концепції, навіть якщо і доведеться проявити певну жорсткість по відношенню до іншого в разі прояву неповажного ставлення до себе.

Як в першому, так і в другому випадку комунікатори, сприймаючи один одного, бачать як би два образи – вихідний і вторинний, в який входять крім об'єктивно даних також і оціночні характеристики.

Сказаного достатньо для формулювання судження про те, що в кожному окремому випадку (толерантність/нетолерантність, асертивність/не асертивність) процес атрибутування повинен мати різні результати, що відрізняються один від одного ступенем позитивності.

Якщо виходити з ідеї особистості як вихідної ресурсної основи поведінки і вклю-

чених в її здійснення різних варіантів комунікації та інтеракцій, то все, що відноситься до них, вже по суті справи є в певному сенсі деяким наслідком того, що закладено в особистості.

Висновки з проведеного дослідження. Розглядаючи особистісні характеристики в такому плані, ми можемо на їх основі побудувати деяку гіпотетичну модель атрибутування, що складається з таких компонентів, як самооцінка, самоствавлення, толерантність, асертивність, соціальний інтелект. Вважаючи процес атрибутування згорнутим (імпліцитним) судженням індивіда про причинно-наслідкові відношення в тій чи іншій ситуації, здійснюваних ним при зверненні до загального і соціального інтелекту, ми наближаємося до відповіді на питання про природу атрибуції як частини загального механізму розв'язання поведінкової задачі.

Вважаємо, що атрибуція не є разовим явищем, яке виникає періодично в залежності від обставин, а присутнє постійно, проявляючись з різною інтенсивністю в залежності від ступеня складності розв'язуваної задачі для індивіда. Але її системотвірним фактором є системність особистості як її безпосереднього «замовника», продиктована не стільки безпосередньою ситуацією його життєдіяльності, скільки особливостями передбачуваного результату, для отримання якого потрібно цілком конкретні перетворення задачної умови. Це означає, що індивід розв'язує задачу саме так, як він сам особисто сформулював її умови. Сказане ще раз вказує на значимість особистісного трактування обставин, на особливості якого впливають фактори, присутні в системі «Людина – Людина».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ассертивність. URL: <http://ru.wikipedia.org> Ассертивність
2. Детский опросник оптимистического атрибутивного стиля. URL: <http://psylab.info> Детский_опросник_оптимистического_...
3. Диагностика коммуникативной толерантности (В.В.Бойко). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. М. : Изд-во Института Психотерапии. 2005. С. 149–153.
4. Методика Будасси. Тест на самооценку личности. URL: <http://hr-portal.ru> tool/metodika-budassi-test...lichnosti
5. Методика многофакторного исследования личности Кэттелла. URL: <http://psylab.info> Методика_многофакторного_исследования...
6. Опросник самоотношения. URL: <http://psylab.info> Опросник_самоотношения
7. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского. М. : Политиздат, 1990. 494 с.

8. Пятифакторный опросник личности. URL: <http://psylab.info>»Пятифакторный_опросник_личности

9. Санникова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды. Одесса : СМІЛ, 2003. 256 с.

10. Саннікова О.П., Санніков О.І., Подоляк Н. М. Діагностика асертивності: результати апро-

бації методики «ТОКАС». *Наука і освіта*. № 3. 2013. С. 140–144.

11. Сокращенный многофакторный опросник для исследования личности. URL: <http://psylab.info>»index.php?title=Сокращенный...опросник...

12. Тест «Социальный интеллект» Гилфорда. URL: <http://psylab.info>»Тест_«Социальный_интеллект»_Гилфорда

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FORMATION OF NATIONAL IDENTITY OF UKRAINIAN STUDENT YOUTH

У статті розглянуто національну ідентичність як один із різновидів соціальної ідентичності, що формується на вищих рівнях функціонування самосвідомості суб'єкта суспільних відносин. Узагальнено, що національна ідентичність, багатовимірна й абстрактна за своєю суттю, і не може бути швидко прищеплена населенню штучним шляхом. Емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників формування національної ідентичності студентської молоді виявило, що на особливості її формування значущо впливає специфіка локальної місцевості. Встановлено, що найвпливовішим чинником, що визначає формування національної ідентичності молоді, виявилась навчальна спеціальність. Виявлено, що студенти, які вивчають українську історію, мову та літературу, відрізняються вищим розвитком когнітивного компонента ідентичності. Найвищий ступінь рефлексії власної національної ідентичності виявлено в групі студентів-істориків, найнижчий – серед майбутніх психологів та менеджерів; студенти-філологи займають проміжну позицію. Для істориків і українських філологів більшою мірою характерний етнонаціональний фанатизм, для психологів – етнічна індиферентність. Встановлено, що майбутні правознавці відрізняються від інших груп високими оцінками громадянської активності. Показано, що мова спілкування істотно пов'язана з характеристиками ідентичності. Студенти, які в родині та в побуті спілкуються українською мовою, мають достовірно вищі показники рефлексії національної ідентичності, більш розвинені когнітивні та афективні компоненти ідентичності, вищі прояви етноєгоїзму. Студенти, що спілкуються російською мовою, мають достовірно вищі показники етнічної індиферентності.

Перспективами подальших досліджень є виявлення психологічних механізмів формування когнітивних установок, емоційних переживань, складової національної ідентичності Українського народу різних поколінь.

Ключові слова: ідентичність, національна ідентичність, українська молодь, гро-

мадська ідентичність, етнічна ідентичність.

The article considers national identity as one of the types of social identity, which is formed at the highest levels of functioning of the self-consciousness of the subject of social relations. It is generalized that national identity, multidimensional and abstract in nature, cannot be quickly instilled in the population artificially. An empirical study of socio-psychological factors in the formation of national identity of student youth revealed that the peculiarities of the formation are significantly influenced by the specifics of the local area. It was established that the most influential factor determining the formation of national identity of young people was the educational specialty. It was found that students studying Ukrainian history, language and literature have a higher development of the cognitive component of identity. The highest degree of reflection on one's own national identity was found in the group of students-historians, the lowest – among future psychologists and managers; students of philology occupy an intermediate position. Ethno-national fanaticism is more characteristic of historians and Ukrainian philologists, while ethnic indifference is more characteristic of psychologists. It is established that future jurists differ from other groups by high marks of civic activity. It has been shown that the language of communication is significantly related to the characteristics of identity. Students who speak Ukrainian in the family and at home have significantly higher rates of reflection on national identity, more developed cognitive and affective components of identity, higher manifestations of ethnoegoism. Students who speak Russian have significantly higher rates of ethnic indifference.

Prospects for further research are to identify psychological mechanisms for the formation of cognitive attitudes, emotional experiences, a component of the national identity of the Ukrainian people of different generations.

Key words: identity, national identity, Ukrainian youth, social identity, ethnic identity.

УДК 159.9:61

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.4>

Шебанова В.І.

д.психол.н., професор кафедри психології Херсонський державний університет

Дементьєва К.Г.

к. психол. н., доцент кафедри соціальної і прикладної психології Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Чикур Л.Д.

к.філол.н., доцент кафедри української літератури Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Вступ. Тема національної ідентичності української молоді представляє особливий інтерес для науковців у психологічній галузі знань. Українці пережили руйнування СРСР, стали громадянами нової країни, пережили декілька революцій та змін у суспільно-політичному ладі. Часті перетворення соціального та матеріального світу «перевертають» існуючі соціальні категорії та руйнують звичні ідентичності. Актуальною проблемою залишається відсутність відображення своєї національності та не сформованість поведінкової складової ідентичності. Сучасна українська молодь – перша вікова когорта, яка сфор-

мувалася в повністю глобалізованому, віртуалізованому та цифровому світі. Молодь сьогодення, народжену на початку 2000-х, можна вважати вільною від сумнозвісної радянської ідентичності та колективних травм старших поколінь. Водночас у неспокійному світі без усталених соціальних норм та ціннісних орієнтацій молодь змушена самостійно будувати власну ідентичність: соціальну рольову, гендерну, релігійну, політичну, громадянську та інші. Зараз цей процес малосвідомий і неконтрольований, він часто відбувається шляхом випадкових проб і помилок, супроводжується ризикованими експериментами, болісним

пошуком власного місця в складних і неоднозначних життєвих реаліях.

Мета нашого дослідження: виявлення соціально-психологічних чинників формування національної ідентичності української студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових праць дозволів визначити закономірності формування національної ідентичності яке розглядається як один із різновидів соціальної ідентичності, що формується на вищих рівнях функціонування самосвідомості суб'єкта суспільних відносин. Водночас національна ідентичність існує як надіндивідуальне явище – своєрідна колективна свідомість, носієм якої є велика соціальна спільність – нація. Існування суспільства неможливе без групування індивідів, яке виникає на основі відчуття «Ми», що визначає готовність особистості діяти для забезпечення спільних норм та інтересів, навіть всупереч особистим потребам. Соціальна категоризація може відбуватися за різними критеріями, які мають консолідуєчий потенціал: родинні зв'язки, місцева територіальна громада, економічний клас, стать, релігія, політичні погляди, етнічне походження, національність (громадянство), культурно-цивілізаційні особливості. Соціальні ролі в індивідуальній самосвідомості утворюють гнучку ієрархічну структуру, в якій та чи інша категорія за певних обставин стає основною. Багатоваріантність ідентичності обумовлює конкурентні відносини між ними.

Національна свідомість виникла в індустріальному суспільстві і поєднала більш ранні історичні форми – етнічну та релігійну, додавши до них новітні виміри – політичну та громадянську ідентичність. Національна ідентичність, багатовимірна й абстрактна за своєю суттю, і не може бути швидко прищеплена населенню штучним шляхом.

Так, В. Арбеніна зазначає, що про сформовану національну ідентичність можна говорити тоді, коли людина не лише усвідомлює свою належність до певної держави, громадянином якої вона є за паспортом, а й усвідомлює свої громадянські права та обов'язки, коли ознаки державності, насамперед мова, набувають для неї значення, а спільна територія життя вважається Батьківщиною. Тобто йдеться про такий результат процесу ідентифікації, який завершився не лише усвідомленням формального статусу громадянина, а й супроводжувався патріотичними почуттями та настроями [1].

Д. Судин зауважує, що для молоді, на відміну від інших вікових груп характерно: а) низький рівень представленості діяльнос-

них компонентів національної ідентичності (поважати українські закони та політичний устрій, наслідувати мову, культуру та релігійні звичаї, відчувати відповідальність за Україну тощо); б) надмірна представленість типів національної ідентичності, які не вимагають діяльності (народитися в Україні і прожити тут більшу частину життя, мати українське громадянство тощо) [7].

У дослідженні А. В. Гори було виявлено, що студенти ідентифікують себе зі своєю нацією, насамперед, на основі національності батьків, мови, місця народження (тобто очевидних та об'єктивних ознак) [2].

М. Співак досліджуючи психологію розвитку національної самосвідомості особистості в юності доходить до висновку, що важливими проявами національної самоідентифікації молоді людини є позитивна національна самоідентичність, національна самоповага та гідність, які водночас забезпечують її соціально-психологічну саморегуляцію [6].

Методи та вибірка дослідження. Для збору даних про особливості формування різних компонентів національної ідентичності юнаків було використано комплекс психодіагностичних методик: тест самовизначення «Хто Я?» М. Куна та Т. Мак Партленда, модифікований варіант шкали «Вираженість етнічної ідентичності» Дж. Фінні, опитувальник «Типи етнічної ідентичності» Г.У. Солдатової та С.В. Рижової, опитувальник «Громадянська ідентичність» І. Р. Петровської.

Для виявлення соціально-психологічних факторів, що впливають на формування національної ідентичності студентів, ми розділили загальну вибірку (116 осіб) на групи за різними критеріями: 1) стать: 88 дівчат та 28 хлопців; 2) місто проживання: 59 мешканців Одеси та 57 мешканців Херсона; 3) навчальна спеціальність: українська філологія – 44 особи, історія та право – 18 осіб, психологія – 45 осіб, менеджмент – 9 осіб; 4) мова побутового спілкування: 59 російськомовних та 46 україномовних студентів (ще 11 осіб вказали, що однаково користуються двома мовами, вони не були включені в аналіз).

У виокремлених групах провели порівняльний аналіз показників ідентичності. Для цього використовували непараметричні статистичні методи: U-критерій Манна-Вітні для порівняння двох груп, H-критерій Краскела-Волліса для порівняння трьох або чотирьох груп. Паралельно використовували параметричні методи (t-критерій Стьюдента, однофакторний дисперсійний аналіз), але розглядали їх в якості допоміжних.

Результати. Достовірних відмінностей у діагностованих параметрах ідентичності в групах за параметром статі встановлено не було. Юнаки та дівчата суттєво не відрізняються за ступенем відображення власної національної ідентичності, за сформованістю її емоційно-поведінкових компонентів, за рівнем толерантності до свого та інших народів (типи етнічної ідентичності), за проявами громадянської ідентичності у ставленнях і поведінці, а також за презентованістю у Я-концепції характеристик персональної та соціальної ідентичності. Таким чином, належність до певної статі чи гендеру істотно не впливає на формування національної ідентичності студентської молоді. Слід зазначити, що ці результати та висновки можна вважати лише попередніми, оскільки представленість чоловіків у вибірці була недостатньою.

У групах студентів, розподілених за критерієм місто проживання (Одеса та Херсон), більшість параметрів ідентичності не відрізнялися на статистично значимому рівні. Виявлено значущу відмінність щодо показника шкали «норма» (позитивна етнічна ідентичність) за опитувальником Г. У. Солдатової (див. табл. 1).

Отже, результати опитування показали, що молодь міста Одеси має більш виражену позитивну етнічну ідентичність порівняно з херсонцями ($p = 0,037$), хоча загалом цей тип є провідним серед усіх опитаних студентів. На нашу думку це можна пояснити тим, що Одеса здавна була туристичним центром і великим портовим містом, де гармонійно співіснують і співпрацюють різні етнічні групи. Самі жителі Одеси є багатонаціональною спільнотою, що забезпечує тісне щоденне спілкування з представниками різних етнічних груп і націй. Така вза-

ємодія неможлива без поваги до культури, мови, релігії, звичаїв та історії інших народів, а також розуміння їх індивідуально особливостей.

Виразність трансформації етнічної ідентичності за типом «етноізоляціонізм» виявилась порівняно сильнішою в юних мешканців Херсона ($p=0,012$). Хоча Херсон також є портовим містом, але воно більш закрите. Тож інтенсивність соціального обміну, позитивний досвід спілкування, взаємодії з представниками різних культур та національностей тут порівняно нижчі.

Водночас у групі херсонців виявлено вищі показники активності громадянської позиції ($p=0,038$). Ми пов'язуємо цей результат більшою мірою не з фактором локальної місцевості, а з впливом спеціальності, за якою навчаються юнаки (що буде проаналізовано нами нижче).

Отриманий результат дозволяє зробити висновок, що на характеристики національної ідентичності молоді суттєво впливає специфіка локальної території (зокрема, поліетнічність громади), що визначає особливості міжетнічного спілкування: інтенсивність спілкування між представниками різних етнічних груп і націй, знання іншої мови та культури, соціальні зв'язки з представниками інших народів, досвід перебування за кордоном, прогрес у міжнаціональній взаємодії та позитивна оцінка ролі власної нації в міжнаціональній спільноті.

Раніше таких порівнянь вітчизняні дослідники не проводили. У кроскультурному дослідженні Fazli M. було показано, що дорослі представники індивідуалістичної та колективістської культур (шведи, німці та турки) не відрізняються за частотою висловлювань про національність та патріотизм у самоописах. Крім того, ознака громадян-

Таблиця 1

Середні показники та порівняльний аналіз параметрів ідентичності в мешканців Одеси (59 осіб) та Херсона (57 осіб)

Діагностичні шкали:	Середнє в групах		Порівн. аналіз	
	Одеса	Херсон	Mann-Whitney U	p
Громадянська ідентичність				
Патріотизм	3,48	3,67	1371	0,085
Лояльність до України	2,64	2,79	1455,5	0,210
Активна громадянська позиція	3,04	3,29	1306,5	0,038
Типи етнічної ідентичності				
Етніцизм	4,02	3,37	1455	0,208
Етнічна індиферентність	10,75	9,89	1458,5	0,212
Позитивна етнічна ідентичність	16,71	15,72	1307	0,037
Етногеоїзм	5,07	5,75	1431	0,163
Етноізоляціонізм	4,05	5,26	1230	0,012
Етнофанатизм	6,24	6,35	1664	0,921

Примітка: міжгрупова різниця вважається значущою, якщо показник $p \leq 0,050$.

ськості та патріотизму, любові до країни, незалежно від країни громадянства, виявилася значною мірою пов'язаною з позитивною самооцінкою особистості [8].

У нашому дослідженні результат той самий – частота згадки національності за методикою «Хто я?», емоційно-когнітивний компоненти ідентичності не залежать від місця проживання.

Найвпливовішим фактором, що визначав формування національної ідентичності, виявилася спеціальність, за якою навчаються студенти. При порівнянні особистості студентів, які навчаються за різними фаховими спеціальностями, спочатку було виокремлено чотири групи. Але характеристики майбутніх психологів і менеджерів були схожими і суттєво не відрізнялися, тому на наступному етапі аналізу ми об'єднали ці дві спеціальності в одну групу – див. табл. 2.

Для порівняння в даному випадку використано Н-тест Краскала-Уолліса, який дозволяє розглядати більше двох зраз-

ків одночасно. Щоб уточнити відмінності між окремими групами, ми використовуємо дисперсійний аналіз з апостеріорним порівнянням середніх показників.

Порівняльний аналіз показав, що студенти, які вивчають українську історію, мову та літературу, значно відрізняються високим розвитком когнітивного компонента національної ідентичності ($p=0,013$). Це зрозумілий результат, адже у повсякденній діяльності вони справді багато часу приділяють вивченню рідної культури, традицій, державного устрою тощо, обговорюють ці питання з учителями і добре розуміють, що означає належати до української нації. Усе це сприяє інтеріоризації колективної національної свідомості, прийняттю її цінностей. Розвиток когнітивного компонента сприяє виявленню емоційного компонента: інтересу, ентузіазму, гордості, почуття єдності. Це пояснює різницю у загальній виразності етнічної ідентичності студентів різних спеціальностей ($p=0,023$).

Таблиця 2

Середні показники та порівняльний аналіз параметрів ідентичності у студентів різних спеціальностей

Діагностичні шкали:	Середнє в групах			Kruskal-Wallis Test	
	Історія і право* (18 осіб)	Українська філологія (44 особи)	Психологія і менеджмент (54 особи)	H Chi-Square	Asymp. Sig.
Методика «Хто Я?»					
Вираженість персональної ідентичності, %	54,44	57,32	57,52	0,143	0,931
Вираженість соціальної ідентичності, %	41,44	42,25	42,01	0,115	0,944
Емоційна валентність самооцінки	14,06	14,11	14,11	0,082	0,960
Рефлексія національної ідентичності	1,11	0,84	0,43	7,830	0,020
Модифікований опитувальник Дж. Фінні					
Когнітивний компонент	1,45	1,36	1,07	8,703	0,013
Емоційний компонент	1,86	1,75	1,57	3,022	0,221
Загальна вираженість етнічної ідентичності	1,65	1,55	1,32	7,546	0,023
Громадянська ідентичність					
Патріотизм	3,68	3,54	3,58	0,610	0,737
Лояльність до України	2,74	2,64	2,77	1,350	0,509
Активна громадянська позиція	3,57	3,04	3,13	6,673	0,036
Типи етнічної ідентичності					
Етніцизм	3,67	4,27	3,24	3,605	0,165
Етнічна індивідуальність	7,72	9,34	12,00	27,397	0,000
Позитивна етнічна ідентичність	16,17	16,14	16,22	0,093	0,955
Етногеоізм	6,67	5,34	5,03	5,559	0,062
Етноізоляціонізм	5,22	4,75	4,41	1,477	0,478
Етнофанатизм	6,72	7,02	5,55	14,016	0,001

Примітка: * студенти-філологи та психологи є жителями міст Одеси та Херсона, студенти-історики – мешканці виключно Херсона; різниця між групами вважається значущою, якщо показник p (Asymp. Sig.) $\leq 0,05$.

Відображення власної національної ідентичності (наявність у вільних самоописах) також суттєво відрізняється у студентів різних спеціальностей ($p=0,020$). Найвищий результат отримано у групі студентів спеціальності Історія, найнижчий – у майбутніх психологів та менеджерів; студенти-філологи займають проміжне місце.

Студенти-історики та правознавці суттєво відрізняються від двох інших груп високими оцінками активності громадянської позиції ($p = 0,036$).

Слід підкреслити, що емоційна складова ідентичності, рівень виразності позитивної етнічної ідентичності, а також прояви громадянської ідентичності на поведінковому та ціннісно-емоційному рівнях не відрізняються у студентів різних спеціальностей. Тобто навчання в університеті сприяє, насамперед, раціональному усвідомленню своєї національності та відображенню її у внутрішній картині світу особистості.

Окрім того, за деякими шкалами опитувальника Г.В. Солдатової щодо трансформацій етнічної ідентичності виявлено значущі відмінності. Етнонаціональний фанатизм ($p = 0,001$) був більш характерним для груп істориків/правників та українських філологів, а етнічна байдужість ($p = 0,000$) для психологів. Прояви етноегоїзму мають тенденцію до зростання в групі істориків, але різниця не досягає статистично значущого рівня ($p = 0,062$) – див. рис. 1.

На нашу думку існують два можливі пояснення причинно-наслідкового зв'язку виявлених відмінностей. З одного боку, юнаки з більш вираженою державною ідентичністю обирають спеціальності відповідного профілю. З іншого боку, поглиблене вивчення української історії та культури сприяє швидшій та глибшій інтеграції особистості в національне суспільство. Ми вважаємо, що обидві причини діють.

Аналізуючи дотичні дослідження інших українських вчених нами з'ясовано, що у дослідженні Д.В. Піонтковської порівнювалися показники ідентичності 527 студентів 1-5 курсів вітчизняних педагогічних, юридичних, медико-технічних університетів [4]. Дослідження виявило, що розвиток когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності зумовлений специфікою навчання та виховання у вищих навчальних закладах. Дослідник дійшов висновку, що тривале і систематичне вивчення окремих навчальних дисциплін (таких як історія України та української культури, історичне краєзнавство, етнологія, українська література, усна народна творчість, етнопсихологія тощо), а також археологічні та фольклорні практики, здатні значно підвищити рівень самобутності. Хоча в нашому дослідженні поділ на групи був дещо іншим, виявлені закономірності повністю підтверджуються – вагомим соціальним фактором у розвитку національної самосвідомості є професійно-технічна освіта, зокрема, поглиблене вивчення історії української держави, її закони і традиції, культури, мови і літератури.

Отримані нами дані повністю підтверджуються результатами інших дослідників і дозволяють з'ясувати вплив професійної спеціальності на розвиток окремих компонентів ідентичності (наприклад: активної громадянської позиції) та її можливі трансформації (прояви гіперідентичності чи етнічної байдужості).

Водночас дослідження Р. Ю. Синельникова показує, що працююча молодь має вищий рівень сформованості всіх параметрів громадянської ідентичності, ніж студентська молодь [5]. Автор пояснює, що працююча молодь має більше досвіду взаємодії з державою, займається питаннями власної реалізації в організаційно-правовому просторі держави, перебуваючи

Рис. 1. Середні показники методики «Типи етнічної ідентичності» у студентів різних спеціальностей

на конкретній професійній посаді, а тому гостріше відчуває переваги та недоліки соціальний вплив, більш конкретно і чітко бачать свою роль і місце в державі. При цьому молодь, яка здобуває освіту, перебуваючи переважно у освітньому просторі, більше орієнтується на професійну підготовку, і фактично не реалізує свої громадянські права та обов'язки [5].

Отже, наведені нами результати інших науковців розширюють можливості тлумачення отриманих нами результатів. Повернемося надалі до їх розгляду. Мова спілкування досліджуваних нами респондентів також виявилась значущо пов'язаною з характеристиками ідентичності. Студенти, які в родині та в побуті спілкуються українською мовою, мають суттєво вищі показники рефлексії національної ідентичності, більш розвинені когнітивні та афективні компоненти ідентичності, вищі прояви етнотероризму. Студенти, що спілкуються російською мовою, мають значущо вищі показники етнічної індиферентності (див. табл. 3).

Отримані нами результати підтверджуються результати дослідження особливостей етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства А.Ю. Кухарук [3]. Авторка довела,

що провідну роль у приналежності до певної етномовної групи відіграють фактори сім'ї та регіону – тобто ті, які людина не може самостійно змінити впродовж усього періоду дитинства. Найбільш значущою відмінністю між групами було ставлення до української мови та тенденція до визначення етнічної приналежності за мовою [3].

Висновки. Таким чином теоретичний аналіз дозволив розглядати національну ідентичність як один із різновидів соціальної ідентичності, що формується на вищих рівнях функціонування самосвідомості суб'єкта суспільних відносин.

Узагальнено, що національна ідентичність, багатовимірною й абстрактною за своєю суттю, не може бути швидко прищеплена населенню штучним шляхом.

Порівняльний аналіз у підгрупах, виокремлених за різними критеріями (стать, місто проживання, навчальна спеціальність та мова побутового спілкування), дозволив визначити вагомні соціально-психологічні чинники, що впливають на формування національної ідентичності студентської молоді, а також мішені цього впливу.

Виявлено, що гендерні відмінності значущо не впливають на характеристики формування національної ідентичності студентської молоді.

Таблиця 3

Середні показники та порівняльний аналіз параметрів ідентичності у російськомовних (59 осіб) та україномовних (46 осіб) студентів

Діагностичні шкали:	Середнє в групах		Порівняльний аналіз	
	україномовні	російськомовні	U Mann-Whitney	p
Методика «Хто Я?»				
Вираженість персональної ід-ті, %	56,09	58,20	1137	0,155
Вираженість соціальної ід-ті, %	43,37	41,47	1152	0,185
Емоційна валентність самооцінки	14,86	13,43	1205	0,324
Рефлексія націонал. ідентичності	1,02	0,36	953	0,002
Модифікований опитувальник Дж. Фінні				
Когнітивний компонент	1,43	1,07	803,5	0,000
Емоційний компонент	1,84	1,55	975,5	0,013
Заг. вираженість етнічної ідент-ті	1,64	1,31	838	0,001
Громадянська ідентичність				
Патріотизм	3,66	3,49	1196,5	0,298
Лояльність до України	2,83	2,66	1098	0,093
Активна громадянська позиція	3,19	3,14	1269	0,568
Типи етнічної ідентичності				
Етніцизм	3,13	3,80	1189,5	0,276
Етнічна індиферентність	8,74	11,71	648,5	0,000
Позитивна етнічна ідентичність	16,52	16,08	1208,5	0,334
Етнотероризм	6,04	4,93	1030	0,033
Етноізоляціонізм	4,91	4,59	1267	0,557
Етнофанатизм	6,43	6,17	1310	0,756

Примітка: різниця між групами вважається значущою, якщо показник $p \leq 0,05$.

На характеристики національної ідентичності (толерантності) молоді значущо впливає специфіка локальної місцевості. Молодь міста Одеси має більш виражену позитивну етнічну ідентичність порівняно з мешканцями Херсона ($p=0,037$), хоча в цілому у всіх опитаних студентів даний тип є провідним. Натомість, серед херсонців частіше трапляються прояви етноізоляціонізму. Поліетнічність спільноти визначає інтенсивність спілкування представників різних етносів і націй, знання іншої мови та культури, соціальні зв'язки з представниками інших народів, досвід перебування за кордоном, успішність міжнаціональної взаємодії, тощо.

Найвпливовішим чинником, що визначає формування національної ідентичності молоді, виявилась навчальна спеціальність. Студенти, які вивчають українську історію, мову та літературу, відрізняються вищим розвитком когнітивного компонента ідентичності. Найвищий ступінь рефлексії власної національної ідентичності виявлено в групі студентів-істориків, найнижчий – серед майбутніх психологів та менеджерів; студенти-філологи займають проміжну позицію. Для істориків і українських філологів більшою мірою характерний етнонаціональний фанатизм, для психологів – етнічна індиферентність. Майбутні правознавці відрізняються від інших груп високими оцінками громадянської активності. Навчання в університеті (поглиблене вивчення історії української держави, її законів та традицій, культури, мови та літератури) сприяє насамперед раціональному усвідомленню своєї національної приналежності, інтеріоризації колективної свідомості, прийняттю її цінностей та відрефлексованості у внутрішній картині світу особистості.

Мова спілкування істотно пов'язана з характеристиками ідентичності. Студенти, які в родині та в побуті спілкуються українською мовою, мають достовірно вищі показники рефлексії національної ідентичності, більш розвинені когнітивні та афективні компоненти ідентичності, вищі

прояви етнотероризму. Студенти, що спілкуються російською мовою, мають достовірно вищі показники етнічної індиферентності.

Перспективами подальших досліджень є виявлення психологічних механізмів формування когнітивних установок, емоційних переживань, складової національної ідентичності Українського народу різних поколінь.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арбеніна В. Сутність, прояви та чинники формування громадянської ідентичності українського студентства. Українське студентство у пошуках ідентичності. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 42–74.
2. Гора О. Методика дослідження рівня сформованості національної ідентичності студентів. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Педагогічні науки*. 2012. Вип. 103. С. 90–100.
3. Кухарук О. Ю. Особливості етнічної ідентичності представників різних етнотериторіальних груп українського студентства : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2020. 202 с.
4. Піонтковська Д. В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Кам'янець-Подільський, 2017. 195 с.
5. Синельников Р. Ю. Діагностика сформованості громадянської ідентичності української молоді. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2018. № 3(14). С. 87–96. DOI <https://doi.org/10.31108/2.2018.3.14.10>
6. Співак Л. М. Психологія розвитку національної самосвідомості особистості в юності: монографія. Кам'янець-Подільський : Рута, 2015. 300 с.
7. Судин Д. Українська національна ідентичність: змістове наповнення в регіональному та віковому вимірах. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи*. Дрогобич : Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка, 2012. С. 119–127.
8. Fazli M. Twenty statement test and self-concept. Who I am and Where I am from: A Cross-Cultural Experimental Investigation of the Role of National Identity in Self-Concept., 2019. 21 p. DOI:10.13140/RG.2.2.17244.54405

СЕКЦІЯ 4 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СТУДЕНТІВ ЯК ПЕРЕДУМОВА АДАПТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS AS A PREREQUISITE FOR ADAPTIVE BEHAVIOR OF PERSONALITY

У статті представлено результати емпіричного дослідження комунікативної компетентності студентів. Так, у результаті проведення дослідження за допомогою обраних методик, було виявлено, що у студентів високий і середній показники мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях. Також більшість студентів мають низький рівень адаптивності. Враховуючи отримані результати, нами було розроблено корекційну програму. Після проведення корекційних вправ, нами була проведена контрольна діагностика, яка показала покращення результатів у студентів.

Розглядаються основні комунікативні аспекти життя особистості, сформованість її комунікативної компетентності, комунікативна компетентність з внутрішньою системою цінностей особистості. Представлений аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Розкриваються поняття компетентність та компетенція як взаємодіючі компоненти активності суб'єкта. Зокрема, зазначається, що поняття компетентність ширше за поняття компетенція.

Звертаючись до семантики слова компетентність, особливо можна виділити суфікс «ність», який в українській мові означає ступінь оволодіння певною якістю, тому «компетентність» найчастіше використовується для визначення певних якостей, ступеня оволодіння ними. Поняття компетентності пов'язане з ім'ям Аристотеля, який вивчав «можливості стану людини, що позначається грецькою «atere» – «сила, яка розвивалася і вдосконалювалася настільки, що стала характерною рисою особистості». Компетентність є динамічною особистісною характеристикою, що базується на виробленій готовності до певної дії на сформульованій ціннісній орієнтації, проявляється у діяльності через проживання різноманітних ситуацій. Також комунікативна компетентність описується категоріями «уміння», «готовність», «володіння» та «здатність». Отже, можна вважати, що загалом результати нашого дослідження показали ефективність у корекції основних показників адаптивної поведінки особистості та сприяли покращенню комунікативної компетентності студентів.

Ключові слова: комунікативна компетентність, адаптивна поведінка, формування,

розвиток, спілкування, комунікація, мотиваційно-ціннісний критерій.

The article presents the results of an empirical study of students' communicative competence. Thus, as a result of conducting research using selected methods, it was found that students have high and medium indicators of motivational orientations in interpersonal communications. Also, most students have a low level of adaptability. Taking into account the obtained results, we have developed a correction program. After corrective exercises, we conducted a control diagnosis, which showed improved results in students.

The main communicative aspects of a person's life, the formation of his communicative competence, communicative competence with the internal system of personality values are considered. An analysis of recent research and publications on this issue is presented. The concepts of competence and competence as inter-related components of the subject's activity are revealed. In particular, it is noted that the concept of competence is broader than the concept of competence.

Turning to the semantics of the word competence, we can especially highlight the suffix "ness", which in Ukrainian means the degree of mastery of a certain quality, so "competence" is most often used to determine certain qualities, the degree of mastery. The concept of competence is associated with the name of Aristotle, who studied the "possibilities of the human state, denoted by the Greek "atere" – "a force that has developed and improved so much that it has become a characteristic feature of personality". Competence is a dynamic personal characteristic based on the developed readiness for a certain action on the formulated value orientation, manifested in the activity through the residence of a variety of situations. Also, communicative competence is described by the categories of "ability", "readiness", "possession" and "ability".

Thus, we can assume that in general the results of our study showed effectiveness in correcting the main indicators of adaptive behavior of the individual and helped to improve the communicative competence of students.

Key words: communicative competence, adaptive behavior, formation, development, communication, communication, motivational and value criterion.

УДК 378:159.9.072.433
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.5>

Амплеєва О.М.
к.психол.н., доцент б.в.з.
кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Міхтахова Н.С.
студентка кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку суспільства, перед викладачем завдання бути конкурентоспроможним та володіти різноманітними професійними компетенціями. На перше місце виступає

розвиток комунікативної професійної компетенції, що поєднуються з готовністю до роботи у професійній команді, зокрема міжнародного напрямку. Комунікативна компетентність випускника оцінюється на ринку праці як необхідний ресурс для вирішення професійних завдань. Вимоги до комунікативної компетентності, вироблені професійними консорціумами та асоціаціями відображені у міжнародних документах із сертифікації та акредитації. Виходячи з цих вимог випускник має бути не тільки висококваліфікованим професіоналом у певній галузі, а й людиною, готовою та здатною забезпечити продуктивну комунікацію у професійному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі спостерігається недостатній рівень сформованості комунікативної компетентності студентів. Дослідження вчених стосуються загальних проблем розвитку та формування комунікативної компетентності, виявлення її сутності та структури (І.А. Зимня, А.Н. Леонтьєв, М.І. Лісіна, І.А. Річардс), сукупності навичок та умінь, необхідних для ефективної комунікації (Г.М. Андрєєва, А.А. Бодальов, Ю.М. Ємельянов, Ю.М. Жуков, Є.Л. Мелібурд). Комунікативна компетентність розглядається у зв'язку з внутрішньою системою цінностей особистості (А. Маслоу, Я.Л. Морено, Г. Олпорт); проблемами лінгвістики (Л.К. Гейхман, Дж. Хабермас, Д. Хаймс, Н. Хомський, Lyle F. Bachman). Багатосторонній дослідницький інтерес до проблеми розвитку комунікативної компетентності виявлений у західних дослідженнях (В. Amadei, G. Bugliarello, L. Corrello, DP Dannels, AL Darling, K. McCormick, M. Yusoff), психолого-педагогічні умови для розвитку комунікативної компетентності та розвитку мовної діяльності досліджували Л.Л. Балакіна, М.М. Вятютнев, П.Я. Гальперін, Н.Д. Гальскова, Л.К. Гейхман, Н.М. Доловова, Г.А. Китайгородська, Р.П. Мільруд, О.І. Муравйова, Е. В. Ключев, В.Н. Куніцина, А.А. Леонтьєв, Дж. Остін, Е.І. Пассов, Е.С. Полат, Дж. Серль та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «комунікативна компетентність» характеризується багатозначністю та невизначеністю як на рівні самого поняття, так і на рівні його складових. Причиною даного феномену є, насамперед, належність терміну до понятійного апарату різних наук. Цим займається лінгвістика, психологія, психолінгвістика, педагогіка, соціологія, культурологія, філософія та інші науки, які на першому плані висувують різні аспекти даного поняття [9, с. 10].

Багатосторонній дослідницький інтерес до проблеми формування комунікативної компетентності виявлено у соціолінгвістичних та лінгвадідактичних дослідженнях Л.К. Гейхман, Дж. Хабермас, Д. Хаймс, Н. Хомський, Lyle F. Bachman та інших. Проблеми формування комунікативної компетентності з міжкультурної та міжособистісної взаємодії у психолого-педагогічних дослідженнях розглядають Л.Л. Балакіна, Л.К. Гейхман, Н.М. Доловова, О.І. Муравйова та інші. Крім того, зарубіжні дослідники для опису процесу спілкування використовують поняття «комунікація», «комунікативний», а вітчизняні вчені в такому контексті – поняття «спілкування» та «комунікабельний» [8, с. 256].

Існує точка зору, що базовою категорією є комунікація, яка протікає між людьми у формі спілкування як обмін знаковими утвореннями (повідомленнями). Однак, існує й протилежне трактування співвідношення понять «спілкування» та «комунікація», в якій основною категорією вважається спілкування, а в структурі останнього виділяються комунікація (обмін інформацією), інтеракція (організація взаємодії та впливу), перцепція (чуттєве сприйняття як основа взаєморозуміння). Склалися дві протилежні тенденції: комунікація рівнозначна спілкуванню і, навпаки, це два самостійних поняття, причому комунікація – ширша категорія [2, с. 35].

У нашому дослідженні поняття «комунікація» та «спілкування» використовуються як синоніми та позначають складний багатогранний процес встановлення та розвитку контактів для людей, що породжується потребами у спільній діяльності і що включає обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини [8, с. 256]. Ми згодні також із дослідниками К.А. Абульханова-Славської, А.А. Леонтьєвим та іншими, які підкреслюють, що спілкування є не просто дію та передача інформації, а саме взаємодія: воно здійснюється між учасниками, з яких кожен є носієм активності та передбачає її у своїх партнерах [1, с. 220].

Дослідники О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн підкреслюють, що у процесі реальних практичних відносин, загальної діяльності людей, мова через повідомлення (вираз, вплив) включає у нього свідомість людини. Завдяки мові свідомість однієї людини стає даністю для іншої. Людина пізнає та усвідомлює дійсність, впливаючи на неї, пізнає предметне значення, що оформляється у слові, впливаючи на предмет і виявляючи його функцію у системі суспільної діяльності [5, с. 38].

Будь-які форми спілкування включені до специфічних форм спільної діяльності у процесі виконання людьми різних функцій. Діяльність однієї людини неминуче перетинається з діяльністю інших людей, і цей перетин створює певні відносини людини, як до предмету своєї діяльності, так і до інших людей. Спілкування не просто опосередковує спільну діяльність, воно дозволяє презентувати кожному з учасників елементи, починаючи з мети чи завдань, об'єктів діяльності, узагальнених відомостей про досвід учасників діяльності та закінчуючи якостями особистості, необхідними для прийняття рішень [7, с. 56].

Розуміючи спілкування як бік діяльності, підкреслимо, що сутність принципу діяльності полягає в тому, що вона теж розглядається не лише з боку форми (активність індивіда), але також із боку її змісту (виявляється предмет, на який ця активність спрямована). Отже, суть спілкування розкривається лише в тому випадку, коли констатується не просто сам факт і спосіб спілкування, а й його зміст. Понад те, сама потреба у спілкуванні детермінована змістом спілкування [4, с. 81].

Виділимо компетентнісний підхід, як один з основних методологічних підходів у нашому дослідженні та конкретизуємо важливі для нашого дослідження поняття «компетенція», «компетентність».

Компетентнісний підхід передбачає розвиток таких інтегративних особистісних якостей як здатність вибудовувати комунікацію, володіння сучасними комунікативними та інформаційними засобами, розвиток толерантності та інші. В.А. Болотов

підкреслює, що компетентнісний підхід виступає узагальненою умовою здатності людини ефективно діяти за межами навчальних сюжетів та навчальних ситуацій [3, с. 9].

Висновки із проведеного дослідження. На базі Чорноморського національного університету імені Петра Могили нами було проведено емпіричне дослідження. Вибірку склали 20 студентів першокурсників спеціальності 053 «Психологія». Були використані наступні методи для визначення рівня комунікативної компетентності студентів та визначені показники за мотиваційно-ціннісним критерієм:

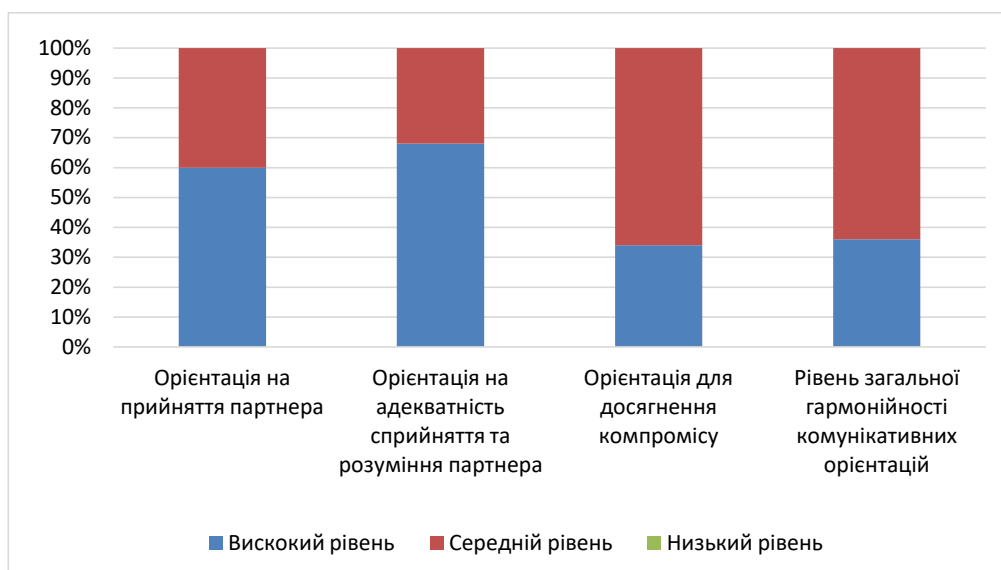
1. Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях (І.Д. Ладанов, В.А. Уразаєва).

2. Тест «Оцінка рівня комунікабельності» (В.Ф. Ряховського).

3. Опитувальник «Адаптивні стратегії поведінки» (АСП).

Аналіз результатів за першою методикою показав, що в контексті орієнтацій на прийняття партнера та адекватність сприйняття та розуміння партнера в групі переважає високий рівень (60%) і (68%) студентів відповідно. В орієнтації на досягнення компромісу домінує середній рівень (66%), високий рівень становить (34%). Отже, щодо рівня загальної гармонійності комунікативних орієнтацій виглядає так: 36% досліджених студентів мають високий і 64% середній рівень мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях. На рисунку 1 представлені результати.

Слід зазначити, що низький рівень гармонійності мотиваційних орієнтацій

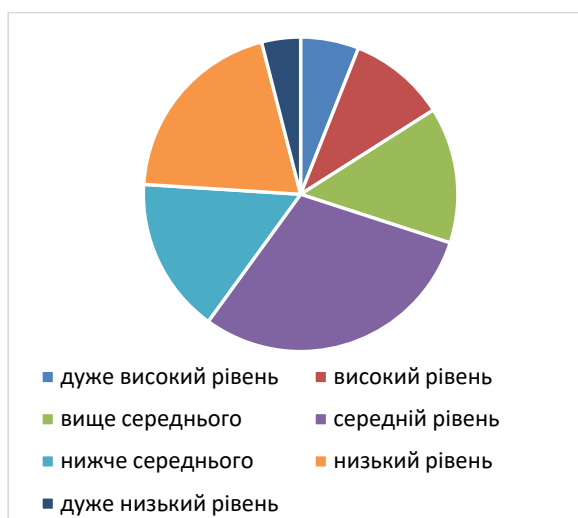

Рис. 1. Результати діагностики мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях (І.Д. Ладанов, В.А. Уразаєва)

у міжособистісних комунікаціях немає жодного з опитаних студентів. Таким чином, мотиваційний компонент комунікативної компетентності студентів, є сформованим на достатньому рівні.

На рисунку 2 представлені результати тесту «Оцінка рівня комунікабельності» (В.Ф. Ряховського). За даною методикою ми отримали наступні результати:

- дуже високий рівень мають 6%;
- високий рівень – 10%;
- вище середнього – 14%;
- середній рівень – 30%;
- нижче середнього – 16%;
- низький рівень – 20%;
- дуже низький рівень – 4%

Рис. 2. Результати оцінки рівня комунікабельності (В.Ф. Ряховського)

За останньою методикою «Адаптивні стратегії поведінки» ми отримали наступні результати: високий рівень адаптивності мають 16% студентів, середній рівень – 44%, та низький рівень – 40%. Результати діагностики представлені на рисунку 3.

Рис. 3. Результати за методикою «Адаптивні стратегії поведінки»

Після закінчення експерименту і отриманих результатів, була проведена корекційно-розвивальна програма, після якої проведено повторне тестування і після нього результати покращились, було відмічено значні зміни в комунікативній сфері студентів. Підвищився адаптаційний процес студентів у взаємовідносинах один з одним і до навколишнього середовища в якому вони знаходились.

Таким чином, у результаті дослідження було проаналізовано основне поняття комунікації та зазначено, що комунікативна компетентність є ключовою і той факт, що в даний час сучасний фахівець працює в різних соціально-економічних умовах з представниками різних професійних спільнот і культур, дозволяє виділити комунікативну компетентність як одну з ключових у професійній освіті.

Бурхливий розвиток багатьох країн та регіонів, революційні зміни у технології породжують специфічні особливості міжкультурної взаємодії, де комунікація стає свого роду каталізатором інтеграційних процесів у будь-якій діяльності. В результаті щільність та інтенсивність тривалих контактів між представниками різних культур продовжує збільшуватися. Фактично, компетенція є змістовним компонентом комунікативної компетентності особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славска К.А. Особистісний аспект проблеми спілкування. М., 1981. С. 218–240.
2. Алісултанова Е.Д. Компетентнісний підхід в інженерній освіті: монографія. М. : Академія Природознавства 2010. 154 с.
3. Болотов В.А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе. Педагогика. 2003. № 10. С. 8–14.
4. Леонтьев А.А. Деятельный ум (Знак, деятельность, личность): монография. М. : Смысл. 2001. 392 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. 2-е изд. СПб. : Питер. 2002. 720 с.
6. Смирная А.А. Приобретение будущего специалиста социальной работы к социально-педагогическим ценностям: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Смирная Анастасия Андреевна. Красноярск, 2008. 279 с.
7. Dennis A. Cooperative learning: critical thinking and collaboration across the curriculum. IL : Springfield, 1996. 149 p.
8. Richards I.A. Understanding Principles Of Literary Criticism. KalikaRanjan Chatterjee Atlantic Publishers & Dist, 2002. P. 256.
9. Seat E. Enabling engineering performance skills: a program to teach communication, leadership, and teamwork. Journal of engineering education. 2001. Vol. 90(1). P. 7–12.

ОСОБЛИВОСТІ СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ З РІЗНИМИ РІВНЯМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

PECULIARITIES OF COMMUNICATION OF FUTURE PSYCHOLOGISTS WITH DIFFERENT LEVELS OF PSYCHOLOGICAL CULTURE

У статті визначено важливість комунікативного компоненту у структурі психологічної культури майбутніх психологів, його зміст та охарактеризовано основні показники. Проаналізовано поняття комунікативного потенціалу особистості, позитивних стосунків, рефлексії спілкування і взаємодії з іншими людьми, контактності, поведінкової гнучкості, толерантності, конструктивності професійного спілкування. Описано методику діагностики особливостей спілкування, яка дозволяє дослідити комунікативний потенціал особистості у цілому та за наступними показниками: вміння розуміти співрозмовника, вміння сприймати і розуміти себе (рефлексувати), вміння будувати міжособистісні межі, особливості повідомлень у спілкуванні, прояв загальної рефлексії у спілкуванні. Проаналізовано результати емпіричного дослідження, в якому встановлено вираженість показників особливостей спілкування у групах досліджуваних із високим і низьким рівнями психологічної культури та вивчено їх психологічні особливості. Виявлено, що студенти-психологи з високим рівнем психологічної культури мають високий загальний рівень комунікативного потенціалу, розвинені комунікативні властивості, завдяки яким відбувається глибоке та ефективне спілкування і взаємодія з іншими людьми. З'ясовано, що дані особи здатні розуміти співрозмовника, вміють вибудовувати міжособистісні межі, вони конгруентні, відкриті і щирі у спілкуванні, проявляють емпатію, здатність рефлексувати, адекватно ставляться до співрозмовника. У результаті аналізу емпіричних даних встановлено, що майбутні психологи з низьким рівнем психологічної культури володіють недостатнім комунікативним потенціалом для ефективного виконання професійних завдань. Через низький рівень рефлексії у спілкуванні вони нездатні коригувати свої повідомлення з метою адекватного сприйняття співрозмовником, недостатньо комунікабельні, часто проявляють невинуватану конформність, погоджуючись з думкою інших.

Ключові слова: психологічна культура, комунікативний потенціал, контактність,

рефлексія, конгруентність, міжособистісні межі.

The article defines the importance of the communicative component in the structure of psychological culture of future psychologists, its content and main indicators. The concepts of communicative potential of personality, positive relations, reflection of communication and interaction with other people, contactivity, behavioral flexibility, tolerance, constructiveness of professional communication are analyzed. Methodology of diagnostics of communication peculiarities is described, which allows to investigate communicative potential of personality as a whole and according to the following indicators: ability to understand the interlocutor, ability to perceive and understand yourself (to reflect), ability to build interpersonal borders, specifics of messages in communication, manifestation of general reflection in communication. The results of empirical research, in which the expression of indicators of features of communication in the groups of students with high and low levels of psychological culture were established and their psychological characteristics were studied, were analyzed. It was revealed that psychology students with a high level of psychological culture have a high general level of communicative potential, developed communicative properties, due to which there is a deep and effective communication and interaction with other people. It was found out that these persons are able to understand the interlocutor, are able to build interpersonal boundaries, they are congruent, open and sincere in communication, show empathy, reflexivity, adequately relate to the interlocutor. As a result of the analysis of empirical data it was found that future psychologists with a low level of psychological culture have insufficient communicative potential to effectively perform professional tasks. Due to the low level of reflection in communication they are not able to adjust their messages in order to adequately perceive the interlocutor, are not communicative enough, often show unjustified conformity, agreeing with the opinion of others.

Key words: psychological culture, communicative potential, contact, reflection, congruence, interpersonal boundaries.

УДК 159.9-057.875
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.6>

Гусак В.М.

к.психол.н., в.о. доцента б.в.з.
кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Соціально-економічні кризові процеси сьогодення повсякчас сигналізують про необхідність підвищення адаптаційних можливостей особистості та гнучкості її психіки, що особливо актуально для представників професій типу «людина-людина». Високий рівень комунікативного компоненту психологічної культури сприяє підвищенню стійкості до дії психоемоційних стресорів, ефективності діяльності у важких професійних ситуаціях, в які часто доводиться потрапляти майбут-

ньому психологу, збереженню його внутрішніх ресурсів. Вивчення даної проблеми має не лише соціальну та наукову актуальність, а й прикладне значення для якісної підготовки відповідних фахівців.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з належністю психології до соціомічних професій, ряд науковців (В. В. Рибалка, О. О. Бодальов, Н. І. Ісаєва, О. І. Мотков, М. М. Обозов, Н. Ю. Певзнер, Г. Є. Улунова, Н. В. Пророк, В. В. Семикін, Н. В. Чепелева) виділяють соціально-

перцептивну, комунікативну складову психологічної культури.

Вагому роль для соціальної взаємодії відіграє психологічна проникливість, спостережливість, в основі якої знаходиться інтерес до особистості клієнта, спроможність розуміти його психіку та внутрішній світ через особливості невербальних зовнішніх проявів, розпізнавати істинні прагнення, провідну мотивацію поведінки, виявляти загрозливі психічні стани, адекватно інтерпретувати його поведінку в конкретних життєвих ситуаціях [5, с. 186–187].

До найчастіше згадуваних показників комунікативного компоненту у структурі психологічної культури, що сприяють продуктивним взаємовідносинам та ефективній соціальній взаємодії у цілому є: контактність, комунікативний потенціал особистості, конструктивність професійного спілкування, позитивні стосунки з іншими, толерантність, рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми, поведінкова гнучкість [2].

Комунікативний потенціал особистості розглядається як динамічна система її комунікативних властивостей, здібностей, можливостей, що формуються в умовах спільної діяльності, визначає якість і характер спілкування та містить такі складові: вміння розуміти співрозмовника, сприймати і аналізувати себе у спілкуванні (рефлексувати), вибудовувати міжособистісні межі, виявляти конгруентність (здатність використовувати прямі прозори, однозначні повідомлення у спілкуванні, відкритість, щирість, справжність) [3, с. 26–27; 6, с. 45–47].

Позитивні стосунки з іншими людьми (клієнти, колеги, друзі), їх вдосконалення – важливий аспект комунікативного компоненту професійно-психологічної культури, що включає вміння вирішувати конфлікти і досягати взаєморозуміння, узгоджувати свою взаємодію з партнерами по спілкуванню, грамотно вибудовувати стосунки навіть у психологічно травмуючих ситуаціях [4, с. 124].

Контактність (комунікабельність) – здатність до встановлення глибоких, осмислених, розвиваючих, продуктивних і водночас гнучких контактів, взаємостосунків з людьми, ефективною взаємодії на основі взаєморозуміння. Контактність передбачає зацікавлення життєвою філософією партнера, визнання власної цінності і цінності іншого, довіру до себе, людей та світу, діалогічну спрямованість та стратегію спілкування, повагу до міжособистісних кордонів у спілкуванні [9, с. 30].

Поведінкова гнучкість характеризує спонтанність поведінки психолога в різних

професійних ситуаціях, адаптивність, здатність швидко реагувати на зміну потреб клієнта і базується на психологічній спостережливості, вмінні проаналізувати індивідуальні властивості клієнта та складні стосунки у групах, враховуючи психологічну специфіку ситуації [4, с. 30].

Толерантність з соціально-психологічної точки зору проявляється в готовності приймати індивідуальну своєрідність інших людей (такими, які вони є), розуміти їх точку зору і налагоджувати діалогічну взаємодію з ними на основі визнання рівності та поваги. Разом з тим толерантна особистість не є конформною та байдужою, вона має власні цінності та інтереси, за необхідності може їх відстоювати, але водночас поважає цінності та позиції інших [9].

Особливо важлива для майбутнього психолога рефлексія спілкування і взаємовідносин з іншими людьми, адже, крім інтроспекції власної психіки він має аналізувати, як сприймають його партнери зі спілкування, відчувати зворотній зв'язок з людьми, відповідно до ситуації коригувати стратегію спілкування [1, с. 209].

Конструктивність професійного спілкування пов'язана з готовністю йти на компроміси для підтримання важливих зв'язків з оточуючими, легко вступати в контакт і відчувати задоволення від спілкування. Особливого значення при цьому набувають соціальні, комунікативні, інтерактивні та перцептивні якості, що пов'язано зі специфікою психології як фаху: повага до співрозмовника, навички активного слухання, здатність до продуктивного розв'язання ситуацій із психологічним змістом у спілкуванні [8, с. 322]; почуття гумору, іронія та самоіронія; навички розпізнавання маніпулятивних технологій у взаємодії, вміння створювати позитивну психологічну атмосферу у процесі професійного спілкування [4, с. 82].

В емпіричному дослідженні особливостей спілкування та психологічної культури взяли участь студенти спеціальності «Психологія» 1-6 курсів навчання Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв), Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського та Херсонського державного університету загальною кількістю 267 осіб. У вибірці дослідження було виокремлено групи респондентів з високим (86 осіб) і низьким (65 осіб) рівнем прояву психологічної культури.

У дослідженні було використано адаптований О. Г. Видрою варіант методики «Психологічна культура особистості»

О. І. Моткова [1, с. 208–214] та методику «Діагностика особливостей спілкування» В. Н. Недашковського [6, с. 45–52]. Даний опитувальник дозволяє дослідити комунікативний потенціал особистості, ефективність процесу спілкування з урахуванням його етапів, включаючи наступні шкали: рефлексія (сприймання і розуміння себе), розуміння співрозмовника, створення міжособистісної диференціації (побудова міжособистісних меж) та конгруентність повідомлень, що спрямовані на співрозмовника [6, с. 50–51].

Згідно з гіпотезою емпіричного дослідження, особливості міжособистісного спілкування та розвиток психологічної культури певним чином впливають один на одного, виявляючи зв'язок між показниками, для встановлення якого був здійснений кореляційний аналіз. Результати наведено в таблиці 1.

Як видно з табл. 1, показник психологічних цінностей (ПЦ) виявив додатний зв'язок на 1% рівні з показниками комунікативного потенціалу (КП), вміння розуміти співрозмовника (ВРС), вміння сприймати і розуміти себе (ВСС), особливостей повідомлень у спілкуванні (ОПС). Показник рефлексії (Реф) додатно пов'язаний на 1% рівні з показниками комунікативного потенціалу (КП), вміння розуміти співрозмовника (ВРС), вміння сприймати і розуміти себе (ВСС), загальної рефлексії у спілкуванні (РСп) та на 5% рівні – з показником вміння будувати міжособистісні межі

(ВБМ). Показник любові до людей (ЛДЛ) від'ємно пов'язаний на 1% рівні з показниками комунікативного потенціалу (КП), вміння розуміти співрозмовника (ВРС), вміння сприймати і розуміти себе (ВСС).

У свою чергу показник культурного, конструктивного, професійного спілкування (КСп) виявив додатний зв'язок на 1% рівні з показниками комунікативного потенціалу (КП), вміння розуміти співрозмовника (ВРС), прояву загальної рефлексії у спілкуванні (РСп). Показник гармонійного саморозвитку (ГСр) додатно пов'язаний з показниками: «комунікативний потенціал» (КП) на 5% рівні та «особливості повідомлень у спілкуванні» (ОПС) на 1% рівні. Показник професійно-психологічної спрямованості (ППС) має додатні зв'язки з показниками комунікативного потенціалу (КП), вміння розуміти співрозмовника (ВРС), вміння сприймати і розуміти себе (ВСС), особливостей повідомлень у спілкуванні (ОПС), прояву загальної рефлексії у спілкуванні (РСп). Показник конструктивності професійної діяльності, любові до праці, відповідальності (КПД) виявив від'ємний зв'язок на 1% рівні з показниками: «комунікативний потенціал» (КП), «вміння розуміти співрозмовника» (ВРС), «вміння сприймати і розуміти себе» (ВСС), «вміння будувати міжособистісні межі» (ВБМ), «загальної рефлексії у спілкуванні» (РСп).

Показник «самоаналіз, самопізнання» (СА) додатно пов'язаний на 1% рівні

Таблиця 1

Значимі коефіцієнти кореляції між показниками психологічної культури та особливостей спілкування майбутніх психологів

Показники психол. культури	Показники особливостей спілкування					
	КП	ВРС	ВСС	ВБМ	ОПС	РСп
ПЦ	430**	383**	221**		297**	
ЛДЛ	-184**	-212**	-291**			
Реф	382**	276**	265**	132*	303**	
КСп	231**	167**				267**
ППС	408**	293**	226**		419**	
ГСр	133*				298**	
СА	343**	246**	149*		369**	
КПД	-181**	-153**	-237**	-172**		-188**
ІПр	349**	326**	232**	-107*	201**	-183**
ПСр	-124*		-298**			
Тв	442**	495**	324**	134**	127*	

Примітки. Тут і надалі: 1) коми та нулі опущено; 2) позначка «**» кореляція на 1% рівні; позначка «*» – кореляція на 5% рівні; 2) Умовні скорочення показників особливостей спілкування: КП – комунікативний потенціал (загальний показник), ВРС – вміння розуміти співрозмовника, ВСС – вміння сприймати і розуміти себе (рефлексувати), ВБМ – вміння будувати міжособистісні межі, ОПС – особливості повідомлень у спілкуванні, РСп – прояв загальної рефлексії у спілкуванні

з показниками «комунікативний потенціал» (КП), «вміння розуміти співрозмовника» (ВРС), «особливості повідомлень у спілкуванні» (ОПС) та на 5% рівні – з показником «вміння сприймати і розуміти себе» (ВСС). Показник «психічна саморегуляція» (ПСр) виявив від’ємні зв’язки на 5% рівні з показниками «комунікативний потенціал» (КП) і на 1% рівні з показником «вміння сприймати і розуміти себе» (ВСС). Показник інтелектуальних прагнень (ІПр) має додатні зв’язки на 1% рівні з показниками комунікативного потенціалу (КП), вміння розуміти співрозмовника (ВРС), вміння сприймати і розуміти себе (ВСС), особливостей повідомлень у спілкуванні (ОПС) та від’ємний зв’язок з показниками: «вміння будувати міжособистісні межі» (ВБМ) на 5% рівні та «загальної рефлексії у спілкуванні» (РСп) на 1% рівні. Показник «творчість» (Тв) виявив додатний зв’язок на 1% рівні з показниками «комунікативний потенціал» (КП), «вміння розуміти співрозмовника» (ВРС), «вміння сприймати і розуміти себе» (ВСС), «вміння будувати міжособистісні межі» (ВБМ) та «особливості повідомлень у спілкуванні» (ОПС) на 5% рівні.

Метою вказаного емпіричного дослідження також було встановлення вираженості показників, що, згідно з висунутою гіпотезою, впливають на прояв психологічної культури майбутніх психологів: особливості спілкування у групах досліджуваних із високим і низьким рівнями психологічної культури.

Процедуру обробки даних здійснено завдяки пакету програмного забезпечення SPSS 21.0 for Windows. При перевірці за t-критерієм Стьюдента підтверджено статистичну достовірність відмінностей, що наведено у таблиці 2.

Як показано в таблиці 2, статистична достовірність значущості відмінностей

відповідних показників підтверджена при перевірці за t-критерієм Стьюдента. Представлені дані свідчать про те, що студенти-психологи з високим рівнем психологічної культури мають тенденцію до збільшення за показниками КП (комунікативний потенціал) ($t=-4,58, p<0,01$), ВРС (вміння розуміти співрозмовника) ($t=4,64, p<0,01$), ВСС (вміння сприймати і розуміти себе) ($t=3,27, p<0,01$), ВБМ (вміння будувати міжособистісні межі) ($t=1,93, p<0,05$), ОПС (особливості повідомлень у спілкуванні) ($t=2,33, p<0,01$), РСп (прояв загальної рефлексії у спілкуванні) ($t=6,58, p<0,01$).

На рисунку надано результати діагностики показників особливостей спілкування в групах студентів з низьким і високим рівнем психологічної культури.

Як видно з рисунку, особи групи високого рівня психологічної культури демонструють високий загальний рівень комунікативного потенціалу, що характеризує розвинуті комунікативні властивості, завдяки яким відбувається ефективне, глибоке та повноцінне спілкування і взаємодія з партнерами, легке входження в групу, спільноту людей (КП=19). Дані особи здатні розуміти співрозмовника (ВРС=18), сприймати і розуміти себе (ВСС=17). Вони вміють диференціювати свої і чужі думки, почуття і бажання, тобто вміють вибудовувати міжособистісні межі, що можна розглядати як прояв особистісної зрілості (ВБМ=19). Їх думки, почуття, повідомлення є конгруентними, вони відкриті і щирі у спілкуванні (ОПС=11). Загалом студенти з цієї групи демонструють здатність рефлексувати в момент спілкування, проявляють емпатію, адекватно ставляться до співрозмовника.

Осіб групи з низьким рівнем психологічної культури можна характеризувати

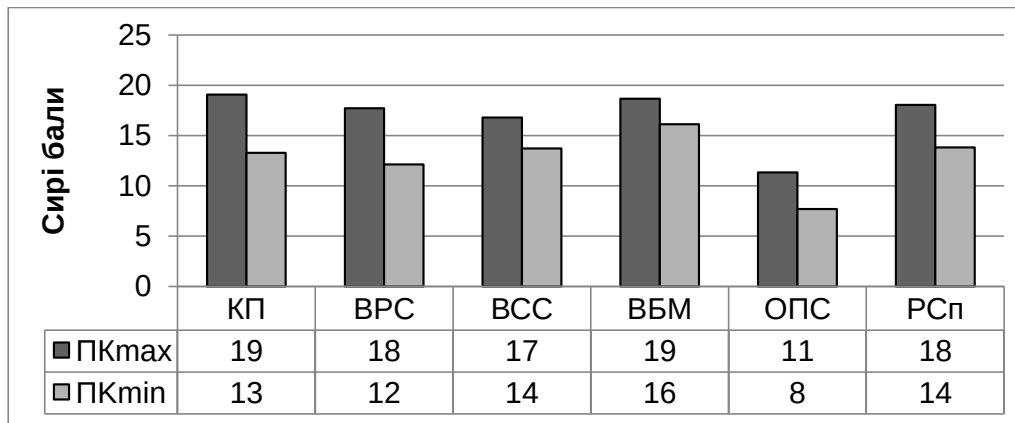
Таблиця 2

Статистично достовірні відмінності вираженості показників особливостей спілкування студентів-психологів з високим та низьким рівнями психологічної культури

Особливості спілкування	Показники	Високий рівень ПК		Низький рівень ПК		t-критерій
		М	σ	М	σ	
	КП	18,81	2,92	13,00	2,44	-4,58**
	ВРС	17,44	2,60	12,00	2,52	4,64**
	ВСС	16,63	2,15	13,67	1,50	3,27**
	ВБМ	18,63	3,13	15,83	3,31	1,93*
	ОПС	11,06	3,29	7,83	2,31	2,33**
	РСп	17,88	1,49	13,63	1,22	6,58**

Примітки. Умовні скорочення: М – середнє арифметичне значення показника, стандартне відхилення, t – значення t-критерія Стьюдента; позначка «*» – статистично достовірні відмінності на рівні $p \leq 0,05$; «**» – статистично достовірні відмінності на рівні $p \leq 0,01$. Умовні скорочення показників особливостей спілкування продубльовано з табл. 1.

Рис. Гістограма показників особливостей спілкування в групах з низьким і високим рівнем психологічної культури

Примітки. Умовні скорочення показників особливостей спілкування продубльовано з табл. 1.

як недостатньо комунікативних, вони не завжди розуміють співрозмовника, його думки та почуття (ВРС=12). Демонструють нерозуміння своїх психічних станів, логіки прийняття рішень та мотивів своєї поведінки, що не дає можливості людині коригувати свої повідомлення з метою їх поліпшення (ВСС=14). Через нездатність ясного розуміння власних думок, почуттів, бажань і відчуттів, усвідомлення відмінностей зі співрозмовником за певною особистісною позицією у спілкуванні, за висловлюванням думок, представники даної групи виявляють конформність, погоджуються з думкою інших (ОПС=8). Загалом можна сказати, що дані особи мають низький рівень здатності рефлексії у спілкуванні (РСп=14).

Висновки з проведеного дослідження.

Як бачимо, отримані результати свідчать про те, що показники особливостей спілкування майбутніх психологів виявили значущі кореляційні зв'язки з показниками їх психологічної культури, що підтверджує взаємовплив складових вказаних феноменів.

Проведений за допомогою комп'ютерної програми SPSS 21.0 for Windows аналіз даних дозволив виявити співвідношення між рівнем психологічної культури та особливостей спілкування у студентів-психологів. На основі проведення порівняльного аналізу результатів тестування груп респондентів із високим і низьким рівнями психологічної культури за допомогою перевірки за t-критерієм Стьюдента була підтверджена статистичну достовірність відмінностей за вказаними показниками та охарактеризовано їх властивості.

Встановлено, що студентам з високим рівнем психологічної культури притаманні

розвинені комунікативні властивості, завдяки яким відбувається глибоке та ефективне спілкування і взаємодія з іншими людьми, високий загальний рівень комунікативного потенціалу. Дані особи конгруентні, емпатичні, щирі і відкриті у спілкуванні, здатні рефлексувати, розуміти співрозмовника, вміють вибудовувати міжособистісні межі, адекватно ставляться до співрозмовника. Натомість студенти з низьким рівнем психологічної культури володіють недостатнім комунікативним потенціалом та рефлексії для ефективного виконання професійних завдань, не здатні коригувати свої повідомлення з метою адекватного сприйняття співрозмовником.

Перспективи подальших наукових пошуків уданому напрямі полягає в апробації ефективних методів розвитку комунікативного потенціалу у структурі психологічної культури студентів-психологів у ЗВО.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Видра О. Г. Психологічна культура майбутніх вчителів трудового навчання: дослідження та розвиток. *Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти: навч.-метод. посіб.* / ред. В. В. Рибалки. Київ : ІПППО АПН України, 2005. С. 206–221.
2. Гусак В. М. Формування професійно-психологічної культури майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти: дис. ... к-та психол. наук : 19.00.07 / Чорноморський національний університет ім. П. Могили. Миколаїв, 2020. 264 с.
3. Зими́на Н. А. Психологическая диагностика коммуникативного потенциала личности: методические рекомендации для студентов. Нижний Новгород : ННГАСУ, 2015. 42 с.
4. Особливості формування психологічної культури працівників освіти в інформаційному суспільстві : монографія / ред. Н.В. Пророк. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2017. 200 с.

5. Пророк Н.В. Психологічна культура і професійно важливі якості. *Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми*: матеріали всеукр. конф. з міжнар. участю (м. Київ, 31 трав. 2018 р.). Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2018. С. 184–188.

6. Психодиагностические технологии выявления потенциала инновационности и одаренности молодежи: учеб. пособие / В. Е. Клочко, О. М. Краснорядцева и др. ; Томск : Издательский Дом Томского государственного университета, 2013. 172 с.

7. Саннікова О. П. Конгруентність як інтегральна властивість особистості психолога. *Проблеми сучасної психології*. 2012. № 2. С. 36–41.

8. Тарасова Т. Б. Психологічна культура особистості як актуальний виклик сьогодення. *Світогляд – Філософія – Релігія: Зб. наук. пр.* Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ». 2013. Вип. 4. С. 315–324.

9. Штепа О. С. Пропріум зрілої особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 2. С. 26–35.

СТАТТЄВІ ВІДМІННОСТІ САМООЦІНКИ ТА МОТИВАЦІЇ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ

GENDER DIFFERENCES IN STUDENTS' SELF-ESTEEM AND MOTIVATION FOR LEARNING

У статті представлено аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей взаємозв'язку мотивації навчання та самооцінки здобувачі вищої освіти залежно від статі. Сучасна освіта не ідеальна, навіть при умові вступу на бажану професію студент може розчаруватись. Дослідження особистості не існує без урахування її мотивації, що має рішучий вплив на її поведінку, ставлення до будь-яких сфер життя, взаємовідношення з людьми, які оточують у процесі навчальної, професійної, організаційної діяльності. Знання закономірностей розвитку і формування мотивації дозволить успішно вирішувати завдання навчання і виховання молоді, її підготовки до продуктивної, творчої праці. У представленому дослідженні використовувались методики вивчення загальної самооцінки, методика «Мотивація навчання у вузі» Т.Ільної та методика вивчення мотивів навчальної діяльності студентів модифікована А. Реаном та В.Якуніним. Для визначення взаємозв'язку результатів був використаний коефіцієнт кореляції Пірсона.

За результатами діагностики студентів, було виявлено рівні самооцінки у досліджуваних (високий, середній, низький). Отримані результати вивчення мотивів навчальної діяльності студентів показують нам, що досліджувані дівчата та хлопці обирали домінуючими зовнішні мотиви навчання. За допомогою методики «Мотивація навчання у вузі» автора Т. Ільної встановлено, що у дівчат з високим рівнем самооцінки домінують внутрішні мотиви навчання групи обрали мотив «здобування знань», дівчата з середнім рівнем самооцінки у рівному співвідношенні мають зовнішні (досягнення успіху на складання сесії) та внутрішні (отримання нової інформації) мотиви навчання. У досліджуваних дівчат з низьким рівнем самооцінки можемо говорити про перевагу внутрішніх мотивів.

Хлопці, яким притаманна висока самооцінка мають домінуючими внутрішні мотиви навчання. У досліджуваних хлопців з середнім рівнем самооцінки, вияснили про існує перевага внутрішніх мотивів навчання. У досліджуваних хлопців з низьким рівнем самооцінки на перше місце виступає шкала «отримання диплому», тому зовнішня мотивація має перевагу над внутрішньою.

Ключові слова: самооцінка, адекватна самооцінка, неадекватна самооцінка, висока самооцінка, низька самооцінка, образ «Я»,

мотивація, мотив, мотиваційна сфера, зовнішня мотивація, внутрішня мотивація, мотиви навчальної діяльності.

The article provides the findings of the empirical study of the interrelation between learning motivation and self-esteem of higher education students depending on gender. Modern education is not perfect; even if a student is obtaining degree in the desired specialty, he/she may be disappointed. The study of an individual does not exist without taking into account his/her motivation, which has a decisive influence on his/her behavior, attitude to all spheres of life, relationships with people in the process of educational, professional, and organizational activities. The knowledge of the laws of motivation development and formation allows successfully teaching and educating young people, their training for productive and creative work.

The research is based on the tools for studying general self-esteem, Academic Motivation Inventory by T. Ilina, and the methodology for diagnostics of educational activities of students modified by A. Rean and V. Yakunin. The authors have used the Pearson correlation coefficient to determine the interrelation of findings.

According to the diagnostics of students, participants have different levels of self-esteem (high, average, low). The results of the study of the motives of students' learning activities show that external motives of learning are dominant among female and male participants.

Applying Academic Motivation Inventory by T. Ilina, the authors have established that internal motives for learning (knowledge acquisition) are dominated in female students with a high level of self-esteem, female students with an average level of self-esteem have an equal correlation of external (to succeed in exams) and internal (acquisition of new information) learning motives. Female students with low self-esteem are characterized by the predominant internal motives.

Internal learning motives dominate in male students who have high self-esteem. Female participants with an average level of self-esteem have internal learning motives predominant. Female students with low self-esteem prioritize "obtaining a diploma" and hence external motivation has an advantage over internal.

Key words: self-esteem, adequate self-esteem, inadequate self-esteem, high self-esteem, low self-esteem, self-concept, motivation, motive, motivational sphere, external motivation, internal motivation, motives of educational activity.

УДК 159.923.2:159.923.3-027.21
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.7>

Котлова Л.О.

к.психол.н., доцент,
завідувачка кафедри загальної,
вікової та педагогічної психології
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

Тичина І.М.

к.психол.н., доцент,
декан соціально-психологічного
факультету
Житомирський державний
університет імені Івана Франка

Шкирава Н.М.

асистентка кафедри соціальної
та практичної психології
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

Постановка проблеми. Починаючи навчання у закладі вищої освіти, колишній школяр стикається з низкою змін: по-перше, різко знижується рівень зовнішнього контролю за діяльністю здобувача; по-друге, змінюється структура самої навчальної діяльності – мотиви навчання доповнюються і тісно переплітаються з професійними мотивами; по-третє, відбувається

входження в нову соціальну спільність – «студентство». У світі таких змін особливо важливі постає питання мотивації студентів. Для того, щоб навчальна діяльність протікала успішно, студент повинен самостійно планувати, реалізовувати та контролювати свою навчальну діяльність.

Мотивація навчальної діяльності займає вагомe місце у структурі мотивації в цілому.

На нашу думку, є загальна важливість розгляду мотивації навчання, та доцільно розібратися чи впливає на цей феномен самооцінка людини.

Мотиваційно-особистісна сфера дуже значуща з погляду багатьох дослідників особливо у юнацькому віці, коли відбувається пошук сенсу життя і формуються провідні потреби [7–10; 12]. Проблеми мотивації відносяться до важливих аспектів психологічного знання, тому що їх вивчення допомагає краще зрозуміти сутність тих чи інших вчинків особистості, механізми та причини її діяльності (Л. Божович, Б. Сосновський) [4; 12].

Як індивід бачить себе у цьому житті, як ставить цілі, досягає їх, справляється з труднощами багато в чому визначається періодом навчання в університеті. В основі неуспішності може бути кілька взаємопов'язаних причин. Основними причинами неуспішності психологи вважають, по-перше, різного роду недоліки пізнавальної діяльності; по-друге, недоліки у розвитку мотиваційної сфери учнів [2; 3; 7].

Самооцінка, тобто оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей та місця серед інших людей, будучи регулятором поведінки людини, впливає на ефективність її діяльності. Потенційну самооцінку часто називають рівнем домагань. Рівень домагань формується під впливом суб'єктивних переживань успіху чи неуспіху у діяльності.

Отже, самооцінка і пов'язаний із нею рівень домагань є найважливішими мотиваційними чинниками, які впливають на результативність навчання студентів.

Проблеми мотивації навчання студентів торкаються роботах таких учених, як Л. Божович, В. Леонтьєв, А. Маркова, А. Орлов [4; 9; 10]. Так, М. Овчинников, розглядаючи мотивацію навчання студентів, показує, що домінуючими мотивами навчання є професійні, прагматичні та пізнавальні [11]. У його роботі виявлено найбільш значущі мотиви вступу до вузу: бажання здобути вищу освіту та інтерес до професії. Серед реально діючих мотивів навчання як домінуючих визначено: мотив набуття глибоких і міцних знань та інтелектуальне задоволення. У професійній мотивації виділено групу мотивів з високими показниками виразності: самовдосконалення, досягнення у професії самореалізації, отримання цікавої роботи.

Як зазначає К. Харитонова, студенти з високою самооцінкою мотивовані на успіх і тому виявляють велику наполегливість у досягненні поставленої мети. Респон-

денти з низькою самооцінкою мотивовані на невдачу і зазвичай ставлять собі нижчі мети, ніж могли б досягти, цим перебільшуючи значення невдач [13].

Своєрідність феномену «самооцінка» у жінок та чоловіків досліджувались також у психології. Є. Ільїн працюючи над цим питанням, виділяє два взаємопов'язаних аспекти: адекватність самоставлення осіб різної статі та порівняння розуміння з приводу особистого «Я-образу» хлопців та дівчат [7].

Основною **метою статті** є висвітлення результатів емпіричного дослідження статевих відмінностей особливостей взаємозв'язку самооцінки та мотивації навчання студентів закладів вищої освіти.

Результати дослідження. У нашому дослідженні було висунуто наступну гіпотезу: існує зв'язок між мотивацією навчання та самооцінкою у хлопців та дівчат, котрі здобувають освіту у ВНЗ: при низькій самооцінці у студентів переважають зовнішні мотиви навчання (престиж, матеріальне становище, досягнення успіху, уникання покарання); при середньому рівні самооцінці студентів властиві у середньому співвідношенні внутрішні та зовнішні мотиви у навчанні; при високій самооцінці студента переважають внутрішні мотиви навчання (отримання нової інформації, пізнання).

Для перевірки поставленої гіпотези нами були обрані наступні методи: *емпіричні* – методика вивчення загальної самооцінки, методика «Мотивація навчання у вузі» (Т. Ільїної) та методика вивчення мотивів навчальної діяльності студентів (А. Реан, В. Якунін) [8]; *статистичні* – математична обробка даних коефіцієнтом кореляції Пірсона [6].

У нашому дослідженні взяли участь здобувачі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти (80 дівчат та 80 хлопців).

Для виявлення особливостей самооцінки досліджуваних студентів, було доречно використати методику вивчення загальної самооцінки. Аналізуючи кількісні результати можемо говорити, що з підгрупи дівчат, висока самооцінка притаманна 15% досліджуваним, середня самооцінка – 60% від загальної кількості дівчат та низька самооцінка є у 25% .

Аналіз кількісних показників по підгрупі хлопців показав такі результати: високу самооцінку мають 35% досліджуваних, середня самооцінка властива 45% наповнення підгрупи, також з низькою самооцінкою є 20% хлопців.

Якісний аналіз рівнів самооцінки, показує, що серед групи досліджуваних

є особи з високою самооцінкою, які реагують на зауваження та зрідка піддаються браку впевненості власним діям; такі люди є самодостатніми, що часто може заважати у взаємодії з іншими, так як вони вважають себе господарями своєї долі, твердо знають, чого вони хочуть. Не сприймають образи та насмішки інших, вважають себе тими, хто не заслуговує негативних слів та думок з уст співрозмовників.

Люди з середнім рівнем самооцінки мало коли страждають від «комплексу неповноцінності», а лише іноді можуть підлаштовуватись під бажання інших; люди яким притаманна середня самооцінки частіше впевнені у собі та мають адекватну думку про своє Я, є комунікабельними та активними у взаємодії з іншими. Такі люди знають свої слабкі сторони, але від інших можуть їх приховувати, та намагаються самовдосконалюватись.

Низька самооцінка притаманна тим людям, котрі болісно сприймають критику, зауваження у свою адресу, прагнуть часто дослухатись до думки інших та нерідко страждають від «комплексу неповноцінності». Людина пасивна, не впевнена у собі, не смілива. Такі люди часто вимагають не тільки від себе більшого, а й і від інших; бачать власні недоліки та вишукують недоліки у інших людей. У людей з низькою самооцінкою часто виникають конфлікти з приводу їхньої нетерплячості до інших.

Методика вивчення мотивації навчання у вузі Т. Ільїної включає три шкали, нами було вивчено, які з них є домінуючими у кожного досліджуваного, попередньо умовно поділивши на групи хлопців та дівчат в залежності від їхнього рівня самооцінки.

У дівчат з високим рівнем самооцінки притаманні домінуючі шкали «отримання знань» та «отримання диплому» у співвідношенні 67% та 33%, це говорить про те, що мотиваційна структура у цій групі має несхожість. Для дівчат у яких головна шкала «здобування знань» присутня пізнавальна активність у ході навчання, можна зробити припущення, що досліджувані мають на меті одержати задоволення від власне процесу набуття знань та умінь у ВНЗ.

Досліджувані, які мають центральну шкалу «отримання диплому» скоріше за все навчаються задля того, щоб успішно скласти сесії, без великого бажання набувати професійні знання і навички незалежно від спеціальності.

Аналізуючи відповіді дівчат з середнім рівнем самооцінки, можна сказати, про те, що домінуючі шкали «отримання знань», мають лише 17% досліджуваних, «ово-

лодіння професією» 33% підгрупи та у 50% досліджуваних дівчат з середньою самооцінкою домінує шкала «отримання диплому». У цьому випадку можемо припустити, що загалом ця підгрупа у рівному співвідношенні мають зовнішні та внутрішні мотиви навчання.

У досліджуваних дівчат з низьким рівнем самооцінки маємо такі результати. Шкала «отримання знань» є центральною у 20% підгрупи, «оволодіння професією» – 40%, та «отримання диплому» – решта 40% підгрупи. Загалом можемо говорити про перевагу внутрішніх мотивів навчання у дівчат з низькою самооцінкою, так як переважають шкали «отримання знань» та «оволодіння професією» і займають 60% загальних відповідей досліджуваних у цій підгрупі.

У підгрупі хлопців із високою самооцінкою: у 15% опитаних, переважаючою є шкала «отримання знань», «оволодіння професією» є центральною для 42% досліджуваних, шкала «отримання диплому» центральна у 43% досліджуваних. Отже, внутрішні мотиви навчання переважають у хлопців з високою самооцінкою.

Аналогічно інтерпретуючи результати по досліджуваним хлопцям з середнім рівнем самооцінки, встановили, що для 45% головною шкалою є «отримання знань», також шкала «оволодіння професією» зайняла перше місце у 22% опитуваних, решта 33% хлопців мають домінуючу шкалу «отримання диплому». Таким чином, у хлопців із середнім рівнем самооцінки переважають внутрішні мотиви.

Що стосується хлопців з низькою самооцінкою, то на перше місце виступає шкала «отримання диплому» у 75% опитаної підгрупи, решта – 25% головною вважають шкалу «отримання знань». Варто зазначити, що жоден досліджуваний з низькою самооцінкою не виділив для себе шкалу «оволодіння професією». Отже, серед означеної підгрупи зовнішня мотивація має перевагу над внутрішньою.

З метою уточнення переважаючих внутрішніх та зовнішніх мотивів навчальної мотивації нами було використано методику «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» модифіковану А. Реаном та В. Якуніним, яка має на меті визначити зовнішні чи внутрішні мотиви керують мотивацією навчання досліджуваних. До зовнішніх мотивів можна віднести: стати висококваліфікованим фахівцем, забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності, отримати диплом, постійно отримувати стипендію, не відставати від однокурсників, виконувати педагогічні вимоги, досягти

поваги викладачів, бути прикладом для однокурсників, домогтися схвалення батьків і оточуючих, уникнути осуду і покарання за погане навчання. Внутрішні мотиви можна пов'язувати з мотивами: придбати глибокі і міцні знання, отримати інтелектуальне задоволення, бути постійно готовим до чергових занять, не запускати вивчення предметів навчального циклу, успішно вчитися, складати іспити на «добре» і «відмінно».

Серед дівчат із високим рівнем самооцінки 73% становлять зовнішні мотиви, а решта – 27% мають внутрішні мотиви; з середнім рівнем самооцінки: 64% мають зовнішні мотиви, а 36% – внутрішні мотиви; з низьким рівнем самооцінки: 60% досліджуваних мають зовнішні мотиви, решта 40% – внутрішні мотиви. Таким чином, можемо зазначити, що у дівчат незалежно від рівня самооцінки переважають зовнішні мотиви навчання. Варто відмітити, що аналізуючи відповіді студенток, нами було помічено, що мотиви, які не обрала жодна з досліджуваних. Це такі мотиви як : успішно продовжити навчання на подальших курсах, бути постійно готовим до чергових занять, виконувати педагогічні вимоги. Вважаємо, що аналіз мотивів котрі ніхто з студенток не обрав, можуть говорити про те що досліджувані не думають про професійне майбутнє.

Аналіз результатів дослідження хлопців показав, що серед досліджуваних з високим рівнем самооцінки 65% мають зовнішні мотиви навчання, а 35% – внутрішні мотиви; з середнім рівнем самооцінки 62% переважають зовнішні мотиви, 38% – внутрішні мотиви; з низьким рівнем самооцінки – 54% мають зовнішні мотиви, а 46% – внутрішні мотиви.

Серед досліджуваних хлопців також не було ні одного, хто б виділив для себе мотив «виконувати педагогічні вимоги» значущим. Загалом аналізуючи результати, можемо говорити, що досліджувані хлопці незалежно від рівня самооцінки надають перевагу зовнішнім мотивам навчання.

Проаналізувавши результати всіх досліджень нами було вирішено визначити чи існує зв'язок між рівнем самооцінки та мотивацією до навчання у студентів закладів вищої освіти. Для цього було вирішено використати методи математичної статистики, які допомагають виявити специфічний зв'язок між різними змінними, ознаками, факторами тощо. Нами було використано коефіцієнт кореляції Пірсона, як числову характеристику сили та напрямку ймовірного зв'язку двох змінних, що приймає значення в діапазоні від -1 до + 1, фіксує

наявність зв'язку між змінними. До того ж знак буде вказувати на напрямок взаємозв'язку, а абсолютне значення коефіцієнта – на силу зв'язку [7].

Зв'язок між високим рівнем самооцінки у досліджуваних дівчат та внутрішнім мотивом навчання, а саме здобування знань складає $R = 0,05$, що говорить про дуже слабку кореляцію; з мотивом оволодіння професією $R = 0,92$ – можемо говорити про дуже високий зв'язок між цими змінними; та з зовнішнім мотивом «отримання диплому» зв'язок самооцінки $R = -0,21$, це означає наявність слабого протилежного зв'язку: чим вище значення однієї змінної, тим нижче значення іншої, у нашому випадку, якщо відбувається підвищення самооцінки, то йде до спаду важливість мотиву отримання диплому.

Результати зв'язку високого рівня самооцінки у хлопців наступні: зв'язок з внутрішнім мотивом, а саме здобування знань $R = 0,2$, що свідчить про дуже слабкий зв'язок; мотив оволодіння професією $R = -0,23$ означає наявність слабого протилежного зв'язку: тобто якщо самооцінка буде підвищуватись, то можливо мотив оволодіння професією буде втрачати актуальність; зв'язок зовнішнього мотиву отримання диплому з високою самооцінкою $R = -0,06$, протилежний дуже слабкий зв'язок, аналогічно з мотивом оволодіння професією.

Перейдемо до інтерпретації результатів досліджуваних з середнім рівнем самооцінки. У дівчат з середнім рівнем самооцінки зв'язок з мотивом здобування знань утворив дуже слабкий зв'язок у показнику $R = 0,18$; з мотивом оволодіння знань маємо показник $R = 0,26$, що говорить про слабкий зв'язок. Зв'язок між середнім рівнем самооцінки та мотивом отримання диплому є дуже слабким протилежним $R = -0,1$, який вказує, що можливість корегування рівня самооцінки може вплинути на цей мотив у зворотньому зв'язку.

Зв'язки між середнім рівнем самооцінки хлопців та мотивами навчання маємо наступні: коефіцієнт зв'язку між середнім рівнем самооцінки та мотивом здобування знань $R = -0,09$, що означає дуже слабкий протилежний зв'язок, при умові підвищення або пониження самооцінки цей мотив буде рухатись у протилежному напрямку; між мотивом оволодіння професією $R = 0,76$, що означає високий рівень кореляції; мотив отримання диплому вказує на пропорційний дуже слабкий зв'язок показником $R = -0,07$, аналогічно як з мотивом здобування знань.

Далі розглянемо результати досліджуваних з низьким рівнем самооцінки. У досліджуваних дівчат показник кореляції

з мотивом здобування знань виявив зв'язок на дуже низькому рівні з показником $R = 0,01$, зв'язок з мотивом оволодіння професією склав $R = -0,19$, що свідчить про обернену дуже слабку кореляцію. Зв'язок з мотивом отримання диплому на рівні $R = 0,27$, що говорить про слабку кореляцію.

Взаємозв'язок мотивів навчання із низьким рівнем самооцінки у хлопців показав, що низька самооцінка з мотивом здобування знань мають показник $R = 0,9$, що говорить про дуже високу кореляцію; з мотивом оволодіння професією зв'язок середній, показник $R = 0,58$, мотив отримання диплому говорить про обернений слабкий зв'язок $R = -0,23$, тому можна припустити, що при умові підвищення рівня самооцінки мотив отримання диплому буде «падати».

Висновки. Як свідчать результати дослідження наша гіпотеза підтвердилась частково, оскільки, ми припускали, що при високій самооцінці у студента переважають внутрішні мотиви навчання незалежно від статі, і матимемо зв'язок між високим рівнем самооцінки (у дівчат) та внутрішнім мотивом навчання (дуже високий зв'язок), також висували думку з приводу студентів з середнім рівнем самооцінки, у котрих будуть властиві як і зовнішні так і внутрішні мотиви навчання, і можемо говорити про присутній зв'язок між середнім рівнем самооцінки (у хлопців) та внутрішнім мотивом навчання (високий зв'язок), також доречно додати, що існує зв'язок між такими змінними як, низька самооцінка (у хлопців) та внутрішнім мотивом навчання (дуже високий зв'язок), низький рівень самооцінки (у хлопців) внутрішній мотив навчання (середній зв'язок). Перспективою подальших розвідок вбачаємо у розробці програми розвитку навчальної мотивації здобувачів вищої освіти та їх самооцінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрієвська В.В. Психологічний довідник учителя. Київ : Главник, 2005, 112 с.
2. Андрійчук І. П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2003. 21 с.
3. Баранник В. Самооцінка та її місце в структурі самосвідомості. *Соціальна психологія*, 2006. № 3 (17). 95–101 с.
4. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Психология формирования личности. М. : Педагогика, 2004. 533 с.
5. Бойченко В. Шляхи підвищення ефективності навчальної діяльності студентів педагогічного університету. *Вісник львівського університету*. 2009. № 25. С. 293–299.
6. Боснюк В. Ф. Математичні методи в психології: курс лекцій. Мультимедійне навчальне видання. Харків.: Національний університет цивільного захисту України, 2020. 141 с.
7. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб. : Питер, 2002. С. 433.
8. Кочарян О.С. Структура мотивації навчальної діяльності студентів : навчальний посібник / О.С. Кочарян, Є.В. Фролова, В.М. Павленко. Харків : Нац. аерокосм. ун-т ім. М.Є. Жуковського «Харк. авіац. ін-т», 2011. 40 с.
9. Леонтьев В.Г., Банков С.А. Мотив как интегральный побудитель и регулятор деятельности. Новосибирск, 1983. С. 40–48.
10. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения : кн. для учителя. Москва : Просвещение, 1990. 192 с.
11. Овчинников М.В. Динамика мотивации учения студентов педагогического вуза и ее формирование : автореферат дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Екатеринбург, 2008. 21 с.
12. Сосновский Б.А. Мотивационно-смысловые образования в психологической структуре личности : автореферат дис. ... доктора психологических наук : 19.00.01. Моск. пед. гос. ун-т им. В. И. Ленина. Москва, 1992. 30 с.
13. Харитоновна К. В. Взаимосвязь мотивации достижения и самооценки личности студентов. *Психология XXI века: материалы международной научно-практической конференции молодых ученых «Психология XXI века»* (26–28 апреля 2012 года, Санкт-Петербург). СПб. : Издатво С.-Петербург, 2012. С. 285.

DIGITAL-ТЕХНОЛОГІЇ ТВОРЧОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗА УМОВ ДУХОВНОЇ КРИЗИ

DIGITAL TECHNOLOGIES OF CREATIVE SELF-REALIZATION PERSONALITIES IN CONDITIONS OF SPIRITUAL CRISIS

У статті обґрунтовується актуальність проблеми дослідження, що зумовлена необхідністю мобілізації внутрішніх ресурсів людей для їх самореалізації в період глобальної пандемії. Мета статті передбачає розкриття креативного потенціалу digital-технологій для творчої самореалізації особистості в умовах духовної кризи суспільства. У змісті статті висвітлюються особливості використання digital-технологій для творчої самореалізації особистості в цифровому арт-просторі. Розкривається значення digital-технологій у здійсненні психологічного впливу цифрового мистецтва на прояви творчої уяви, активізацію несвідомих процесів, розвиток самореалізації особистості в період карантину. Узагальнюється досвід використання креативного потенціалу digital-проектної технології, технології Touch Screen, «Голограма», «Захоплення рухом», «Кіберформанс». Зазначається, що поєднання творчого виконання та технологічних рішень цифрового мистецтва (створення відеопроєкції, голограми, комп'ютерної графіки, звукової палітри, інсталяцій, перформансу, монтажу, спецефектів) сприяє формуванню оригінальних цифрових уявлень, умінню моделювати тривимірний арт-простір. Розглядаються принципи роботи програм «Life-Forms» і «TouchDesigner», що мають необмежені можливості для творчої самореалізації особистості. Наголошується на діяльності творчих об'єднань, художніх майстерень і арт-студій як ресурсних центрів для прояву ініціативи, генерування нових ідей та творчої самореалізації в онлайн-режимі. У висновках підкреслюються значущість digital-технологій як дієвого інструментарію творчої самореалізації в період духовної кризи. Доводиться, що використання digital-технологій сприяє створенню віртуальної, доповненої або змішаної реальності, встановленню комунікативної взаємодії в багатоканальному форматі, розумінню ціннісного смислу зразків сучасної творчості та естетики високого мистецтва.

Ключові слова: digital-технології, творча самореалізація, арт-проекти, духовна криза.

The article substantiates the urgency of the research problem, which is due to the need to mobilize internal resources of people for their self-realization during the global pandemic. The purpose of the article is to reveal the creative potential of digital technologies for creative self-realization of the individual in a spiritual crisis of society. The content of the article highlights the features of the use of digital technologies for creative self-realization of the individual in the digital art space. The importance of digital technologies in the implementation of the psychological impact of digital art on the manifestations of creative imagination, activation of unconscious processes, the development of self-realization of the individual during quarantine. The experience of using the creative potential of digital design technology, Touch Screen technologies, "Hologram", "Hobby", "Cyberformance" is summarized. It is noted that the combination of creative performance and technological solutions of digital art (creation of video projection, hologram, computer graphics, sound palette, installations, performance, editing, special effects) promotes the formation of original digital ideas, the ability to model three-dimensional art space. The principles of operation of the Life-Forms and TouchDesigner programs, which have unlimited opportunities for creative self-realization of the individual, are considered. Emphasis is placed on the activities of creative associations, art workshops and art studios as resource centers for initiative, generating new ideas and creative self-realization online. The conclusions emphasize the importance of digital technologies as an effective tool for creative self-realization during the spiritual crisis. It is proved that the use of digital technologies contributes to the creation of virtual, augmented or mixed reality, the establishment of communicative interaction in a multi-channel format, understanding the value of examples of contemporary art and aesthetics of high art.

Key words: digital technologies, creative self-realization, art projects, spiritual crisis.

УДК 159.9:7.01

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.8>

Сова М.О.

д.пед.н., професор,
професор кафедри психології
та соціології
Державний податковий університет

Деніжна С.О.

к.пед.н.,
доцент кафедри психології та соціології
Державний податковий університет

Постановка проблеми. Глобальна криза, що зумовлена масштабним розповсюдженням пандемії, показала необхідність певних перетворень у свідомості та діяльності людей, їх адаптації до непередбачених умов епідеміологічної ситуації. Досить чутливою сферою до незвичних умов існування, самореалізації особистості в існуючій дійсності є художня творчість. Адже протягом всієї історії людства вона відчувала потрясіння різних масштабів, що зумовлювало потребу в переосмисленні цінностей, оновленні аксіологічної основи художньої творчості та необхідність трансформацій в духовному житті суспільства.

Як відомо, сучасна епідеміологічна ситуація характеризується, з одного боку, відтворенням вже складених в історії патернів (епідемії чуми, грипу «іспанка»), а з іншого – окресленням пріоритетних векторів трансформації ціннісних інтенцій, котрі будуть формувати аксіологічне підґрунтя нової реальності, якої, на жаль, нам не уникнути. Відтак у зразках духовної скарбниці активізуються форми прояву несвідомих процесів, творчої уяви та фантазії, інтуїції та осяяння.

Перетворення у духовному світі людей, що виникають в кризові періоди, значною мірою впливають на актуалізацію нерозкритих ресурсів особистості в незвичних

умовах існування, розвиток її здатності реалізувати свій творчий потенціал у цифровому середовищі. Вимушені обмеження та ізоляція за умов пандемії є глобальним викликом для кожної особистості і потребують мобілізації вольових зусиль для подолання перешкод карантинного періоду.

Певна річ, у такі переломні моменти здійснюється прорив у творчості, встановлюються нові соціальні зв'язки, виникають неординарні ідеї, розробляються оригінальні проекти майбутнього.

У зв'язку з цим виникла потреба в дослідженні особливостей творчої самореалізації особистості як процесу, що характеризується самоактуалізацією її творчого потенціалу в цифровому арт-просторі культури в кризовий період. Тому актуальності набуває дослідження проблеми використання digital-технологій для творчої самореалізації особистості в умовах духовної кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми, що розглядається, свідчить про інтерес науковців до переосмислення цінностей, створення концепцій самореалізації творчого потенціалу особистості. Сучасні концепції, в яких розкриваються проблеми трансформації традиційних цінностей, виступають реакцією на соціальні потрясіння, вимушене відчуження, невизначеність і почуття тривоги, викликані глобальною кризою.

Дослідники зазначають, що сучасна творчість прагне до відображення нової реальності засобами digital-технологій, до включення нових арт-проектів у різні сфери духовне життя суспільства.

У контексті поставленої проблеми на особливу увагу заслуговує концепція генеративного мистецтва, яка була вперше застосована дослідником Йеном Гудфеллоу з використанням технології GAN, створеної на базі теорії штучного інтелекту. Дана технологія використовується при виявленні подробиць фотографій, відео – та аудіо-матеріалів і тексту, а також при трансформації малюнків у фото-реалістичні картини Nvidia.

Прихильники генеративного мистецтва французький філософ і митець Г. Дебор та його послідовники К.-А. Браун, М. Боден розробили концепцію «суспільства вистави», методологічним підґрунтям якої стала теорія дрейфу. Дрейф розглядався як метод швидкісного проходження крізь призму різних середовищ і пов'язувався з усвідомленням явищ психогеографічного характеру та розвитком творчо-ігрової поведінки [2, с. 20].

Г. Дебор дотримувався принципів «тотальної вистави», що розглядалась як

«процес і результат існуючого способу життя і прояв нереальності реального суспільства» [2, с. 9]. У працях Гі Дебора характеризувались особливості суспільного життя в умовах обмежень, що є досить актуальним для сучасних умов кризового періоду.

Подальшим кроком у цьому напрямі стали експертні дослідження проблем і наслідків використання digital-технологій у цифровому мистецтві. Так, Лоуренс Лессіг наголошував на необхідності прийняття заходів щодо обмеження тиражування копій цифрового мистецтва. Аналіз проблем, які виникають при розповсюдженні зразків цифрового мистецтва, надав можливість Лоуренсу Лессігу вирішити серед них суттєві, а саме: можливість багаторазового використання без змінення вихідного об'єкта; відтворення точних копій оцифрованої інформації; поширення повторних творчих комбінацій, що, тим самим, ставить під сумнів захист авторських прав [3].

Продовженням дослідницького руху в даному напрямі стала концепція NFT (невзаємозамінний токен), у якій пропонується реалізація ідеї створення програмованого цифрового дефіциту. Зазначимо, що у 2021 році вперше у світі матеріальний витвір мистецтва (картина Бенксі «Morons») перетворено на цифровий актив – створено невзаємозамінний токен (NFT), а оригінальний матеріальний екземпляр твору було знищено (спалено).

Переваги NFT полягають в обмеженні їх кількості та унікальності кожної з них. Найбільшим колом їх використання стали ігрові арт-проекти, а також колекціонування рідкісних зразків [5].

Репрезентація digital-проектів за допомогою цифрових технологій стала фактором зацікавленості та залучення широкої аудиторії до процесу творчої самореалізації у мистецтві [5].

Проте науковий інтерес сучасних дослідників значною мірою зосереджується на особливостях цифрового мистецтва, інструментах технологізації, розробці арт-проектів. Поза уваги вчених залишається роль і місце особистості в творчому процесі цифрового арт-середовища, а також функціональне призначення digital-технологій як платформи для творчої самореалізації в умовах духовної кризи суспільства. Адже впровадження арт-проектів з використанням digital-технологій відрізняється імпровізаційністю, що спричиняє психологічний вплив на внутрішній світ особистості. При цьому заглиблення у невпорядковане довкілля, поринання у випадковість явищ і подій, що

відбувається у процесі сприйняття зразків цифрового мистецтва, сприяє переструктуруванню у сфері свідомості, спонукає особистість до самовизначення та творчої самореалізації в мінливій дійсності.

На підставі викладеного слід зазначити про актуальність проблеми використання digital-технологій як засобу творчої самореалізації особистості в кризові періоди.

Мета статті – розкрити креативний потенціал digital-технологій для творчої самореалізації особистості за умов духовної кризи суспільства.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі глобальної пандемії розвиток творчої самореалізації особистості відбувається в цифровому середовищі, що передбачає створення арт-проектів з використанням digital-технологій, розроблених з позицій гуманістичної парадигми.

Основними ціннісними інтенціями, які визначають особливості арт-стратегії сучасної творчості та вектори її розвитку, виступає гуманізм у новому вигляді – «гуманізм 3.0» і «нова щирість». Ці концепти є ретроспективною актуалізацією ідеї гуманізму як парадигми колективного мислення в умовах духовної кризи, екстремальних проліферацій та викликів цифрового середовища. Зауважимо, що принцип проліферації покликаний створювати теорії, які є несумісними з прийнятими точками зору, навіть якщо останні є підтвердженими й загальноприйнятими. Згідно цього принципу рекомендується створювати нові альтернативи і, навіть, заперечувати невизнання попередніх теорій.

Певна річ, гуманізм 3.0. має виступати як світогляд, центрований на цінності людського життя і як аксіологічна платформа для нового типу творчості та соціальної комунікації. Проте концепт «нова щирість», пропонується американським письменником Девідом Фостером Уоллесом, є характеристикою ментальності сучасної творчості, поверненням до екзистенційної проблематики, яка вирішується кризою призми гуманістичних цінностей в поєднанні з щирим ставленням до традиційних цінностей.

Сучасна творчість як коллаборація цифрових технологій у різних галузях – мистецтві, науки (нейрофізіології, фізики, біології, генетики), інженерії – виступає ареною зіткнення, з одного боку, – вічних цінностей, традиційних форм і методів, властивих класичній художній індустрії, з іншого, – цифрових технологій та новітніх досягнень у галузі штучного інтелекту, котрі активно включаються в процес створення та розповсюдження мистецьких

зразків у межах *science art*. Так, у міждисциплінарному арт-проекті Мерса Каннінгема на базі канадського Університету Саймона Фрейзера була створена комп'ютерна програма «Life-Forms» («Форми життя»). Дана програма дозволяла умовно створювати танець в цифровому форматі завдяки застосуванню графічних рухів. За цією програмою разом з виконанням танцю відбувається трансформація візуального образу, який у реальному часі співвідноситься з координатами тіла в просторі та виступає у вигляді відеопроекції. У такий спосіб стає можливим розширення художнього арт-простору та залучення численної аудиторії до виконавської практики.

Естетичною цінністю художньо-технологічного синтезу – поєднання музики, танцю образотворчого мистецтва та цифрових технологій – стала миттєва випадковість. Тому на увагу заслуговує «метод випадковості», презентований американським дослідником Мерсом Каннінгемом, який дозволяв умовно створювати танцювальні рухи в цифровому форматі. Крім того digital-технології використовувались для створення доповненої реальності. Ідея «континууму живого» виконання реалізується завдяки генеративним арт-практикам, що дозволяє включити художню творчість у міждисциплінарний дискурс природничих і гуманітарних наук.

Використання цього «методу випадковості» передбачає: а) створення композиції на основі миттєвих задач-аргументів; б) застосування алгоритму дій, який зумовлює випадковість і подійність; в) реалізацію принципу алеаторики (вибіркова послідовність рухомих фраз у танці за допомогою жеребкування), згідно якого здійснюється цифрове втілення довільного танцювального руху. Такі умовні позначення, як кульмінація, конфлікт, вирішення, причина і наслідок, ігноруються, оскільки зорієнтовані на відображення реального психологічного стану людини.

У контексті психологічного спрямування цифрового мистецтва особливого значення набуває концепт «ЗаTouchення як арт-стратегія карантинного періоду. У цьому концепті гра слів дозволяє позначити розташовані поряд смислові конотації, а саме: буквально «заточення», в якому опинилось суспільство, що спричиняє доцільність використання технології Touch Screen – дій на сенсорних екранах різних гаджетів, зокрема на багатьох платформах арт-проектів, реалізованих у віртуальному форматі.

Зауважимо, що арт-стратегію, незалежно від специфіки продукту творчості,

характеризує наявність специфічного *арт-простору* (локації), наприклад: арт-майданчик, виставка, вистава. При цьому управління творчими проектами локалізуються віртуально. У арт-просторі розгортання певної арт-практики дублюється в цифровому форматі. Просторові трансформації призводять до проліферації з притаманним їй розмаїттям, що, у свою чергу, сприяє різнобічній творчій самореалізації особистості.

Реалізація принципу проліферації передбачає створення оптимальних умов для самостійного пошуку оригінальних знахідок, виникнення інсайту, актуалізації нестандартних рішень з використанням digital-технологій. Так відкриваються широкі можливості для прояву творчої ініціативи та свободи самовираження особистості в цифровому просторі сучасної дійсності.

Ресурсним майданчиком для творчої самореалізації особистості є творчі онлайн-об'єднання, діяльність яких передбачає вільне втілення креативною особистістю своїх ідей, реалізацію власних задумів і, тим самим, збагачення духовної скарбниці сучасними зразками цифрового мистецтва. До особливостей діяльності творчих онлайн-об'єднань, лабораторій, майстерень, студій слід віднести можливість розробляти арт-проекти та здійснювати пошук нових творчих рішень в дистанційному форматі; співпрацювати з широкою аудиторією в соціальних мережах.

При впровадженні арт-проектів набули популярності такі форми організації, як: створення тренду творчого об'єднання; «поринання» в медіаконтент; багатоканальне спілкування та залучення нової аудиторії до онлайн-занять, відкриті вистави, віртуальні репетиції, онлайн-концерти, виставки, дистанційні арт-конкурси, соціальний сторітеллінг. Розширення функціональних дій творчих об'єднань у дистанційному форматі сприяє як підвищенню їх репутації та підтримки, так і розкриттю нових можливостей для творчої самореалізації особистості.

У цьому аспекті на увагу заслуговує робота творчих об'єднань над *digital-проект*ом, який дозволяє застосовувати всі цифрові канали взаємодії з аудиторією: інтернет, мобільні додатки, цифрове ТВ, месенджери, розсилки. Завдяки використанню багатоканальних платформ digital-проект виступає технологією залучення офлайн-аудиторії на онлайн-заходи та виходу на онлайн-ринок.

Створення digital-простору сприяє досягненню комфортної психологічної атмосфери для онлайн-спілкування, кому-

нікативної взаємодії численної аудиторії, привертанню її уваги та встановленню зворотного зв'язку. Для впровадження digital-проекту варто, насамперед, здійснити, моніторинг інтересів і потреб аудиторії, спілкуватися з нею в соціальних мережах, у Zoom- або Moodle-конференції та відповідати в месенджері.

При підготовці до комунікативної онлайн-взаємодії з аудиторією в цифровому арт-просторі завдяки *digital-проектній технології* слід виконати певні завдання: а) створити відеоматеріал про історію створення творчого онлайн-об'єднання, його учасників, зразки творчості та заслуги; б) освоїти необхідні онлайн-технології та digital-інструменти; в) зробити персоніфіковані розсилки для тих, хто реєструється в мобільних додатках, презентує фотографії та відеоматеріали, обмінюється думками в соціальних мережах.

Комунікативна взаємодія на перших етапах діяльності проводиться в Instagram. Реципієнт може бути присутнім на ключових моментах створення проекту: від вибору програми, репертуару, творів та інтерпретації художніх образів до перегляду репетицій і виступів, участі в обговореннях проекту та проходження квесту в месенджері Telegram.

Зміст і структура продукування digital-проекту включає п'ять етапів.

Перший етап – «Стратегія» – передбачає стратегічне планування арт-проекту. Для цього слід відповісти на такі питання: «Як має змінитися мислення та поведінка онлайн-аудиторії після контакту з контентом?», «Як визначити цільову аудиторію цифрових арт-проектів?».

Відповідаючи на перше питання необхідно визначити зовнішні та внутрішні цілі у вигляді цифрових значень. До зовнішніх цілей відносяться: зростання кількості реципієнтів; залучення уваги до певного арт-проекту, теми, художнього стилю, жанру; укріплення репутації творчого онлайн-об'єднання; продаж digital-продуктів та здобуття додаткової фінансової підтримки; залучення ЗМК; створення інфоприводу. Внутрішні цілі складають розвиток творчої самореалізації учасників творчого об'єднання, актуалізацію їх творчого потенціалу та самовираження в сумісній діяльності.

Відповідь на друге питання знаходиться в орієнтації на сегмент цільової аудиторії та залежить від цілей контенту.

Другий етап – «SWOT-аналіз ідей», – здійснюється з позицій алгоритмізованого підходу за допомогою таких покрокових дій: 1) складання календарного плану

арт-проекту, визначення термінів проведення дедлайнів;

2) формування ресурсного плану, вибір засобів і цифрових інструментів, оцінювання їх вартості та можливості придбання; 3) створення команди творчого об'єднання та визначення функціональних обов'язків її учасників; 4) розкриття технічних аспектів творчої діяльності з урахуванням особливостей аудиторії, всіх майданчиків, для яких створюється контент.

Третій етап – «Підбір каналу комунікації з аудиторією». Доцільно обрати відразу декілька каналів, наприклад: інтернет і мобільні додатки.

Четвертий етап – «Розрахунок бюджету та термінів» – включає визначення терміну дії цифрових кампаній, показників ефективності для кожного каналу.

П'ятий етап – «Оцінка ефективності» – передбачає виявлення динаміки розвитку творчого об'єднання при повторному відтворенні арт-проекту.

Досягнення ефективності digital-проекту рекомендується визначати за такими показниками: 1) кількість користувачів, які побачили повідомлення; 2) кількість переглядів; 3) кількість кліків за посиланням; 4) кост-ефективність digital-проекту; 5) кількість і якість реакцій (лайки, коментарі, репости).

Виявлений рівень захопленості користувачів допоможе зрозуміти зацікавленість інформацією щодо діяльності творчого онлайн-об'єднання та оцінити ефективність digital-проектної технології як інструмента творчої самореалізації особистості в цифровому арт-просторі.

Креативний потенціал технології «Голограма» полягає у можливості створювати віртуальну реальність, розширити просторово-часові та інформаційні можливості онлайн-вистави. Прикладом успішного застосування голограм є роботи творчого колективу «Lemieux Pilon 4D Art».

Творчим проривом для «Lemieux Pilon 4D Art» став проект «Icarus», адаптований до віртуальної реальності. У ситуації доповненої реальності віртуальні об'єкти можна побачити через камеру смартфона, планшета. Має бути встановлено відповідне програмне забезпечення.

Сюжетну основу «Icarus» складає історія героя грецької міфології Ікара.

Арт-проект «Icarus» є перенесенням у віртуальну реальність сценічної вистави «Icar», що насичена філософськими, психологічними та метафоричними конструкціями. Багатогранність композиції досягається за допомогою синтезу різних зображень (відео, тривимірна графіка, спе-

цефекти, голограми, поліекран) з декораціями, освітленням, звуком та акторською грою.

Поєднання digital-технологій з творчими діями виконавця (з танцем, співом, перформансом, імпровізацією) дозволяє створити сприятливі умови для творчої самореалізації особистості в цифровому арт-просторі культури.

Зазначимо, що digital-технології мають значні можливості щодо фіксації та аналізу руху творчої особистості в процесі виконання музично-танцювальних композицій. У цьому аспекті на увагу заслуговує технологія «Захоплення рухом», яка може реалізовуватися різними способами. Серед них творчим рішенням є установка датчиків на тілі виконавця і запис траєкторії руху цих датчиків. Надалі отриману інформацію можна застосувати до іншого об'єкту. Наприклад, віртуального персонажу фільму, абстрактних форм.

У такий спосіб колектив «Palindrome Dance Company» під керівництвом Роберта Векслера створив інтерактивні вистави, у яких були застосовані високотехнологічні датчики. Технологія полягла в тому, щоб після «зчитування» руху виконавця «прив'язувати» до цього руху відтворення музики, відео, спеціальних ефектів. Під час виступу виконавці використовували не тільки виразні засоби хореографії, а й засоби аудіовізуального (ритм, монтаж, ракурс) і театрального мистецтва (світло, мізансцена). При такому підході важливим етапом реалізації творчого задуму стає вибір використаного матеріалу та визначення способу реагування програми на рухи виконавця. Таким способом створюється невидимий віртуальний інтерфейс для взаємодії виконавця із залученим матеріалом.

Конкурси та фестивалі, подібні «Digital Dancing» показали, що комп'ютерні програми відкривають широкі можливості для творчої самореалізації в сценічному та інсталяційному мистецтві, зокрема в періоди духовної кризи.

На хвилі популярності створилася нова digital-технологія – «Кіберформанс». У контексті творчої самореалізації особистості її призначення полягає в можливості створити різні форми цифрового уявлення, в яких у «живий» виступ виконавця вводяться відеопроєкції, трансляції, голограми, комп'ютерна графіка, музика, шумові звуки. Комп'ютер, отримуючи інформацію з відеокамери (або декількох камер), може аналізувати отримані аудіо-відеоматеріали послідовними кадрами. Завдання полягає в тому, щоб визначити критерії аналізу та маркери, на які комп'ютер повинен

звертати увагу – певний колір, форму, співвідношення звукової палітри тощо. Окрім того, автори можуть моделювати тривимірний простір, і управляти його характеристиками не тільки за заданою програмою, а й в режимі імпровізації.

Професійною програмою для створення тривимірних медіа-інсталяцій та медіа-перформансів є програма «TouchDesigner», розроблена компанією Derivative. Принцип роботи в програмах цього типу полягає в тому, що вони мають великий набір базових елементів та інструментарій для управління ними в реальному часі. Обираючи спосіб і просторові характеристики трансформації об'єктів у часі, користувач програми отримує анімацію графічних елементів, створених без його втручання.

Можливість синхронізації та знаходження зв'язків між анімацією та характеристиками звуку дозволяє за допомогою програми створювати постійно мінливе середовище. При цьому всі візуальні характеристики можуть бути поставлені в залежність від дій виконавця і, навіть, глядача. Наприклад, анімація може бути підпорядкована ритму музики, змінювати властивості зі збільшенням гучності, зміною місця розташування джерела звуку.

У арт-практиці програму «TouchDesigner» використовують для творчої самореалізації особистості під час модних дефіле провідних дизайнерів, рекламних шоу, концертних виступів музичних і танцювальних груп. У програмах, подібних «TouchDesigner», закладені необмежені можливості управління різними компонентами сценічного виступу: будь-то класичні форми (опера, балет, театральна вистава) або форми анімаційного мистецтва.

Висновки. Розглянуті можливості digital-технологій дозволяють відзначити, що вони виступають дієвим інструментарієм творчої самореалізації в арт-просторі в період духовної кризи. Перевагами їх функціонування в арт-просторі виступа-

ють широкі можливості для: стимулювання численної аудиторії до творчої активності та пошуку нових засобів самовираження; сприяння актуалізації власних внутрішніх ресурсів особистості в цифровому просторі культури; спонукання до заглиблення у віртуальну, доповнену або змішану реальність; встановлення комунікативного контакту в багатоканальному форматі.

Використання креативних ресурсів digital-технологій (дистанційність, багатовимірність, багатоканальність, багатоформатність, медійність, «мозаїчність», ігровий формат) забезпечує активний відгук і взаємодію аудиторії в соціальних мережах і медійному просторі, збільшення візуальної привабливості цифрових арт-проектів, розуміння ціннісного смислу популярних зразків і естетики високого мистецтва. Такі привілеї розкривають значні можливості digital-технологій як ефективного засобу творчої самореалізації особистості в період духовної кризи суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексіс Л. Бойлен. Візуальна культура. Видавництво ArtHuss. Серія книг «Що варто знати про...», К., 2021. 208 с.
2. Дебор Г. Психогеографія. М. : Ад Маргинем Пресс, 2017. 112 с.
3. Лессиг Л. Свободная культура, М.: Издательство: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2007. 272 с.
4. Пол К. Цифровое искусство, М. : Ад Маргинем, 2016. 272 с.
5. Сімсон О. Цифрове мистецтво, блокчейнізація та NFT: юридичний розбір. URL: <https://v-art.digital/uk/digital-art-blockchainization-and-nft-legal-analysis>.
6. Billard J. Body Politic10. Radical Artists Who Use Dance as a Medium. URL: https://www.artspace.com/magazine/art_101/in_focus/the-body-as-art-contemporary-dance-enters-the-museum-55082.
7. Taylor K. Wit With texts and tweets, the Fringe Festival show does go on. *The Globe and Mail*. 2012. July, 2. P. 1.

ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК РЕСУРС КОПІНГ-ЗАХИСНИХ МЕХАНІЗМІВ ЕМОЦІЙНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

VIABILITY AS A RESOURCE OF COPING-PROTECTIVE MECHANISMS OF PERSONALITY'S EMOTIONAL SELF-REGULATION

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми життєстійкості як ресурсу, що може сприяти успішній адаптації у стресових ситуаціях із виходом на рівень, пов'язаний із самореалізацією особистості. Встановлено зменшення активізації копінг-стратегій «втеча-уникнення», «визнання відповідальності» та підвищення активізації копінг-стратегій «планомірне вирішення проблеми», зменшення напруження механізмів захисту «регресія», «проекція»; характеристик емоційного реагування (емоційної збудливості, експресивності, емоційної лабільності, тривалості емоцій); переважання стійких емоційних властивостей (сміливості у соціальних контактах, емоційної стійкості). Зазначено, що характеристиками рівня життєстійкості (на прикладі студентів-переселенців) є відмова від стратегії втечі від проблем, безпідставних самозвинувачень; використання захисних механізмів; зниження емоційної лабільності та певних характеристик емоційного реагування за рахунок емоційної стійкості та сміливості у соціальних контактах. Ефективність емоційної саморегуляції студентів-переселенців визначається гнучкістю властивостей життєстійкості, можливостями формування ресурсів, індивідуального стилю їх витрачання і компенсації. Виявлено стилі життєстійкості з ознаками достатньої та недостатньої емоційної саморегуляції студентів-переселенців. Стилi життєстійкості з достатньою емоційною саморегуляцією відображають свідомі способи додання стресової ситуації з вираженням емоційних властивостей особистості. Це активно-поміркований стиль з вираженням свідомих способів додання стресової ситуації; стиль втримання стресу відображає форми реагування на стрес, у яких домінує така емоційна властивість як «емоційна стійкість» у поєднанні із відповідними копінг-стратегіями. Стилi життєстійкості з недостатньою емоційною саморегуляцією відображають інші тенденції. Доведено, що структура лабільно-збудливого стилю життєстійкості містить різноманітне співвіднесення копінг-захисних механізмів та емоційних властивостей особистості. У структурі лабільно-збудливого стилю життєстійкості домінують характеристики емоційного реагування, стійкі емоційні властивості та захисні механізми особистості.

Ключові слова: властивості життєстійкості, копінг-стратегії, психологічний захист,

емоційні властивості, емоційна саморегуляція, навчальна діяльність.

The article presents the theoretical analysis of the problem of viability as a resource that can contribute to successful adaptation in stressful situations with reaching the level associated with the personality's self-realization. A decrease in the activation of the coping strategies of the "escape-avoidance", "recognition of responsibility" and an increase in the activation of the coping strategy of the "systematic problem solving", a decrease in the tension of the protective mechanisms "regression", "projection"; characteristics of emotional response (emotional excitability, expressiveness, emotional lability, duration of emotions); predominance of stable emotional properties (courage in social contacts, emotional stability) have been established. It is noted that the characteristics of the level of viability (on the example of migrant students) are the rejection of the strategy of escape from problems, baseless self-blame; use of protective mechanisms; reduction of emotional lability, and certain characteristics of emotional response due to emotional stability and courage in social contacts. The effectiveness of emotional self-regulation of migrant students is determined by the flexibility of the properties of viability, the ability to form resources, individual style of their spending, and compensation. The viability styles with signs of sufficient and insufficient emotional self-regulation of migrant students have been identified. The viability styles with sufficient emotional self-regulation reflect conscious ways of overcoming a stressful situation with the expression of emotional personality traits. This is an active-moderate style with the expression of conscious ways of overcoming a stressful situation; the stress management style reflects forms of stress response that are dominated by emotional traits such as "emotional resilience" combined with appropriate coping strategies. The viability styles with insufficient emotional self-regulation reflect other trends. It is proved that the structure of the labile-exciting viability style contains a versatile correlation of coping-protective mechanisms and emotional properties of the personality. The structure of the labile-exciting viability style is dominated by the characteristics of emotional response, stable emotional properties, and protective mechanisms of the personality.

Key words: viability properties, coping strategies, psychological protection, emotional properties, emotional self-regulation, educational activities.

УДК 159.942:159.9.019.4

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.9>

Степаненко Л.В.

к.психол.н., доцент кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Постановка проблеми. Життєстійкість – це той необхідний ресурс, що може сприяти успішній адаптації у стресових ситуаціях із виходом на рівень, пов'язаний із самодетермінацією та самореалізацією особистості. Ми розглядаємо життєстійкість як здатність людини гнучко реагувати на зміни життєдіяльності на шляху само-

реалізації та самоздійснення особистості вимагають від людини використання усіх ресурсів та адаптаційних механізмів. Таким чином, життєстійкість може бути чинником оптимальної самореалізації особистості, високого рівня її психічного здоров'я.

Поняття «життєстійкість» характеризує психологічну живучість людини і служить

показником її психічного здоров'я. Це пов'язано з тим, що стресові впливи переобляються людиною саме на базі життєстійкості, і вона є каталізатором поведінки, що дозволяє трансформувати негативний досвід у нові можливості.

Модель життєстійкості С. Мадді містить п'ять основних механізмів, які дозволяють життєстійкості по-особливому буферно впливати на розвиток захворювань і зниження загальної ефективності діяльності: життєздатні переконання; створення мотивації щодо процесу трансформації поведінки опанування; посилення імунної реакції завдяки психічній і фізичній мобілізації; посилення відповідальності та турботи про власне здоров'я; пошук ефективної соціальної підтримки, яка буде сприяти процесу трансформації поведінки опанування, завдяки розвитку навичок спілкування.

Практична значущість моделі С. Мадді полягає в тому, що автор тлумачить життєстійкість не просто як психологічний феномен, а як важливий внутрішній ресурс (настанову), який людина може усвідомити й змінити для підтримки власного фізичного, психічного й соціального здоров'я. Тобто життєстійкість, на думку С. Мадді, – це те, що надає людському життю цінності й сенсу за будь-яких обставин. За методологічну основу дослідження нами застосована концепція С. Мадді, що визначає життєстійкість як інтегральну особистісну рису, відповідальну за успішність подолання особистістю життєвих труднощів.

Формування настанов життєстійкості може сприяти підвищенню рівня емоційного благополуччя людини. Життєстійкість може розглядатися як механізм емоційного благополуччя [1].

О. І. Рассказова й Р. І. Стецишин інтерпретують життєстійкість як особистісно-психічний ресурс, що є основою мотиваційної спрямованості. На думку О. І. Рассказова, життєстійкість – це система настанов, які можуть цілеспрямовано розвиватися із закріпленням досягнутих позитивних змін. Життєстійкість загалом сприяє позитивній переоцінці значення всього, що сталося, для подальшого зростання особистості. У ситуації особистісного вибору життєстійкість є чинником, що визначає готовність обирати нову, незвичну ситуацію, ситуацію невизначеності порівняно з вибором звичного життя й знайомої ситуації. Авторка зазначає, що життєстійкість є одним з ключових параметрів індивідуальної здатності до сформованих зрілих форм саморегуляції, однією з провідних змінних особистісного потенціалу [2].

Життєстійкість, на думку Т. О. Ларіної, мобілізує перш за все когнітивні ресурси задля переусвідомлення складної ситуації, отримання нового розуміння ситуації та дозволяє розширити власні життєві контексти. Таким чином, життєстійкість спонукає особистість турбуватися за власне здоров'я та включатися у підтримуючу соціальну взаємодію, що є передумовою формування екзистенційно ефективних способів опанування труднощів. Життєстійкість особистості виступає як регулятивний механізм, який забезпечує розгортання власного потенціалу, зберігаючи життєвий ресурс, тобто підтримуючи внутрішню рівновагу особистості. Життєстійкість може бути особистісною рисою, що визначає стиль поведінки людини, її спрямованість на подолання труднощів, здатність гнучко та мобільно реагувати на зміни ситуації, умови взаємодії [3].

Життєстійкість, як соціально-психологічна властивість, починає виявлятися в підлітків і зростає в юнацькому й зрілому періодах особистісного розвитку. У науковій літературі наявні дослідження, спрямовані на виявлення особливостей вияву феномену життєстійкості у підлітків і студентів. У наукових доробках акцентовано на важливості наявності у людини психологічного захисту, ресурсів опанувальної поведінки, що сприяють ефективному подоланню життєвих труднощів. Науковці наголошують на тому, що в цей період активізуються процеси, пов'язані з розвитком життєстійкості.

І. А. Гуляс дослідила особливості копінг-стратегій студентів та вчителів початкових класів у контексті життєвих досягнень особистості [4]. Узагальнення результатів теоретичного й емпіричного дослідження дали можливість сформулювати автору наступні висновки. Здатність долати перешкоди, не відмовляючись від своєї мети, є важливою характеристикою людини, і успіх швидше приходить до тих, хто цю здатність у собі цілеспрямовано розвиває. Людина, яка порівняно з іншими сприймає стресову подію як менш стресову, має більше шансів її подолати. Особистості з високим рівнем вірності собі, стикнувшись із негативною подією, пояснюють її передусім зовнішніми, нестабільними і специфічними причинами, не вважаючи себе винними, не говорячи про нещасну долю чи погану карму; причини позитивних подій вони вбачають у власній рішучості, активності, наполегливості, терплячості, ставлячи їх собі в заслугу.

Водночас виявлення додаткових факторів, які можуть впливати на рівень життєстійкості особистості, на думку

О. Ю. Хованець, все ще залишається актуальним. Зокрема, важливо вивчити взаємозв'язок життєстійкості та метакогнітивних процесів, дослідити чи впливає зміна стратегій метакогнітивного моніторингу на рівень життєстійкості особистості. Дослідниця акцентує увагу на дослідженнях значного кола чинників життєстійкості: особистісної тривожності, психологічного благополуччя, оптимізму, стратегій подолання стресових ситуацій, локус контролю [5]. Окрім того, авторка підкреслює, що в зарубіжній літературі представлені дослідження взаємозв'язку життєстійкості з адаптацією індивіда до кризових життєвих ситуацій, самоефективністю, самореалізацією, конформізмом, поведінкою, спрямованою на профілактику захворювань, тощо.

На підставі проведеного циклу емпіричних досліджень психологічного здоров'я студентів, М. А. Кузнецов і Л. М. Зотова висновковують, що життєстійкий профіль особистості позитивно зумовлений особливостями оцінювання студентами власного здоров'я в різних сферах. Надмірно виражені невротичні нахили є перманентним внутрішньоособистісним чинником порушення здоров'я. Відчуття себе здоровим у різних сферах зумовлене тенденціями до використання тих чи тих стратегій подолання життєвих перепон. Позитивні атрибуції важливі для побудови внутрішньої картини здоров'я: показники оптимістичного атрибутивного стилю позитивно корелюють із самооцінкою здоров'я студентів, особливо в психологічній та духовній площинах. На внутрішню картину здоров'я студентів значно впливають їх особистісні якості. Життєстійкість опосередковує вияв особистісних якостей в здоров'язберезувальній поведінці. Загальна спрямованість випробовуваних на пошук середовищних копінг-ресурсів позитивно пов'язана із самооцінкою здоров'я майже у всіх сферах. Оцінювання студентами власного здоров'я в різних сферах і субсферах негативно пов'язане з показниками чутливості до пресингу, що викликає напругу під час навчальної діяльності в п'яти проблемних галузях. Життєстійкість опосередковує взаємозв'язок між стрес-чинниками навчальної діяльності студентів і самооцінками здоров'я в різних сферах і субсферах. Студенти з високою, а в низці випадків – із середньою життєстійкістю, частіше, ніж нестійкі випробовувані сфокусовані на особливостях навчального процесу, готові до виявлення його недоліків в різних ланках, здатні до суб'єктивного відбиття цих недоліків «мовою» власної внутрішньої картини здоров'я [6].

С. Л. Кравчук представила аналіз аспектів проблеми психологічних особливостей життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту [7]. На основі емпіричного дослідження був виявлений прямий значущий зв'язок життєстійкості із задоволеністю якістю життя. Особистість з високим рівнем життєстійкості характеризується оптимістичністю та активністю життєвої позиції. Також було виявлено, що надання переваги духовним цінностям значущо пов'язане з гармонійною взаємодією особистості з оточуючим світом, з можливістю сприймати себе значущою та цінною особистістю, яка здатна повністю включатись у розв'язання життєвих проблем, незважаючи на наявність стресогенних факторів впливу.

Високий рівень життєстійкості особистості дозволяє прогнозувати її успішність в навчально-професійній діяльності, активність життєвої позиції, задоволеність життям, успішність самоактуалізації та самореалізації. Чим вище життєстійкість молодшої людини, тим вірогідніше використання нею конструктивних стресозахисних стратегій поведінки, збереження фізичного й психічного здоров'я. Життєстійкість опосередковує взаємозв'язок між стрес-чинниками навчально-професійної діяльності студентів і успішністю процесів соціально-психічної адаптації.

Мета статті – проаналізувати особливості життєстійкості як ресурсу копінг-захисних механізмів емоційної саморегуляції студентів-переселенців у навчальній діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рівень життєстійкості як ресурсу копінг-захисних механізмів емоційної саморегуляції представлений блоками копінг-захисних механізмів, емоційних властивостей та власно властивостей життєстійкості особистості (на прикладі студентів-переселенців). Участь у експериментальному дослідженні взяли 150 студентів-переселенців Донецької та Луганської областях, які пережили стресові події та продовжують навчальну діяльність.

З метою аналізу стилів життєстійкості емоційно-функціонального потенціалу особистості було використано наступні методи: 1) копінг-тест Р. Лазаруса, в адаптації Т. Л. Крюкової та співавторів; 2) опитувальник Плутчика Келлермана Конте – Індекс життєвого стилю (LifeStyleIndex, LSI); 3) самооціночний тест «Характеристики емоційності» Є. П. Ільїна – шкала «емоційна збудливість», «інтенсивність емоцій», «тривалість емоцій»;

4) фрайбургський опитувальник – шкала «емоційна лабільність»; 5) опитувальник емпатії В. В. Бойко – шкала «емоційний канал емпатії»; 6) методика емоційно-енергетичних зарядів В. В. Бойко; 7) методика індекс життєвого задоволення, в адаптації Н. В. Паніної – шкала «загальний фон настрою» методики індекс життєвого задоволення, в адаптації Н. В. Паніної; 8) 16-ти факторний особистісний опитувальник Р. Б. Кеттелла – блок емоційних властивостей; 9) методика діагностики життєстійкості С. Мадді, в адаптації Д. О. Леонтьєва.

Отримані взаємозв'язки показників властивостей життєстійкості з показниками копінг-захисних механізмів, а також з показниками емоційних властивостей показали, що спостерігається зменшення активізації копінг-стратегій «втеча-уникнення», «визнання відповідальності» та підвищення активізації копінг-стратегій «планомірне вирішення проблеми», зменшення напруження механізмів захисту «регресія», «проекція»; характеристик емоційного реагування (емоційної збудливості, експресивності, емоційної лабільності, тривалості емоцій); переважання стійких емоційних властивостей (сміливості у соціальних контактах, емоційної стійкості). Ефективність емоційної саморегуляції студентів-переселенців за наявності помірного рівня життєстійкості, тобто за відсутності стійкої життєствержувальної системи переконань визначається гнучкістю властивостей життєстійкості, можливостями формування ресурсів, індивідуального стилю їх витрачання і компенсації.

Особливості взаємозв'язку властивостей життєстійкості та компонентів емоційної саморегуляції були підтверджені процедурою факторного аналізу на виборці студентів-переселенців. Зазначимо, що найбільш інформативними є ті фактори, які мають показники властивостей життєстійкості.

У перший фактор з більш високим ваговим навантаженням увійшли показники характеристик емоційного реагування – емоційна лабільність-ригідність (0,838), емоційна збудливість (0,787), експресивність (0,736), тривалість та інтенсивність емоцій на тлі напруження захисних механізмів особистості – регресії (0,721), заміщення, проекції, компенсації, гіперкомпенсації. Також у цей фактор увійшли властивості життєстійкості – контроль (0,706) та прийняття ризику (0,555). Із незначним ваговим навантаженням увійшли копінг-стратегія «втеча-уникнення», стійка емоційна властивість «напруження»; із зворотною вагою емоційна властивість «емо-

ційна чутливість». Отже, такі властивості життєстійкості, як контроль та прийняття ризику у студентів-переселенців супроводжується нестабільними емоційними переживаннями, підвищеною емоційною збудливістю, імпульсивністю, експресивністю, взагалі, недостатньою емоційною саморегуляцією, напруженням механізму психологічного захисту «регресія». Характеристики копінг-захисних механізмів цього фактору дозволяють стверджувати наступне. Студенти-переселенці переконані, що боротьба із стресовою ситуацією та отримання досвіду у відсутності бажаного успіху, приводить до неконтрольованих дій. Власні недоліки, агресію вони активно приписують та переносять на інших. Отже, ми можемо стверджувати, що при такому **«лабільно-збудливому» стилі** життєстійкості, характеристики емоційного реагування як емоційні властивості особистості виступають ресурсами не тільки копінг-захисних механізмів, а й властивостей життєстійкості особистості.

Аналіз результатів показав, що другий фактор представлений усіма копінг-стратегіями особистості на підґрунті активізації стратегій «позитивна переоцінка» (0,816) та «дистанціювання» (0,712). З незначним ваговим навантаженням у фактор увійшла характеристика емоційного реагування «оптимізм-песимізм» з тенденцією до песимізму. Механізми психологічного захисту та стійкі емоційні властивості в даному факторі не представлені. За своїм змістом цей фактор можна розглядати як **активно-помірований стиль** життєстійкості особистості. Завдяки копінг-стратегіям «позитивна переоцінка», «дистанціювання» студенти-переселенці свідомо використовують способи додання труднощів у стресовій ситуації, позитивно переосмислюють саму ситуацію, мають можливість знизити суб'єктивну значущість такої ситуації та попередити інтенсивність емоційних реакцій.

Третій фактор представлений усіма показниками властивостей життєстійкості – загальний рівень життєстійкості (0,985), залученість (0,956); із зворотною вагою у фактор увійшли показники контролю та прийняття ризику. Також фактор містить показник стійкої емоційної властивості – емоційна стійкість (0,549). Зазначимо, що показники копінг-захисних механізмів та характеристики емоційного реагування не входили у цей фактор. Отже, ми можемо стверджувати, що властивості життєстійкості особистості виступають ресурсами не тільки копінг-стратегій, а й стійких емоційних властивостей особистості. Даний фактор можна представити

як **втримання стресу (емоційно стійкий)**. Студенти-переселенці отримують задоволення від особистісної діяльності, вони достатньо активні, прагнуть до комфорту, безпеки, навіть у стресових ситуаціях та станах безпорадності.

Отже, нами виділені кілька стилів емоційної саморегуляції на рівні життєстійкості: **лабільно-збудливий стиль**, що містить інтенсивні характеристики емоційного реагування, захисні механізми, недостатню емоційну саморегуляцію; **активно-поміркований стиль** життєстійкості особистості заснований на копінг-стратегіях як свідомих способах додання стресу; **втримання стресу (емоційно стійкий стиль)**, що містить емоційну стійкість. До структури кожного із виділених стилів життєстійкості входять компоненти емоційної саморегуляції у різних співвідношеннях. Перший стиль відображає характеристики емоційного реагування на стрес, в яких представлені захисні механізми особистості разом із зворотними показниками життєстійкості «контроль», «прийняття ризику». Тобто переконання студентів-переселенців, що боротьба із стресовою ситуацією та отримання від цього досвіду, як спроби додання стресу пов'язані із недостатньою емоційною саморегуляцією та напруженням механізму психологічного захисту «регресія». Другий стиль представлений всіма копінг-стратегіями особистості з домінуванням копінг-стратегій «позитивна переоцінка» та «дистанціювання». Третій стиль представлений всіма властивостями життєстійкості – загальним рівнем життєстійкості, показником залученості та зворотною вагою показників контролю та прийняття ризику на основі стійкої емоційної властивості «емоційна стійкість». Студенти-переселенці переконані, що вони отримують задоволення від особистісної діяльності, а боротьба та отримання досвіду викликають внутрішнє напруження та можуть порушити загальний рівень життєстійкості та спроможність активно долати стресову ситуацію. Емоційна стійкість виступає критерієм оптимальної життєстійкості особистості, навіть в умовах неузгодженості усіх її складових. Отже, серед показників емоційної саморегуляції на рівні життєстійкості емоційно-функціонального потенціалу мають перевагу показники емоційних властивостей та показники несвідомих захисних механізмів особистості.

Висновки з проведеного дослідження. Рівень вияву життєстійкості як соціально-психологічної властивості зро-

стає в юнацькому й зрілому періодах особистісного розвитку. У юнацькому віці формується спосіб життя особистості, осмисленими стають засвоєння нею професійних ролей, включення її в різноманітні види соціальної активності.

Успішність життєстійкості залежить від внутрішніх умов її розгортання, а також від різних способів опанування людиною життєвих труднощів. Наявне стійке поєднання копінг-захисних механізмів додання стресу та емоційних властивостей особистості з власно властивостями життєстійкості. Простежується зменшення домінування свідомих та несвідомих захисних механізмів особистості, зменшення напруження характеристик емоційного реагування, стабілізація стійких емоційних властивостей, зберігання емоційної стійкості та стабільність емоційних переживань. Студенти-переселенці переживають почуття відсторонення, відчуття себе «поза» життям. Характерним для студентів-переселенців є цілеспрямований аналіз ситуації, планування своїх дій з урахуванням стресових ситуацій, відмова від стратегії втечі від проблем, безпідставних самозвинувачень; використання захисних механізмів; зниження емоційної лабільності та певних характеристик емоційного реагування за рахунок емоційної стійкості та сміливості у соціальних контактах.

Виділені стилі життєстійкості з ознаками достатньої та недостатньої емоційної саморегуляції. Стилi життєстійкості з достатньою емоційною саморегуляцією відображають свідомі способи додання стресової ситуації з вираженням емоційних властивостей особистості. Це активно-поміркований стиль з вираженням свідомих способів додання стресової ситуації; стиль втримання стресу відображає форми реагування на стрес, у яких домінує така емоційна властивість як «емоційна стійкість» у поєднанні із відповідними копінг-стратегіями. Стилi життєстійкості з недостатньою емоційною саморегуляцією відображають інші тенденції. Так, структура лабільно-збудливого стилю життєстійкості містить різнобічне співвіднесення копінг-захисних механізмів та емоційних властивостей особистості. У структурі лабільно-збудливого стилю життєстійкості домінують характеристики емоційного реагування, стійкі емоційні властивості та захисні механізми особистості. Перспективними у даному напрямку вважаємо дослідження ресурсів особистості та їх зв'язку з такими механізмами емоційної саморегуляції, як механізми психологічного захисту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Maddi S., Khoshaba D. Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assessment*. 1994. Vol. 63. № 2. P. 265-274.
2. Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И. Тест жизнестойкости. М. : Смысл, 2006. 63 с.
3. Титаренко Т. М., Ларіна Т.О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека : навч. посіб. К. : Марич, 2009. 76 с.
4. Гуляс І.А. Копінг-стратегії у контексті життєвих досягнень особистості. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III(20), Issue 40, 2015. С. 72–75.
5. Хованець О. Ю. Теоретичні засади вивчення проблеми життєстійкості в зарубіжних психологічних дослідженнях. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. Випуск 5. С. 177–185.
6. Кузнецов М.А., Зотова Л.Н. Жизнестойкость и образ здоровья у студентов. Х. : Изд-во «Диса плюс», 2017. 398 с.
7. Кравчук С. Л. Психологічні особливості життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту. *Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал*. № XI, I. 2018. С. 27–38.

СЕКЦІЯ 5

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

РОЛЬ СІМ'Ї У РОЗВИТКУ ШЛЮБНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДИТИНИ

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE DEVELOPMENT OF THE MARRIAGE POTENTIAL OF THE CHILD

Стаття присвячена теоретичному дослідженню ролі сім'ї у створенні здорових умов для розвитку шлюбного потенціалу дитини. Звернули увагу на механізм навчіння та наслідування дітьми поведінки батьків, адже людина соціальна істота, перше знайомство з собою подібними відбувається в сімейній системі. Діти, точно так само, як ссавці навчаються життєво важливим навичкам, завдяки здатності копіювати дорослих та досвідченіших представників свого виду. Діти прив'язані до батьків, значно довше, ніж це відбувається в дикій природі, що обумовлено фізіологічними особливостями розвитку дитини. Факт виживання дитини залежить від того, наскільки батьки будуть приділяти увагу чаду та піклуватимуться про нього. Досліджено, що саме це обумовлює значний вплив батьків на дітей та орієнтацію дітей на батьків, задля власного виживання. Завдяки вищезгаданним особливостям розвитку людини, наша увага спрямована на дослідження впливу, що здійснюється батьками або опікунами на виховання дитини та підготовки її до вибору партнера та самостійного сімейного життя. У зв'язку з цим розкрито поняття «шлюбний потенціал», критерії шлюбного потенціалу, від чого він залежить та що його обумовлює. Розкрито, як саме сімейна система впливає на засвоєння патернів, сценаріїв, установок та стратегій поведінки дитиною, які впливають на розвиток шлюбного потенціалу. Знайдено взаємозв'язок між умовами розвитку створеними в сімейній системі та розвитком шлюбного потенціалу дитини. Торкнулися теми вибору партнера, визначили, що стосунки з кожним із батьків формують образ майбутнього обранця та образ сімейного життя дитини. Якщо цей вплив деструктивний, людям досить важко побудувати сімейні здорові стосунки, так як їхній шлюбний потенціал не передбачає здорового сценарію взаємодії пари. Прояснено, як вікова ситуація дитини, а саме юнацький вік допомагає проявити, за допомогою виборів партнера, ознаки сформованого або не сформованого шлюбного потенціалу. На основі теоретичного дослідження розробили позитивну та негативну моделі сім'ї, що можуть стати орієнтиром у визначенні якості впливу на формування шлюбного потенціалу дитини.

Ключові слова: сім'я, юнацький період, партнерські стосунки, сімейний сценарій, шлюбний потенціал.

The article is devoted to the theoretical study of the role of the family in creating healthy conditions for the development of the marital potential of the child. Attention was paid to the mechanism of learning and research of the first social behavior of parents, because a person is important, acquaintance with others is in the family system. Children, just like educational institutions, are exactly like teachers, thanks to the opportunity to copy adults and experienced representatives of their species. Children are attached to their parents much more than they do in the wild, due to the physiological characteristics of the child's development. The fact of the child's life depends on whether the parents will pay attention to the child and take care of him. It has been studied that this is the reason for the significant influence of parents on children and the orientation of children to parents for their own lives. Due to the higher features of human development, our attention is focused on the study of the impact on parents or guardianship of the child's upbringing and prepare him to choose a partner and independent family life. In this regard, the concept of "marital potential" is revealed, the criteria of marital potential, what it depends on and what determines it. It is revealed how the family system of mechanisms of assimilation of patterns, attitudes and strategies of child behavior that affect the development of marital potential. The relationship between the conditions of development created in the family system and the development of the child's marital potential has been found. They touched upon the topic of choosing a partner, determined that the relationship with each parent forms the image of the future chosen and the image of the child's family life. If this influence is destructive, it is difficult for people to build healthy family relationships, as their marital potential does not reach a healthy scenario of the couple's interaction. Clarification of the age situation of the child, namely adolescence, to show, through the choice of a partner, signs of formed or unformed marital potential. Based on theoretical research, we have developed positive and negative models of the family, which can be a guide in certain qualities of the formation of the marital potential of the child.

Key words: family, adolescence, partnership, family scenario, marital potential.

УДК 159.922.72:173.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.10>

Вовк А.І.

здобувач ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія» Хмельницький національний університет

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Однією з головних функцій сім'ї є виховна функція. Саме батьки – це перші вихователі

та педагоги для дитини, вони є основними трансляторами соціальних та культурних цінностей дитині, закладають основу для її морального, інтелектуального, психологічного, емоційного та фізичного розвитку

[1]. Сім'я формує характер дитини, особливості її взаємин з оточуючими людьми та визначає її майбутнє сімейне життя. Втрата духовно – моральних орієнтирів, нездоровий спосіб життя, низький рівень загальної культури (культури батьківства, комунікативної, сексуальної культури та інших її компонентів), самоусунення багатьох батьків від дітей породжує численні проблеми в особистісному становленні підростаючого покоління [1]. Тому готовність сім'ї до виховання дитини, рівень психолого – соціально – педагогічної культури батьків мають велике значення. Це означає, що готовність батьків до батьківства та партнерства обумовлює шлюбний потенціал дитини, готовність до створення власної сім'ї та уявлення про партнерські стосунки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор. Питанням впливу сім'ї на особистість займалися багато вітчизняних та закордонних науковців, зокрема, динаміку розвитку сімейної системи вивчали О. Дронова, К. Беляєва [1], В. Кравець [2]; проблему підготовки молоді до сімейного життя досліджувала Т. Левицька [3]; взаємодія, комунікація, міжособистісна згода партнерів були предметом наукового інтересу О. Столярчук [4]; особливості юнацького віку в сімейній системі вивчали М. Савчин та Л. Василенко [5]; проблемні питання підготовки молоді до шлюбу, формування уявлень про функції сім'ї, розвитку шлюбного потенціалу особистості досліджували Є. Потапчук [6] та Д. Карпова [7]. Доречно зазначити, що серед причин конфліктів та розриву стосунків дослідники називають: особливості виховання та взаємодії з батьками (Л. Строкач [8], Т. Захарчук [8]); прагнення залежності або незалежності (Р. Старшенбаум, К. Ковен [9]), вплив батьків на психологічну готовність до шлюбу дітей (М. Мушкевич, Р. Федоренко, Т. Дучимінська, Л. Магдисюк [10]).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Сферою наших наукових інтересів є визначення ролі батьківської сім'ї у формуванні особистості дитини, зокрема розвитку її шлюбного потенціалу. Зазначимо, що поняття «шлюбний потенціал» відображає сукупність наявних можливостей, ознак людини, що можуть сприяти гармонійному шлюбному партнерству (подано за Є. Потапчуком) [6, с. 34.]. При цьому складовими шлюбного потенціалу є фізична, інтелектуально – світоглядна, морально – психологічна, інтимно – сексуальна, матеріально – фінансова та госпо-

дарська привабливість людини, а також її стійкість до психологічних комплексів і фізіологічної та психічної залежності [6, с. 34.] Батьківська роль в житті дитини цікавила науковців неодноразово, починаючи від утворення такого еволюційного соціального феномену як сім'я. Проте визначення ролі сім'ї у розвитку шлюбного потенціалу дитини не було предметом окремого дослідження. Звідси виникає потреба у проведенні системного вивчення впливу батьківської сім'ї на формування ознак та властивостей дитини, що можуть сприяти майбутньому гармонійному шлюбному партнерству.

Мета: теоретичне дослідження ролі сім'ї у розвитку шлюбного потенціалу дитини.

Завдання: 1. Теоретичне дослідження впливу виховання в сімейній системі на формування шлюбного потенціалу дитини.

2. Теоретичне дослідження юнацького віку дитини як першопочаток прояву сформованого шлюбного потенціалу.

3. Об'рунтування моделей сімейного виховання дитини в контексті розвитку її шлюбного потенціалу.

Виклад основного матеріалу дослідження з певним об'рунтуванням отриманих результатів. Роль впливу батьків на шлюбний потенціал дитини важко переоцінити. Свої перші уявлення про шлюбно – сімейні стосунки діти отримують саме в батьківській родині. На формування власної концепції сім'ї впливає емоційний клімат батьківської родини, відносини між батьками, структура сім'ї та її традиції, ролі батька та матері. Кожен з батьків має свої уявлення про суто жіночу та чоловічу поведінку, про мужність та жіночність, має досвід спілкування з особами протилежної статі, свої морально-етичні погляди на взаємини між чоловіком та жінкою, культуру міжстатевих стосунків, своє критичне ставлення до власних помилок юності в цій сфері. Цей досвід батьки прагнуть передати своїм дітям, щоб застерегти їх від помилок та підготувати до сімейного життя [8, с. 93]. Проте не завжди батькам вдається це зробити, адже у деструктивних сім'ях, що проживають ненормативні стосунків та спосіб спілкування між партнерами та дітьми. Це прослідковується за певними критеріями: слабо проявлена або не проявлена емпатія в сімейній системі; застосовується метод авторитарного виховання; наявні різного роду залежності; відсутність одного з партнерів в процесі виховання дітей; батьки в процесі розлучення; психічна та фізіологічна інвалідизація одного або двох партнерів; компенсація

своїх життєвих помилок за рахунок дітей; проєкції своїх уявлень на партнера та дітей; завищені вимоги до членів сім'ї; фундаментальна помилка атрибуції – схильність людини пояснювати вчинки і поведінку інших людей їх особистісними особливостями, а особисту поведінку – зовнішніми обставинами [11, с. 509]. Саме такі умови формування сімейної системи не сприяють розвитку шлюбного потенціалу дитини.

Роль сім'ї у розвитку дитини визначається виконанням господарсько-економічної, регенеративної, освітньо – виховної, соціального контролю, рекреативної, духовного спілкування, психотерапевтичної функцій, організації розваг, сімейної субкультури [10, ст. 81].

На основі теоретичного дослідження, ми провели ранжування чинників, що визначають роль сім'ї саме у розвитку шлюбного потенціалу дитини, спираючись на ті чинники, на які наголошують науковці (див. табл. 1).

Таблиця 1

Ранжування чинників, що визначають роль сім'ї у розвитку шлюбного потенціалу дитини (на думку експертів та науковців)

Чинники, що визначають роль сім'ї у розвитку шлюбного потенціалу дитини	Відповідний ранг з 1 до 10
Приклад взаємостосунків між батьками	1 [1;8;12;10;6;13]
Здійснення виховного впливу на дитину	2 [8;7;10;4]
Стратегія комунікація з дитиною	4 [12;8;1;10]
Передача знань, звичаїв, традицій, переконань, упереджень щодо партнерських стосунків	8 [6;10;8]
Стиль життя сім'ї	10 [12]
Моделі поведінки шлюбних партнерів	3 [7;13;4;10]
Морально-психологічний клімат сім'ї	5 [6]
Сімейні традиції та норми	9 [7]
Рольова структура сім'ї	6 [8;10;6]
Стилі сімейного виховання	7 [8;7]

Спираючись на авторитетну думку експертів в контексті впливу батьків на розвиток шлюбного потенціалу дитини, найбільший вплив здійснює **приклад взаємостосунків між батьками**, так як ця стратегія взаємодії у партнерських стосунках є першою та довгий період часу єдиною для спостереження дитиною. Вона засвоюється та здійснює вплив на сві-

домому та підсвідомому рівнях на вибір майбутнього шлюбного партнера, шляхом пошуку знайомого, схожого, рідного. Наприклад, дівчина росла в сім'ї, де мама лідер, а тато відомий. У неї сформувалося уявлення про те, що жінки «вища каста», а чоловіки «нижча каста». Дівчина обрала партнера, який менше заробляє, ніж вона, при цьому критикує його, програючи свою установку та батьківський приклад взаємодії в парі.

Моделі батьківства фіксуються в психіці дитини, сімейні традиції успадковуються дитиною на свідомому та несвідомому рівнях і проявляються в її майбутньому. Дитина, спостерігаючи за спілкуванням батьків, поступово засвоює гендерні взаємовідносини, які, в свою чергу, впливатимуть у майбутньому на вибір моделі родини [7, с. 111].

За результатами теоретичної обробки матеріалу, ми визначили позитивну та негативну моделі сім'ї. *Позитивна модель сім'ї* характеризується: позитивною морально-психологічною атмосферою, гармонійними стосунками; старанним виконанням сімейних, зокрема батьківських, ролей; прагненням задовольняти взаємні потреби, турбуватися про потреби та розвиток дитини; конструктивним вирішенням сімейних конфліктів; відсутністю патологізованих сімейних ролей. Щодо *негативної моделі сім'ї*, то для неї притаманні такі ознаки як: мотивація до створення шлюбу орієнтована на вигоду, а не кохання; партнери вирішують життєві проблеми шляхом гучних скандалів або бійок; не здатність забезпечити задоволення своїх потреб та дітей; присутні патологізовані сімейні ролі; нездоровий психологічний клімат сім'ї; виховання дітей на базі негативного власного прикладу; здатність до ігнорування або висміювання емоцій, бажань, потреб, переконань один одного та дітей.

На думку Д. Карпової [7], в сім'ї дитина першочергово засвоює стилі партнерської взаємодії та сімейного виховання, зразки поведінки, погляди на виховання дітей, економічні питання, уявлення стосовно розподілу обов'язків. Від сімейних цінностей, які були засвоєні у батьківській сім'ї, залежить рівень усвідомлення людиною себе як майбутнього сім'янина, соціальних ролей подружжя, їхній розподіл, усвідомлення відповідальності, способу життя родини в цілому [7, с. 111].

I. Sipov [10], наголошує, що дитина переймає від батька своєї статі, приклад ролі чоловіка або жінки та контейнерує її. Натомість образ батька протилежної статті виступає своєрідним прикладом, який

впливає на вибір партнера. Якщо роль батька протилежної статі в сім'ї позитивна, то шанси на гармонійне подружнє життя вищі, ніж якщо в свідомості та підсвідомості дитини укорінилася негативна модель батька протилежної статі. Модель батьківської сім'ї окреслює головні риси моделі сім'ї, яку в майбутньому створять їхні діти. Чим ближчі моделі сімей, тим більше шансів на гармонійні стосунки подружжя, якщо ж моделі різні це призводить до внутрішньої сімейної конкуренції партнерів.

Натомість, Л. Строкач [8] переконаний, що батьківське виховання та взаємодія з дитиною може впливати на конфлікти в майбутній сім'ї останнього.

М. Мушкевич, Р. Федоренко, Т. Дучинська, Л. Магдисюк [10] зробили висновок, що програвання сімейного сценарію відбувається у три етапи: діти засвоюють приклад моделі взаємин подружжя у батьківській сім'ї, після цього тестують ці взаємини із сиблінгами, отримавши оцінку подібності моделей сім'ї вони вибирають партнера і відтворюють структуру ролевих взаємин батьківської родини у своїй власній сім'ї.

За свідченням Н. Максимової [12] причинами сімейних конфліктів є помилковість при виборі партнера, невідповідність мотиву взяти шлюб до функцій сім'ї, незавершеність стосунків з батьківською родиною.

Порівнявши вищезазначені переконання науковців, можемо підсумувати, що сценарій батьківської родинної взаємодії підштовхує молоду людину вибирати собі подружнього партнера, схожого на батька/матір або ж протилежного їм. Причому, чим сильніша опозиція до батьків, тим більша вірогідність програвання родинного сценарію. Сценарій подружньої пари батьків впливає не лише на дошлюбні критерії вибору, а й поведінку під час передшлюбного періоду, прихильність, практичні розміркування, наслідування соціальних стереотипів, спосіб емансипації від батьків, подолання вакууму самотності у шлюбі, ставлення до чоловіка (дружини), ставлення до виховання дітей, тривалість шлюбу, кількість шлюбів і т.д. [4, с. 44–45].

На різному життєвому етапі дитини, батьки виступають у різних ролях. У ранньому дитинстві важливо виконувати роль емоційно теплих та підтримуючих батьків. У дошкільному періоді роль влади, найвищої інстанції, розпорядником благ. У молодшому шкільному віці виконувати роль зразка та прикладу для наслідування. З настанням пубертатного періоду роль порадики та наставника [13]. Усі чотири

ролі мають бути присутні у взаєминах із дітьми незалежно від їхнього віку, хоча питома вага кожної з них у різні періоди неоднакова.

Результати батьківського виховання та впливу найяскравіше можна побачити в юнацькому періоді розвитку дитини, адже саме цей період характеризується інтимно – особистісним спілкуванням, що направлене на пошук майбутнього супутника по життю.

Однією зі значущих сфер активності особистості на етапі ранньої юності є міжособистісне спілкування. У цьому віці змінюється його зміст і загальна спрямованість, воно стає вибірковим, інтимним, виконує функцію головного, соціального полігону самоствердження і самовираження юнаків і дівчат [5, с. 248]. Однією із форм спілкування в юнацькому віці являються побачення. У ранньому юнацькому віці хлопці та дівчата ставляться до побачень набагато серйозніше, ніж підлітки. Більше уваги вони звертають не на зовнішність, а на особистісні якості представника протилежної статі, переймаються його планами на майбутнє [5, с. 251]. Коло міжстатеві взаємодії диференціюється за різним рівнем близькості: одну людину юнак чи дівчина розглядає як майбутнього подружнього партнера, а іншу відразу викреслює з цієї категорії [4, с. 43].

С. Ковальов [2] стверджує, що існує парадокс шлюбно – сімейних уявлень юнаків та дівчат, який полягає в значному розходженні якостей бажаного супутника життя та передбачуваного партнера у повсякденному спілкуванні. Якості особистості, що вважаються значущими для чоловіка чи дружини, в реальному спілкуванні молодих людей не мають вирішального значення. Тому помилковість образу партнера може бути одним з джерел неадекватного вибору, що, в свою чергу, може призвести до розвитку сімейної дисгармонії та кризи стосунків [2]. Такий розвиток подій можливий, якщо сім'я дитини була дисфункціональною або мала такі прояви. Бажаний образ партнера перебивається звичним образом партнера, що є зрозумілішим для суб'єкта вибору, так як відповідає образу засвоєному в сімейній системі. Інший варіант можливий, коли в сімейній системі засвоєно надто ідеалізований, нереальний образ партнера (батько – супер герой; мати – найкраща жінка), який проектує суб'єкт вибору на потенційних партнерів, вони не здатні задовільнити ці вимоги та пара руйнується.

За рахунок підвищеного інтересу до представників протилежної статі, виявляються гендерні особливості сексуальної

активності. Тому, можна припустити, що саме цей період в житті молоді має ключове значення для підвищення рівня емоційного розуміння та соціально – психологічної готовності до створення сім'ї. Недостатність знань, умінь і навичок, що потрібні для створення гармонійної сім'ї, молоді інколи усвідомлює в той період, коли сім'я вже створена. Даний факт впливає на те, що шлюб опиняється під загрозою через вже присутні проблеми, які не були вирішені в дошлюбний період і які формують негативне усвідомлення свого становища. [10]. Невдалі спроби створити здорове партнерство яскраво показують, як батьківська сім'я вплинула на дитину в контексті шлюбного потенціалу та готовності до стосунків.

Усвідомлення молоддю соціальних ролей та особливостей сімейного життя залежить від ступеню зрілості та свідчить про психологічну готовність до шлюбу [3].

Готовність до шлюбу є одним із критеріїв шлюбного потенціалу особистості, що впливає на успішність шлюбу. Готовність, зокрема, включає: розуміння молодими людьми, які створюють сім'ю, соціальної сутності сім'ї, суспільної значущості своїх дій; відповідні зобов'язання одного перед одним; відповідальність за сім'ю та дітей; добровільне прийняття неминучих у сімейному житті турбот; обмеження особистої свободи [2]. Без цієї готовності перехід від неформальних взаємин емоційного характеру (коханья) до формальних – регламентованих і обов'язкових стосунків між партнерами по шлюбу – виявляється пов'язаним із значними труднощами.

На думку С. Ковальова [2] існують такі види готовності до вступу в шлюб: морально-психологічна – передбачає наявність у людини знань про характер, темперамент, особливості спілкування, інтереси та нахили, про рівень самооцінки майбутнього партнера по шлюбу, вміння налагоджувати та підтримувати здоровий психологічний клімат в сім'ї, вирішувати конфліктні ситуації конструктивно; соціальна готовність полягає в розумінні соціальної значущості сім'ї та наявності високого рівня відповідальності за неї; правова готовність – це наявність знань про основи сімейного законодавства, а саме, прав та обов'язків чоловіка і дружини, дітей, батьків, про правові норми регулювання стосунків в сім'ї; педагогічна готовність проявляється в наявності педагогічних знань, умінь та навичок виховання дітей; сексуальна готовність передбачає наявність необхідних знань про фізіологію статей та культуру сексуальних стосунків; господарсько-економічна готовність полягає у вмінні ведення господар-

ства, організації побуту, вмінь розподілу сімейних обов'язків.

До вищезазначених характеристик В. Кравець [2] додає ще естетичну. Вона полягає в ознайомленні молоді з етикетом у стосунках чоловіка та жінки, естетикою міжстатевих стосунків, у формування в молоді поваги до сімейних традицій, у розширенні уявлень про естетику повсякденного життя, у підвищенні значення мистецтва в житті сім'ї.

Осмислення вищесказаного дозволяє з'ясувати, що готовність до шлюбу визначається рівнем розвитку шлюбного потенціалу, що в свою чергу залежить від батьківського прикладу сім'ї, стосунків між батьками, відношенням батьків до дітей, інституту сім'ї, від традицій, які переходять з покоління в покоління, їхньою задоволеністю власним шлюбом. Від здатності батьків конструктивно вирішувати конфлікти та знаходити компромісні рішення.

Висновки. Теоретичне дослідження впливу батьківського виховання на розвиток шлюбного потенціалу дітей виявило чіткий взаємозв'язок між прикладом батьківських взаємостосунків, сімейним вихованням та розвитком шлюбного потенціалу, що в свою чергу впливає на готовність дитини створити власну сім'ю. За результатами ранжування чинників, що визначають роль сім'ї у розвитку шлюбного потенціалу дитини, з'ясовано, що головний вплив на формування шлюбного потенціалу здійснює приклад батьківських взаємостосунків. Проведення порівняльної характеристики впливу батьківської сім'ї на шлюбний потенціал дитини вказує на те, що здоровий або не здоровий шлюбний потенціал залежить саме від якості батьківського впливу, мотивації батьківства, усвідомлені батьківської ролі та від бажання батьків її виконувати. Обґрунтовано позитивну та негативну модель виховання в батьківській сім'ї. З'ясовано перелік батьківських ролей, що відіграють важливу роль на певних періодах розвитку дитини. Описано прояви деяких ознак сформованого шлюбного потенціалу дитини в юнацькому віці.

Перспективою подальшого дослідження є обґрунтування ефективних моделей поведінки батьків щодо розвитку шлюбного потенціалу дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дронова Е. Н., Беляева К. А. Ответственное родительство: сущность и содержание. *Культура и образование*, 2015. № 8. URL: <http://vestnikrzi.ru/2015/08/3445> (дата відвідування: 12.12.2021)

2. Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді. Київ : Київська правда, 2000. 688 с.

3. Левицька Т. Л. Розвиток психологічної готовності студентської молоді до створення сім'ї : дис. ... канд. психол. наук. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2009. 186 с.

4. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч. посіб. Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с.

5. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія : навч. посіб. 3-тє вид., перероб., доповн. Київ : ВЦ «Академія», 2017. 368 с.

6. Потапчук Є. М. Психологічна діагностика шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності з партнером: довідник сімейного психолога. Хмельницький : Видавництво «PolyLux design & print», 2020. 36 с.

7. Карпова Д. Є. Соціально-психологічні чинники, що сприяють усвідомленню молоддю сімейних ролей. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Психологічні науки»*. Херсон : Гельветика, 2016. Випуск 5. Том 2. 109–113 с.

8. Строкач Л. М., Захарчук Т. П. Вплив батьківської сім'ї на формування статево-рольових установок і уявлень старшокласників про майбутнє сімейне життя. *Психологічний часопис* : журнал, 2015. № 1 (1). 92–97 с.

9. Ковен К., Киндер М. Супружеская дружба: Семья и школа, 1995. № 12. С. 10–12.

10. Психологія молодого сім'ї : монографія / Раїса Петрівна Федоренко, Мирослава Іванівна Мушквич, Тамара Іванівна Дучимінська, Людмила Іванівна Магдисюк. Вид. 2-ге, доповн. та змін. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. 392 с.

11. Gleitman, H., Fridlund, A., & Reisberg D. *Psychology webBOOK: Psychology Fifth Edition / Basic Psychology Fifth Edition*. W. W. Norton and Company. 8th ed. 2010.

12. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування : навч. посіб. Київ. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 304 с.

13. Бех І.Д. Особистість народжується в сім'ї: *Початкова школа*, 2002. № 2. 12–15 с.

СУБ'ЄКТИВНЕ СТАВЛЕННЯ ЖІНОК ДО САМОТНОСТІ

SUBJECTIVE ATTITUDE OF WOMEN TO LONELINESS

У статті представлені результати дослідження суб'єктивного ставлення жінок які належать до різних соціальних груп до почуття і явища самотності.

Виявлено, що релігійні жінки, жінки які перебувають у виправній колонії і жінки-інваліди частіше за інші групи жінок переживають самотність. За тривалістю самотності у релігійних жінок триває довго і може переходити в хронічну форму. У інших групах жінок самотність має ситуативний характер і переживається за тривалістю по-різному в залежності від життєвих обставин і особистісних характеристик особистості.

Дослідження об'єктивної міри самотності особистості жінки за трьома критеріями: комунікативним, емоційно-афіліативним та духовно-афіліативним показало, що жінки відчувають більшу самотність у взаємодії із соціальним оточенням, особливо в незнайомому, проявляючись у дефіциті встановлених контактів, взаємному обміні інформації і спілкуванні. Найменшу самотність відчувають у довірливих і інтимних стосунках з близькими людьми (сім'я, друзі, партнер).

Показано, що «суб'єктивне почуття самотності» переживається і сприймається жінками по-різному в залежності від особливостей особистості, комплексу її почуттів, оцінок та відношення до життєвих ситуацій і соціального оточення, тобто від соціальної групи до якої вона належить.

Диференціація почуттів і емоцій суб'єктивного відчуття самотності, дало можливість побачити привілей негативного окрасу над позитивним.

Виявлено, що позитивними сторонами (добровільно обрані) самотності жінки називають: спокій, захопленість, умиротворення, можливість переосмислення, вільний час, відпочинок, час для творчості або заняття улюбленою справою, самоаналіз, саморозвиток, самостійність, відсутність контролю. А негативними (вимушеними): непотрібність, безглуздість існування, замкнутість, страх, недовіра, бракує співбесідника чи друга, відсутність підтримки, нудьга, апатія, депресія, поганий настрій, туга за конкретною людиною, смуток, роздратування і образа, спустошеність, безнадійність, тривога, розпач, відчай. Більшою мірою вони пов'язують негативну сторону самотності із дефіцитом у міжособистісних стосунках, а позитивну з особистісним розвитком.

Ключові слова: самотність, суб'єктивне ставлення, об'єктивна міра самотності, добровільна самотність, вимушена самот-

ність, негативне ставлення, позитивне ставлення.

The article presents the results of a study of the subjective attitude of women belonging to different social groups to the feelings and phenomena of loneliness.

It was found that religious women, women in correctional facilities and women with disabilities are more likely than other groups of women to experience loneliness. In terms of duration, loneliness in religious women lasts a long time and can turn into a chronic form. In other groups of women, loneliness is situational in nature and is experienced in different ways depending on the life circumstances and personal characteristics of the individual.

A study of the objective degree of loneliness of a woman's personality on three criteria: communicative, emotionally affiliative and spiritually affiliative showed that women feel more lonely in interaction with the social environment, especially in the unfamiliar, manifested in lack of contacts, mutual exchange of information and communication. The least loneliness is felt in trusting and intimate relationships with close people (family, friends, partner).

It has been shown that "subjective feelings of loneliness" are experienced and perceived differently by women depending on the characteristics of the individual, the complex of his feelings, assessments and attitudes to life situations and social environment, ie the social group to which he belongs.

The differentiation of feelings and emotions of the subjective feeling of loneliness made it possible to see the privilege of negative decoration over positive.

It was found that the positive aspects (voluntarily chosen) of women's loneliness are: peace, enthusiasm, peace, opportunity to rethink, free time, rest, time for creativity or hobbies, introspection, self-development, independence, lack of control. And the negative (forced): uselessness, meaninglessness of existence, isolation, fear, distrust, lack of interlocutor or friend, lack of support, boredom, apathy, depression, bad mood, longing for a particular person, sadness, irritation and resentment, desolation, hopelessness, anxiety, anxiety, despair, despair. To a greater extent, they link the negative side of loneliness with the deficit in interpersonal relationships, and the positive side with personal development.

Key words: loneliness, subjective attitude, objective measure of loneliness, voluntary loneliness, forced loneliness, negative attitude, positive attitude.

УДК 159. 907

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.11>

Леонova I.M.

к.психол.н., докторант
факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Вступ. Багатьма дослідниками проблема самотності визнається однією з найгостріших у сучасному соціальному житті, що зачіпає початкові основи буття. Являючись складним і багатогранним соціально-психологічним явищем, вона охоплює великий пласт людських питань. Будучи особистісним переживанням, воно з певними складностями піддається опису, зав-

дяки тому, що його прояви завжди носять суб'єктивний характер. А амбівалентність самотності криється в неоднозначному впливі його на людину.

Багато аспектів самотності знайшли своє відображення в працях дослідників Н. В. Туліної (соціально-політичний) [20], N. Savikko, P. Routasalo, R. S. Tilvis, T.E. Strandberg, K. H. Pitkдд [2] (соціально-економічний),

Ж.В. Пузанової [17], Г.М. Тихонова [21] (філософсько-соціальний), С.В. Куртіян [15] (як соціального явища), Ю.М. Швалба та О.В. Данчової [24] (соціально-психологічний). Проблеми виникнення самотності та її причини розглядалися вченими Р.А. Dykstra, Т. Fokkema [3], М. Pinquart, S.Sjrensen [4], Є.Н. Осін, Д.О. Леонтьев [16]; Т.Л. Крюкова [13] у контексті самотності психологічного феномену, якому властива амбівалентність.

А ось науковці J.T.Cacioppo і L.C. Hawkey [5] встановили, що переживання самотності не тільки породжує безліч проблем в соціальній сфері, а й загострює вікові і особистісні зміни, проявляючись у дезадаптації, та у погіршенні психічного стану здоров'я людини.

Відомі роботи, що стосуються чинників, які сприяють почуттю самотності у жінок, а саме: соціально-психологічні, економічні, особистісні, здоров'я, стосунки з оточуючим середовищем, професійно-матеріальні, незадоволеність образом – Я, тощо, то вони висвітлені у роботах: Ш.М. Берн [6], С.Л. Вербицька [7], Н.Л. Іванова [10], Е.Н. Заворотних [8], С.Г. Корчагіна [12], Є.В. Кулаєва [14], Т.Ю. Лапшина [11], Н.П. Романова [18], В.І. Сіляєва [19], А.Ф. Фаррахов [22], Н.В. Шітова [25], Douglas, Plugge & Fitzpatrick [1]. Відкритим залишається питання стосовно суб'єктивного ставлення жінок до самого почуття самотності.

Мета дослідження – виявлення суб'єктивного ставлення жінок з різних соціальних груп до почуття і явища самотності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження «суб'єктивного ставлення жінок до самого почуття і явища самотності» складалося з трьох частин:

1) відношення до самотності (частота і тривалість переживання самотності); 2) об'єктивна міра самотності жінок; 3) суб'єктивне ставлення особистості жінки до самотності. Був використаний такий методичний інструментарій: анкети опитувальника Г.Р. Шагівалевої [23], анкети Н.Є. Заворотних [8] і анкети Д.О. Захарової [9].

Вибірку досліджуваних склали жінки, з різних соціальних груп: 1) жінки які проживають на тимчасово окупованій території; 2) релігійні жінки; 3) жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК), 4) жінки-внутрішньо переміщені особи; 5) жінки-інваліди (глухонімі); 6. жінки-княнки. Загальна кількість досліджуваних склала 270 осіб по 45 у кожній групі. Вік досліджуваних від 25 до 55 років.

Першочергово у ході опитування жінок, були отримані дані за анкету Д.О Захарової щодо того, «як часто на їх думку люди відчувають себе самотніми і чи довго триває цей стан?». Результати аналізу представлені в таблиці 1.

З табл. 1 видно, що переважно більша частина жінок (73%) вважає, що людина часто у житті переживає почуття самотності. А ось за тривалістю цього почуття жінки розійшлися у думках, де у 15% жінок стан самотності триває – довго, у 20% – не довго. У 50% жінок це питання викликало розгубленість і складність визначення тривалості переживання, тому вони зупинились на відповіді «по-різному». А 15% жінок дали відповідь «не знаю» спираючись на те, що їм переживання самотності не властиво. Отже, самотність як життєва ситуація часто в той чи іншій формі переживається багатьма людьми, а ось за тривалістю має різні протікання.

Таблиця 1

Уява жінок, щодо частоти і тривалості переживання самотності людьми

	Загальна група жінок	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	Релігійні жінки	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	Жінки-інваліди	Жінки-княнки
Чи часто люди почуваються самотніми?							
Так	72,5	40	100	100	50	80	65
Ні	14,2	10	-	-	30	20	25
Іноді	5	20	-	-	10	-	-
Не знаю	8,3	30	-	-	10	-	10
Чи довго триватиме цей стан?							
Ні	19,8	38,7	-	30	40	-	10
По-різному	49,7	28,3	40	30	30	90	80
Не знаю	15,8	20	-	30	30	5	10
Так	14,7	13	60	10	-	5	-

Аналіз отриманих даних за груповою приналежністю жінок (табл. 1), свідчить про те, що релігійні жінки, які перебувають у виправній колонії і жінки-інваліди, найбільше за інші групи жінок почуваються самотніми. Але якщо у жінок-інвалідів і жінок ув'язнених цей стан за тривалістю переживається по-різному, то у релігійних жінок воно триває довго і може переходити в хронічну форму. У інших групах жінок: киянок, внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і які проживають на тимчасово окупованій території, самотність має ситуативний характер і переживається за тривалістю по-різному, в залежності від життєвих обставин і особистісних характеристик особистості.

Для виявлення об'єктивної міри самотності особистості за трьома критеріями: комунікативний, емоційно-афіліативний та духовно-афіліативний використовувалась анкета-опитувальник Г.Р. Шагівалевої (табл. 2).

Виходячи з отриманих результатів, можна відзначити, що в загальній групі жінок, найбільш часто зустрічається комунікативна самотність (66 осіб, 24,45%), найменше – емоційна і духовна самотність (психологічна близькість з іншими людьми). Тобто, жінки відчувають більшу самотність у взаємодії із соціальним оточенням, особливо в незнайомому, проявляючись у дефіциті встановлених контактів, взаємному обміні інформації і спілкуванні. Найменшу самотність відчувають у довірливих і інтимних стосунках з близькими людьми (сім'я, друзі, партнер).

Аналізуючи результати (табл. 2) жінок з різних соціальних груп, відзначимо, що найбільшу **комунікативну самотність** відчувають жінки-інваліди (глухонімі) (50%), меншу – жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території (30%) і жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК) (26,7%). Зовсім не відчувають

комунікативну самотність – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території. Найбільшу **емоційну самотність** відчувають жінки з виправної колонії (ВК) (46,7%) і зовсім відсутня емоційна самотність у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, внутрішньо переміщених осіб і киянок. Переживання **духовної самотності** виявляється у групі жінок, які перебувають у виправній колонії ВК (40%) і у жінок-інвалідів (36,7%), а у жінок-киянок і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території воно зовсім відсутнє.

Отже, можна говорити про те, що у порівнянні з іншими групами жінок, високу міру об'єктивної самотності, а саме за трьома видами: комунікативна, емоційна, духовна, відчувають жінки з виправної колонії (ВК), які відчувають дефіцит як у соціальних взаєминах, так і у близьких інтимних стосунках. Жінки-інваліди найбільш часто переживають комунікативну і духовну самотність, що обумовлено першочергово їх вадами слуху, яке ускладнює процес комунікацій з навколишнім середовищем. Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території мають переживання саме комунікативної самотності, що зумовлено їх вимушеним внутрішнім переміщенням в нове соціальне середовище. У інших групах жінок, об'єктивна міра самотності виявляється на низькому рівні, або зовсім відсутня.

Далі розглянемо і проаналізуємо суб'єктивне ставлення особистості жінок до самотності за допомогою анкети-опитувальника Г.Р. Шагівалевої, отримані дані представлені у таблиці 3.

Аналізуючи **загальну групу жінок**, за першим питанням «Чи вважаєте себе самотньою?», було виявлено, що 60 (22,2%) жінок із 270 осіб, вважають себе самотніми. Це свідчить про те, що більша частина жінок не вважають себе самотніми. При зіставленні отриманих відповідей

Таблиця 2

Показники об'єктивної міри самотності жінок

	Комунікативна самотність		Емоційна самотність		Духовна самотність	
	ні	так	ні	так	ні	так
Загальна група жінок	75,5%	24,45%	87,2%	12,8%	82,2%	17,8%
Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	100%	0%	100%	0%	100%	0%
Релігійні жінки	80%	20%	80%	20%	80%	20%
Жінки, які перебувають у виправній колонії	73,3%	26,7%	53,3%	46,7%	60%	40%
Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	70%	30%	100%	0%	90%	10%
Жінки-інваліди (глухонімі)	50%	50%	90%	10%	63,3%	36,7%
Жінки-киянки	80%	20%	100%	0%	100%	0%

Таблиця 3

Суб'єктивне відношення жінок до самотності (добровільне-вимушене)

	Чи вважаєте себе самотньою?		Чи прагнете Ви уникнути самотності?		Як часто у Вас виникає бажання залишитись однією?			
	так	ні	так	ні	Постійно	Хоча б раз на день	Кілька разів на тиждень	Взагалі не виникає такого бажання
Загальна група жінок	22,2%	74,4%	66,1%	33,9%	6,1%	37,8%	30%	26,1%
Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	0%	100%	86,7%	13,3%	0%	26,7%	46,7%	26,6%
Релігійні жінки	20%	80%	80%	20%	0%	40%	20%	40%
Жінки, які перебувають у виправній колонії	36,7%	63,3%	70%	30%	31%	29%	13,3%	26,7%
Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	10%	90%	51%	49%	0%	70%	20%	10%
Жінки-інваліди (глухонімі)	46,7%	53,3%	70%	0%	6,7%	20%	40%	33,3%
Жінки-киянки	20%	80%	40%	60%	0%	40%	40%	20%

Примітка: загальна група жінок N=270; шість груп жінок по N=45

другого блоку із відповідями на питання першого блоку анкети-опитувальника, виявився практично збіг даних. Тобто, жінки, які вважали себе самотніми за об'єктивними параметрами мають наявність суб'єктивного відчуття самотності. І тільки деякі жінки, які вважали себе самотніми за об'єктивними параметрами не відчувають, або заперечують самотність на суб'єктивному рівні і навпаки.

Далі аналізуючи і порівнюючи отримані результати дослідження **жінок з різних соціальних груп**, за першим питанням «Чи вважаєте себе самотньою?», відзначимо, що найбільша кількість жінок, які суб'єктивно вважають себе самотніми виявились у групі жінок-інвалідів (21 осіб, 46,7%) і які перебувають у виправній колонії (ВК) (17 осіб, 36,7%). У групі релігійних жінок і жінок – киянок тільки по 9 осіб (20%) вважають себе самотніми. А ось у групі жінок-внутрішньо переміщених осіб тільки 5 осіб визначили себе самотніми. Щодо результатів групи жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, то вони запевняють, що на 100% відчуття самотності в них відсутнє. Отже, спостерігаючи значний збіг об'єктивного положення самотності та його суб'єктивного усвідомлення жінками, можна зазначити, що все ж таки невелика частина жінок не визначає свою самотність і це стосується в більшій мірі групи жінок-внутрішньо переміщених

осіб з тимчасово окупованої території. Що стосується групи жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, то варто зазначити, що незважаючи на повне співпадіння результатів першого блоку (об'єктивна міра самотності) і усвідомленого суб'єктивного почуття самотності, можна говорити про те, що цим жінками притаманна захисна поведінка заперечення, яка на неусвідомленому рівні оспорує будь-яке переживання в них самотності.

Аналіз питання «Чи прагнете Ви уникнути самотності?» дає нам можливість побачити наскільки добровільно обрано чи вимушено за певними обставинами самотність жінок. У **загальній групі жінок** 178 осіб (66,1%) прагнуть уникнути самотності. Це може говорити про те, що почуття самотності знайомо багатьом досліджуванним. Враховуючи, що кількість бажаних уникнути цей стан перебільшує кількість переживаючих об'єктивну і суб'єктивну самотність, можна на рівні тенденції стверджувати, що активне уникнення самотності зменшує ймовірність його появи.

Також були отримані дані, що 92 особи (33,9%) не прагнуть уникнути самотність. Але для того, щоб зробити правильний висновок, враховуємо отримані дані третього питання, що стосувався індивідуальної потреби у частоті міжособистісних контактів «Як часто у Вас виникає бажання залишитись однією?»: «постійно» дали

відповідь 17 осіб (6,1%); «хоча б раз на день» – 102 особи (37,8%); «кілька разів на тиждень» – 81 особа (30%) і «взагалі не виникає такого бажання» – 70 осіб (26,1%). Таким чином, можна говорити про те, що: 17 жінок, які дали відповідь, що постійно виникає бажання залишитись самій, втрапили надію на зміну свого становища, вважають себе самотніми і не роблять ніяких спеціальних зусиль, щоб зберегти своє місце у системі міжособистісних зв'язків. Можна говорити, що ці жінки обирають самотність добровільно, але ця добровільність вимушена певними обставинами або причинами. Жінки (183 особи), які дали відповідь, що «в них виникає бажання хоча б раз на день, або кілька разів на тиждень залишитись самій», вони здебільш схильні обирати самотність добровільно розцінюючи її, не тільки як негативний, а й як позитивний чинник і відносно легко переносять це відчуття і стан. А ось про жінок, які взагалі не мають такого бажання відчувати самотність, можна говорити на рівні тенденції, що вони усвідомлюють власний страх і тривогу перед самотністю, розцінюючи її як проблему, вимушеність і роблять все, щоб уникнути, відкинути і не допустити її у свою свідомість. Для таких жінок самотність розглядається як вимушеність.

Аналізуючи і порівнюючи отримані результати другого питання «Чи прагнете Ви уникнути самотності?» у жінок **з різних соціальних груп**, ми отримали наступні результати. Найбільш високий відсотковий показник бажання уникнути самотність відзначився у групі жінок, які проживають на тимчасово окупованій території 87,7% (39 осіб) і релігійних жінок 80% (36 осіб), а найнижчий у жінок-княнок 40% (18 осіб). У жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території відсотковий показник склав 51% (23 особи), у жінок-інвалідів і жінок, які перебувають у виправній колонії по 70% (31 особи). Це підтверджує ще раз, що активне бажання уникнути самотність зменшує ймовірність його появи, а також те, що самотність оцінюється жінками по-різному не тільки як негативний чинник, а й як позитивний.

Отримані результати за питанням, що стосувався індивідуальної потреби у частоті міжособистісних контактів «Як часто у Вас виникає бажання залишитись однією?» показав, що бажання постійно бути на самоті спостерігається у 14 (31%) жінок, які перебувають у виправній колонії і у 3 осіб (6,7%) жінок-інвалідів. Це дає підставу говорити про те, що ці жінки об'єктивно самотні, усвідомлюють свою самотність і не прагнуть змінити свою життєву

ситуацію. Важливо зазначити, що у сукупності це складає 17 осіб (6,1%) загальної групи жінок, які дали відповідь «постійно є бажання бути самій», що свідчить про несуперечливість отриманих даних, а також про те, що групова приналежність жінки дає певні відмінності у показниках переживання самотності.

Найвищий відсоток між групами жінок за відповідь «взагалі не виникає бажання залишитись на самоті» отримали релігійні жінки 40% (18 осіб) і жінки-інваліди 33,3% (15 осіб), що дозволяє враховуючи попередні отримані результати, говорити про те, що ці жінки достатньо самотні. Усвідомлюючи свій власний страх і тривогу щодо самотності, намагаються уникнути її будь-якими засобами.

Отримані дані за відповідями двох питань «залишитись на самоті хоча б раз на день або кілька разів на тиждень» показали, що найвищий відсоток спостерігається у групах жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території 40 осіб (90%), жінок-княнок 36 осіб (80%) і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території 33 особи (73,4%), а найменший у жінок, які перебувають у виправній колонії (ВК) 19 осіб (43,3%). Отже, це дозволяє говорити про те, що саме ці групи жінок мають схильність до добровільно обраної самотності. Здебільш з них не вважають себе самотніми і сприймають її не тільки як негативний чинник, а й як позитивний.

Далі продиференціюємо почуття і емоції, які виникають в ситуації суб'єктивного відчуття самотності, а також розглянемо позитивні і негативні сторони самотності.

У таблиці 4, наведено почуття і емоції анкети-опитувальника Г.Р. Шагівалевої, серед яких жінки обирали для себе тільки ті, які відображали особливості їх власного переживання самотності. Також таблиця 3 доповнена почуттями і емоціями анкети Д.О. Захарової в якій жінки давали відповідь на питання: «Що відчуває самотня людина?». Частота їх виникнення наведена у відсотках, і представлена як у загальній групі жінок, так і у групах жінок окремо, враховуючи їх соціальну приналежність.

Змістовне наповнення табл.3 дає можливість першочергово виокремити те, що жінки загальної групи пов'язували із суб'єктивним переживанням самотності наступні почуття і емоції: : поганий настрій, туга за конкретною людиною, спокій, туга, смуток, роздратування і образа, спустошеність, безнадійність, тривога, розпач. Це свідчить про те, що суб'єктивні переживання жінок, які супроводжують самотність

Таблиця 4

Частота почуттів і емоцій які виникають в ситуації суб'єктивного відчуття самотності у жінок (результати представлені у відсотках %)

Почуття і емоції	Групи жінок						
	Загальна група жінок N=270	Жінки які проживають на тимчасово окупованій території N=45	Релігійні жінки N=45	Жінки які перебувають у виправній колонії N=45	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території N=45	Жінки-інваліди N=45	Жінки-киянки N=45
1. Розпач (відчай)	27,8	40	-	23,3	10	73,3	20
2. Депресія	23,3	40	-	20	20	40	20
3. Страх	5	-	-	-	10	-	20
4. Тривога	31,1	26,7	40	46,7	-	53,3	20
5. Поганий настрій	46,1	40	40	43,3	40	63,3	50
6. Туга, смуток	35,6	26,7	60	30	50	26,7	20
7. Туга за конкретною людиною	42,2	-	60	36,7	70	86,7	-
8. Незахищеність, вразливість	10	-	40	-	-	-	20
9. Жаль, співчуття до себе	7,2	26,7	40	-	-	16,7	-
10. Сором, незручність	16,1	-	-	16,7	-	80	-
11. Безпорадність, безсилля	24,4	-	40	16,7	-	70	20
12. Спустошеність, безнадійність	31,6	-	60	13,3	10	66,7	40
13. Відчуженість	22,2	23,3	40	-	20	20	30
14. Роздратування, образа	32,2	-	40	40	30	13,3	50
15. Гнів, агресія	10	-	-	36,7	-	23,3	-
16. Нудьга	23,4	26,7	-	36,7	30	26,7	20
20. Спокій	35	40	-	23,3	40	66,7	40
21. Задоволеність	7,8	-	-	23,3	-	23,3	-
24. Радість	6,1	-	-	-	-	36,7	-
25. Умиротворення	6,6	-	-	-	10	-	30
26. Активність, зосередженість	12,2	-	-	-	30	43,3	-
27. Захопленість, зайнятість	18,3	-	40	-	50	-	20
28. Не знаю	10	10	-	40	-	10	-

досить добре їм знайомі і мають більше негативно-вимушений окрас, ніж позитивний – добровільно обраний. Також варто зазначити, о 10% жінок важко диференціювати стан самотності і свої почуття.

Аналіз отриманих результатів жінок за груповою приналежністю (табл. 3) дозволяє нам говорити про те, що «Суб'єктивне почуття самотності» переживається і сприймається жінками по-різному в залежності від особливостей особистості, комплексу її почуттів, поступків, думок, мети, оцінок та відношення до життєвих ситуацій і соціального оточення, тобто соціальної групи до якої вона належить. Але варто, зазначити, що майже всі жіночі групи вказали на: «поганий настрій», «депресію», «тривога»,

«туга», «нудьга», «спокій», тобто ті емоції і почуття, які виявились загальними у суб'єктивному сприйманні переживання власної самотності. Також варто зазначити, що найбільший відсоток неусвідомленості і складності диференціації почуттів у самотності спостерігається у жінок ув'язнених, які перебувають у виправній колонії (40%) і в меншій мірі у жінок-інвалідів (10%) і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території (10%).

Для більш глибокого аналізу суб'єктивного ставлення жінок до самотності, розглянемо отримані результати анкети Н.Є. Заворотних, які дозволяють побачити позитивні і негативні сторони, які відокремлюють жінки, результати аналізу наведені у таблиці 5.

Позитивні і негативні сторони самотності, які відокремлюють жінки (результати наведені у відсотках %)

Показники	Групи жінок						
	Загальна група жінок (N=270)	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (N=45)	Релігійні жінки (N=45)	Жінки, які перебувають у виправній колонії (N=45)	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території (N=45)	Жінки-інваліди (N=45)	Жінки-киянки (N=45)
Позитивні сторони самотності							
1.Самоаналіз , саморозвиток	26,1	-	60	-	50	-	46,7
2.Вільний час, відпочинок, займатися улюбленою справою, творчість	33,3	13,3	60	-	90	16,6	20
3.Спокій (умиротворення), можливість переосмислення	53,3	90	80	-	90	-	60
4. х нема	42,8	40	20	100	-	66,7	30
5.Самостійність, відсутність контролю	15	20	40	-	20	-	10
6.Молитися Богу	4,5	-	26,7	-	-	-	-
Негативні сторони самотності							
1.Низька самооцінка	5,5	-	23,3	-	-	10	-
2.Депресія	18,3	10	-	10	20	40	30
3.Злість, роздратованість, агресія	13,3	13,3	-	30	20	10	6,7
4.Образливість	8,3	-	-	10	10	20	10
5. Нема друзів, співбесідника	22,2	46,7	40	-	10	16,7	20
6.Нема підтримки	18,8	-	20	-	40	40	13,3
7.Туга, пригніченість	13,3	-	40	10	20	10	-
8. х нема	8,3	10	-	40	-	-	-
9.Відкидання	8,3	-	40	-	10	-	-
10Відчай, душевна порожнеча	7,8	10	16,7	10	10	-	-
11.Замкнутість, страх, недовіра	21,1	10	20	-	20	-	76,6
12.Нема коханої людини, сім'ї	18,3	20	20	-	30	-	40
13. Нудьга, апатія	18,8	53,3	-	-	40	-	20
14.Непотрібність, безглуздість існування, старість	23,4	36,7	73,4	-	20	-	10
15.Саморуйнування, суїцид	3,9	-	-	-	--	-	23,3

Дані табл. 4, дають можливість одразу побачити, що негативних сторін самотності визначено жінками більше за позитивні. Це вказує на те, що жінки все-таки більше співвідносять суб'єктивне переживання самотності з негативними переживаннями. У загальній групі жінок було визначено, що найбільш часто називають позитивні сторони самотності такі, як: спокій (умиротворення), можливість переосмислення (53,3%), вільний час, відпочинок, займатися улюбленою справою, творчість (33,3%). Але 42,8% (116 осіб із 270) зовсім не бачать позитивних сторін у самотності. Це дозволяє говорити, про те, що не всі жінки відчувають амбівалентні почуття до

«самотності». А аналіз отриманих показників окремо груп жінок, дозволив виявити, що саме жінки, які перебувають у виправній колонії (100%) і жінки-інваліди (66,7%) мають найвищий відсоток у своїй відповіді «позитивних сторін самотності нема». Всі останні групи жінок мають амбівалентні почуття до самотності. Треба зазначити, що виявлені позитивні сторони, які мають вищий відсоток у жінок із загальної групи не відрізняються за вищими відсотками у групах жінок, які відрізняються за соціальною приналежністю. Але у трьох групах жінок: киянок, релігійних і внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окуповано території загальними позитивними

сторонами самотності визнаються: самоаналіз, саморозвиток і самостійність, відсутність контролю. А ось релігійні жінки на відміну від всіх інших груп жінок, ще розглядають позитивну сторону самотності, як можливість «молитися Богу», що обумовлено їх груповою приналежністю. Таким чином, можна говорити про те, що позитивну сторону самотності жінки розглядають з позиції приділення часу для свого саморозвитку, творчості і відпочинку (емоційного і фізичного). Або зовсім не розглядають самотність як позитивний чинник, а тільки як негативний.

Серед негативних сторін самотності у загальній групі жінок, частіше за відсотками називаються такі, як: непотрібність і безглуздість існування (23,4%), нема друзів, співбесідника (22,2%), замкнутість, страх і недовіра (21,1%), нема підтримки (18,8%), нудьга, апатія (18,8%), нема сім'ї, коханої людини (18,3%). Аналізуючи відповіді, можна побачити, що негативні сторони самотності мають зв'язок із міжособистісними стосунками. Тобто це доводить, що інша людина (коханий, друг, родич, співбесідник тощо) і соціальне оточення грає важливу роль у житті людини (жінки) впливаючи на суб'єктивне відчуття власної самотності.

Аналіз відповідей щодо негативних сторін самотності окремо груп жінок, показав, що жінки, які проживають на тимчасово окупованій території частіше називали: нудьга, апатія (53,3%), нема друзів, співбесідника (46,7%), непотрібність і безглуздість існування (36,7%). Релігійні жінки найчастіше називали: відкидання (40%), туга і пригніченість (40%), нема друзів і співбесідника (40%). Жінки які перебувають у виправній колонії або не бачать негативних сторін у самотності (40%), або називають – злість, роздратованість і агресія (30%). Жінки-внутрішньо переміщені особи найчастіше називали – нема підтримки (40%), нудьга і апатія (40%). Жінки-інваліди виділяли – нема підтримки (40%), депресія (40%). Жінки-киянки бачать найбільші негативні сторони самотності у замкнутості, страху і недовірі (76,6%), відсутність сім'ї, коханої людини (40%), депресію (30%) і саморуйнування, суїцид (23,3%). Отже аналіз груп жінок, дозволяє побачити різницю суб'єктивного сприймання негативних сторін самотності в залежності від групової приналежності. Більшою мірою вони пов'язують негативну сторону самотності із дефіцитом міжособистісних стосунків (відсутність друзів, коханої людини, підтримки, сім'ї), або із станом (депресія, апатія, нудьга, страх, недовіра, замкнутість). Але слід відокремити, що певний від-

соток жінок ув'язнених з виправної колонії і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, не бачать негативних сторін у самотності, також в цих же групах відмітилось, що вони і не бачать позитивних сторін самотності. Це свідчить про те, що саме в цих групах жінки перебуваючи у стані самотності не можуть диференціювати власні почуття.

Висновки. Аналіз **суб'єктивного ставлення жінок до самого почуття і явища самотності**, дозволив виявити, що самотність як життєва ситуація, часто в той чи іншій формі, переживається багатьма людьми, а ось за тривалістю має різні форми протікання. Найчастіше переживання самотності виявлено у групах релігійних жінок, жінок, які перебувають у виправній колонії і жінок-інвалідів. Але якщо у жінок-інвалідів і жінок ув'язнених цей стан за тривалістю переживається по-різному, то у релігійних жінок воно триває довго і може переходити в хронічну форму. У інших групах жінок: киянок, внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і які проживають на тимчасово окупованій території, самотність має ситуативний характер і переживається за тривалістю по-різному в залежності від життєвих обставин і особистісних характеристик особистості.

У ході дослідження **об'єктивної міри самотності особистості жінки** за трьома критеріями: комунікативному, емоційно-афіліативному та духовно-афіліативний було виявлено, що жінки відчувають більшу самотність у взаємодії із соціальним оточенням, особливо в незнайомому, проявляючись у дефіциту встановлених контактів, взаємному обміні інформації і спілкуванні. Найменшу самотність відчувають у довірливих і інтимних стосунках з близькими людьми (сім'я, друзі, партнер).

Аналіз окремо груп жінок за їх соціальною приналежністю дозволив виявити, що: – жінки з виправної колонії мають високу міру об'єктивної самотності за трьома критеріями (комунікативна, емоційна, духовна), тобто відчувають дефіцит як у соціальних взаєминах, так і у близьких інтимних стосунках;

– жінки-інваліди найбільш часто переживають комунікативну і духовну самотність, що обумовлено першочергово їх вадами слуху, яке ускладнює процес комунікацій з навколишнім середовищем;

– жінки-внутрішньо переміщені особи тимчасово окупованої території мають переживання саме комунікативної самотності, що зумовлено їх вимушеним внутрішнім переміщенням в нове соціальне середовище;

– у інших групах жінок (киянок, релігійних і які проживають на тимчасово окупованій території), об'єктивна міра самотності виявляється на низькому рівні, або зовсім відсутня.

Дослідження **суб'єктивного ставлення особистості жінок до самотності**, а саме усвідомлення власної самотності (*добровільне чи вимушене*) показало, що:

– 74% жінок загальної групи не вважають себе самотніми і 66,1% з них прагнуть уникнути цей стан;

– за груповою приналежністю, найбільша кількість жінок, які суб'єктивно вважають себе самотніми виявились у групах жінок-інвалідів (46,7%) і жінок які перебувають у виправній колонії (36,7%). Невелика частина жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території не визначає свою самотність. Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території запевняють, що на 100% не відчувають самотність ні на суб'єктивному, ні на об'єктивному рівні, що дає можливість на рівні тенденції говорити про те, що жінки мають захисну поведінку – заперечення, яка на неусвідомленому рівні оспорує будь-яке переживання в них почуття самотності;

– 6,1% (17 осіб) жінок-інвалідів і жінок які перебувають у виправній колонії втратили надію на зміну свого становища, вважають себе самотніми і не роблять ніяких спеціальних зусиль, щоб зберегти своє місце у системі міжособистісних зв'язків;

– 67,8% (183 особи) жінок киянок, здебільш схильні обирати самотність добровільно, розцінюючи її не тільки як негативний, а й як позитивний чинник і відносно легко переносять це відчуття і стан. За груповою приналежністю більша частина відсотків належать киянкам, внутрішньо переміщених особам з тимчасово окупованої території і жінкам, які проживають на тимчасово окупованій території;

– 26,1 (70 осіб) жінок усвідомлюють власний страх і тривогу перед самотністю, розцінюючи її як проблему та вимушеність і роблять все, щоб уникнути, відкинути і не допустити її у свою свідомість. За груповою приналежністю більша частина відсотків належать до жінок – інвалідів і релігійних жінок;

– жінки, які вважали себе самотніми за об'єктивними параметрами мають наявність суб'єктивного відчуття самотності. І тільки деякі з них, які вважали себе самотніми за об'єктивними параметрами не відчувають, або заперечують самотність на суб'єктивному рівні і навпаки;

– на рівні тенденції було показано, що активне уникнення самотності зменшує ймовірність його появи.

Диференціація почуттів і емоцій суб'єктивного відчуття самотності, дало можливість побачити привілей негативного окрасу над позитивним. До негативних почуттів і емоцій, які жінки хочуть уникнути (вимушені), найчастіше відносять: поганий настрій, туга за конкретною людиною, смуток, роздратування і образа, спустошеність, безнадійність, тривога, розпач, відчай, депресія. До позитивних, які добровільно обрані: спокій, захопленість, зайнятість, активність, зосередженість, задоволеність, радість, впевненість.

За груповою приналежністю у жінок киянок, внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території спостерігається, як позитивне (спокій), так і негативне (поганий настрій) ставлення до самотності. У релігійних жінок, ув'язнених і інвалідів ставлення до самотності пов'язане тільки з негативними переживаннями. Це свідчить про те, що «суб'єктивне почуття самотності» переживається і сприймається жінками по-різному в залежності від особливостей особистості, комплексу її почуттів, оцінок та відношення до життєвих ситуацій і соціального оточення, тобто від соціальної групи до якої вона належить.

Також було виявлено, що 10% жінкам, важко усвідомити стан самотності і диференціювати свої почуття до нього. За груповою приналежністю більша частина відсотків належать жінкам: з виправної колонії, інвалідам і які проживають на тимчасово окупованій території.

Показано, що найбільш **позитивними сторонами самотності** жінки називають: спокій, умиротворення, можливість переосмислення, вільний час, відпочинок, час для творчості або заняття улюбленою справою, самоаналіз, саморозвиток, самостійність, відсутність контролю. А **негативними**: непотрібність, безглуздість існування, замкнутість, страх, недовіра, бракує співбесідника чи друга, відсутність підтримки, нудьга, апатія, депресія. Більшою мірою вони пов'язують негативну сторону самотності із дефіцитом у міжособистісних стосунках, а позитивну з особистісним розвитком.

Було викрито, що 42,8% (116 осіб), а саме жінки-інваліди і ув'язнені, зовсім не бачать позитивних сторін у самотності. Це дає можливість стверджувати, що не всі жінки мають амбівалентні почуття до самотності.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Douglas N., Plugge E., Fitzpatrick R. The impact of imprisonment on health – What do women prisoners say? *Journal of Epidemiology and Community Health, BMJ Publishing Group*. 2009. Vol. 63 (9). pp. 749-n/a. ff10.1136/jech.2008.080713ff. fhal-00477873f
2. Savikko N., Routasalo P., Tilvis R. S. Predictors and subjective causes of loneliness in an aged population. 2005. Vol. 41(3):223-33. doi: 10.1016/j.archger.2005.03.002.
3. Dykstra P.A., Fokkema T. Social and Emotional Loneliness Among Divorced and Married Men and Women: Comparing the Deficit and Cognitive Perspectives. *Basic and Applied Social Psychology*. 2007. Vol. 29. DOI:10.1080/01973530701330843
4. Pinquart M., Sörensen S. Risk factors for loneliness in adulthood and old age—a meta-analysis. In S. P. Shohov (Ed.), *Advances in psychology research*. Nova Science Publishers. 2003. Vol. 19. P. 111–143.
5. Cacioppo J.T., Hawkey L.C. Loneliness. *Handbook of individual differences in social behavior*. New York : Guilford, 2009. P. 227–240.
6. Берн Ш. М. Гендерная психология. СПб., Москва : Прай-ЕВРОЗНАК, ОЛМА-Пресс. 2001. 318 с.
7. Вербицкая С.Л. Социально-психологические факторы переживания одиночества : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. СПб., 2002. 19с.
8. Заворотных Е.Н. Социально-психологические особенности одиночества как субъективного переживания : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.05. Санкт-Петербург, 2009. 254 с.
9. Захарова Д.А. Педагогические условия предупреждения одиночества у детей-сирот в учреждениях государственного призрения : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Костромской гос. ун-т. им. Н.А. Некрасова. Кострома, 2014. 237 с.
10. Иванова Н.Л. Социальная идентичность в условиях трансформации общества. Проблемы идентичности: человек на пороге третьего тысячелетия. М. : изд-во институт Кеннана. 2003. С. 232–243.
11. Лапшина, Т.Ю. Психологические особенности переживания одиночества у лиц, находящихся в условиях групповой (тюремной) изоляции : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.06. Южный федеральный ун-т. Ростов-на-Дону, 2007. 181 с.
12. Корчагина С.Г. Психология одиночества : учеб. пособ. М. : Московский психолого-социальный ин-т, 2008. 228 с.
13. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни : монография. Кострома : КГУ им. Н.А. Некрасова, 2010. 380 с.
14. Кулаева Е.В. Самоопределение женщин с различными типами гендерной идентичности : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.05. Ярославль, 2009. 191 с.
15. Куртиян, С. В. Одиночество как социальное явление : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04. Институт молодежи Москва, 1995. 18с.
16. Осин Е.Н., Леонтьев Д.А. Дифференциальный опросник переживания одиночества: структура и свойства. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2013. Т. 10. № 1. С. 55–81.
17. Пузанова, Ж.В. Антропология одиночества / Социальная антропология на пороге XXI века. Москва, 1998. 355 с.
18. Романова Н.П. Социальный статус одиноких женщин в современном российском обществе: теоретико-методологический анализ : дис. ... д-ра социолог. наук : 22.00.04. Улан-Удэ. Бурятский гос. ун-т, 2006. 322с.
19. Сіляєва В. І. Психологічне вивчення та корекція образу Я у самотніх жінок : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. Сімферополь, 2004. 193с.
20. Тулина Н.В. Одиночество: социально-политический аспект. *Вест. МГУ. Сер. 12, Социально-политические исследования*, 1992, № 3.
21. Тихонов Г.М. Феномен одиночества: теоретические и эмпирические аспекты : док. ... філософ. наук : 19.00.11 / Геннадий Михайлович Тихонов. Ижевск., 2006. 359 с.
22. Фаррахов А.Ф. Социальные факторы, вызывающие чувство одиночества у молодых людей. *Вестник Чувашского гос. педаг. ун-та им. И. Я. Яковлева. Серия: Гуманитарные и педагогические науки*. 2013. № 3 (79). С. 168–173.
23. Шагивалеева Г.Р. Одиночество и особенности его переживания студентами : монография. Елабуга : Изд-во ОАО «Алмедиа», 2007. 157 с.
24. Швалб Ю.М., Данчева О.В. Одиночество: социально-психологические проблемы. Киев : Украина, 1991. 270 с.
25. Шитова Н.В. Социально-психологические особенности одиноких женщин : дис. ... кад. психол. наук : 19.00.05. Воронежский экономическо-правовой ин-т. Воронеж, 2009. 189 с.

ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ ЯК ЗАСІБ СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

PROFESSIONAL-PSYCHOLOGICAL TRAINING AS A MEANS OF FORMING FUTURE PSYCHOLOGISTS

У статті розглядається проблема професійно-психологічного тренінгу як засобу становлення майбутніх психологів. Розкрито теоретичні засади професійно-психологічного тренінгу. Вказано, що тренінг, як особлива технологія навчання, сприяє подоланню протиріччя між індивідуальним способом засвоєння знань при традиційному навчанні і колективним характером майбутньої професійної діяльності. Розглянуті результати опитування провідних психологів, які мали досвід тренінгової роботи, які вказують, що впровадження тренінгових технологій в органи внутрішніх справ повинно здійснюватися поступово та поетапно. Професійно-психологічний тренінг повинен забезпечувати ступеневе підвищення майстерності – від початкового рівня розвитку базових якостей і формування елементарних умінь, простих алгоритмів професійної діяльності (ідеється про вузько спрямовані тренінги спеціальних якостей та умінь), аж до синтетичних форм інтегрованого тренінгу (комплексне навчання), результатом якого є розвиток індивідуального стилю професійної діяльності в особливих, оперативно складних та нестандартних ситуаціях. Виявлено низку істотних протиріч у середовищі, яке створюється у професійному тренінгу: протиріччя між поставленою метою і готовністю учасників до відповідних змін; зміни у професійних та особистісних характеристиках під час тренінгу можливі, якщо об'єктивні характеристики життєдіяльності допускають їх. Визначено загальні завдання професійно-психологічного тренінгу та його переваги.

Емоційна значущість ситуації та наявність відповідного досвіду у всіх учасників тренінгу сприяє продуктивній груповій рефлексії і фіксації вимог до особистості (бути уважним, співчувати, шукати реальні шляхи вирішення проблеми тощо), розвиток яких може стати метою та бажаним результатом спеціального професійно-психологічного тренінгу.

Ключові слова: тренінг, професійно-психологічний тренінг, психолог, тренінгові технології, професійна діяльність.

The article considers the problem of professional psychological training as a means of becoming future psychologists. Theoretical principles of professional and psychological training are revealed. It is stated that training, as a special learning technology, helps to overcome the contradiction between the individual way of acquiring knowledge in traditional learning and the collective nature of future professional activity. The results of a survey of leading psychologists who have experience in training work are considered, which indicate that the introduction of training technologies in law enforcement agencies should be carried out gradually and in stages. Professional and psychological training should provide a gradual increase in skills – from the initial level of development of basic qualities and the formation of basic skills, simple algorithms of professional activity (narrowly focused training of special qualities and skills), to synthetic forms of integrated training (comprehensive training). The development of individual style of professional activity in special, operationally complex and non-standard situations. A number of significant contradictions were revealed in the environment created in professional training: contradictions between the set goal and the readiness of the participants for appropriate changes; changes in professional and personal characteristics during training are possible if the objective characteristics of life allow them. The general tasks of professional-psychological training and its advantages are determined. The emotional significance of the situation and the availability of relevant experience in all participants contributes to productive group reflection and fixation of personal requirements (be attentive, empathetic, look for real solutions, etc.), the development of which may be the goal and desired result of special professional psychological training.

Key words: training, professional-psychological training, psychologist, training technologies, professional activity.

УДК 159.98:378.018.8:159.9-051
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.12>

Мороз Л.І.

д.психол.н., професор кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Міщенко М.С.

к.психол.н., доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Постановка проблеми. В Україні тренінги як вид психологічної роботи, застосовуються з середини 70-х років насамперед фахівцями, що отримали психологічну освіту в Москві та Ленінграді. Поступово в Україні почала складатися й національна школа тренінгу, чому сприяли професори Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, насамперед В.П. Казміренко та Ю.М. Швалб, академік Т.С. Яценко та ін. У закладах вищої освіти України тренінги вперше були використані при навчанні психологів роботі в установах виконання покарань та для психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС.

Досвід використання тренінгових технологій у підготовці та підвищенні кваліфікації кадрів ОВС отримав схвалення керівництва МВС України, що знайшло відображення у відповідних відомчих наказах. Та при всьому цьому залишається відкритим питання, як зробити тренінги з інноваційної технології повсякденним та дієвим засобом підготовки персоналу внутрішніх справ нової формації. Відповідь на це питання дають дослідження в галузі професійної психології та педагогіки, які розкривають особливості становлення особистості людини на різних етапах професіогенезу – від раннього періоду формування професійних інтересів до завершення кар'єри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості професійної підготовки психолога вивчали О. О. Бодальов, О. Ф. Бондаренко, Ж. П. Вірна, П. П. Горностаї, Р. С. Немов, В. Г. Панок, Н. І. Пов'якель, Н. В. Чепелева, Т. С. Яценко та ін. Вони звертають увагу на важливість особистісного зростання майбутніх психологів.

Мета статті – розкрити особливості професійно-психологічного тренінгу як засобу становлення майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу. «Розрив» між вимогами професійної діяльності до особистості працівника ОВС та результатами професіогенезу в умовах ЗВО не вдається подолати насамперед через відсутність змістовного аналізу самої правоохоронної діяльності, яка є нормативно врегульованою в юридичному сенсі, але залишається «закритою» в психологічному значенні навіть для самих працівників ОВС. Особливо це стосується складних різновидів діяльності, під час здійснення яких працівники ОВС свідомо чи несвідомо використовують психологічні методи впливу на учасника кримінального процесу, де провідну роль відіграє особистий досвід, знання професійних секретів.

Цінність тренінгових занять полягає насамперед у можливості подолати обмеження, які властиві традиційним методам навчання професійній діяльності. До таких обмежень, зокрема, відноситься відмінність між предметом навчальної діяльності, що являє собою абстракції різного ступеня узагальнення, і реальним предметом професійної діяльності.

Тренінг, як особлива технологія навчання, сприяє подоланню протиріччя між індивідуальним способом засвоєння знань при традиційному навчанні і колективним характером майбутньої професійної діяльності, в якій постійно відбувається обмін інформацією та результатами діяльності на тлі функціональних і міжособистісних взаємозв'язків; між залученням до виконання професійної діяльності цілісної особистості спеціаліста та переважаючим інформаційним характером навчання, коли основне навантаження лягає здебільшого на окремі психічні процеси (сприймання, увагу, пам'ять, моторні функції – при бойовій і фізичній підготовці) [1].

Головною передумовою результативності тренінгу є, на нашу думку, забезпечення проблемного характеру навчання, коли учасники тренінгу гостро відчують свою неспроможність досягти професійних цілей, прагнуть усунути «розрив» між наявним і бажаним рівнем кваліфікації, а ведучий тренінгу пропонує еталонні зразки про-

фесійної діяльності. Однак слід зазначити, що існують певні суб'єктивні причини, що вже на початку утруднюють роботу тренера.

Загальні вимоги щодо організації тренінгу все ще залишаються предметом гострих дискусій. Тому далі ми розглянемо причини цих суперечок та викладемо власну позицію щодо їх подолання.

Результати опитування провідних психологів системи МВС України, які мали досвід тренінгової роботи, проведеного нами показало, що, впровадження тренінгових технологій в ОВС повинно, на думку респондентів, здійснюватися поступово, поетапно. Необхідно розпочинати зі створення кадрової та навчально-методичної бази: підготовки кваліфікованих тренерів, розробки для них методичні посібники, обладнання тренінгових класів, вирішення організаційних питань щодо спрямування працівників ОВС на навчання чи підвищення кваліфікації, яке буде здійснюватися з використанням тренінгових технологій.

Опитані вважали, що через тренінги мають пройти, насамперед, офіцери, вищий і середній командний склад ОВС. Виходячи з цього, в системі МВС України необхідно посилювати професійну підготовку з використанням знань психології людини. Водночас при проведенні виховної роботи в училищах початкової підготовки, ВНЗ України і практичних підрозділах ОВС доцільно здійснювати цілеспрямовану роботу з формування належного професійного світогляду персоналу ОВС і відповідних професійних знань, вмінь та навичок, їх закріплення на рівні формування професійно важливих психологічних якостей та властивостей особистості.

Головне місце у професійному самовизначенні належить формуванню таких особистісних психологічних утворень, як система відношень, соціальних установок, ставлення до професії, розуміння її особистісного значення в контексті усвідомлення сенсу буття загалом і, зокрема, життєвої мети [3].

Для професійного самовизначення необхідно усвідомити власні бажання та прагнення (йдеться про цілі, плани, ідеали особистості), зрозуміти, що людина являє собою тепер, який у неї потенціал (які вона має фізичні та психічні потенції, здібності), що очікують від неї оточуючі, колектив, суспільство.

За таких умов вагомим значення набуває завдання не стільки теоретичного дослідження та психологічної діагностики наявного професійно-психологічного потенціалу працівників внутрішніх справ,

скільки цілеспрямованого формування в них професійного світогляду та відповідних ціннісних орієнтацій, а на цьому ґрунті – розвитку професійно важливих психологічних якостей, практичних навичок та умінь.

Психологічні засади підготовки фахівців правоохоронної діяльності мають враховуватися в контексті реалізації ідей безперервної освіти та самоосвіти, постійного особистісного та професійного самовдосконалення працівників міліції. Удосконалення форм і методів професійної підготовки та перепідготовки працівників правоохоронної діяльності, на нашу думку, доцільно здійснювати із урахуванням досвіду ППТ працівників ОВС.

Необхідно збільшувати обсяг часу для тренінгової роботи, урізноманітнювати її тематику, дбаючи про поглиблення знань та вдосконалення умінь, а не циклічно повторювати заняття, що розраховані лише на початківців.

Моделювання професійних ситуацій потребує попередньої аналітичної роботи, ретельного врахування обставин професійної діяльності, чинників і помилок, опрацювання алгоритмів правильних дій. До цієї роботи необхідно залучити кращих спеціалістів-практиків і тоді результати навчання будуть значно більше відповідати сучасним вимогам.

Для моделювання навчальних ситуацій доцільно використовувати результати службових розслідувань надзвичайних подій та розробки настанов (інструкцій) для особового складу. Розробки, що використовуються тепер, надто схематичні й потребують від викладачів (інструкторів) досвіду та вміння.

Необхідність подальшого розвитку теоретичних та методичних засад ППТ зумовлена відсутністю загальноприйнятого розуміння засобів та механізмів впливу на окрему особистість й тренінгову групу, здатних надійно забезпечити досягнення передбачуваних змін у їх професійних, психологічних й соціально-психологічних характеристиках. Для вирішення зазначеної проблеми необхідно науково обґрунтувати методику конструювання високоефективних цільових тренінгових програм, зосередивши увагу на аналізі інструментів досягнення бажаних змін. Стосовно соціономічних професій (наприклад, працівників правоохоронних органів), це рольові ігри та структурні вправи, що виконують функцію діяльнісного опосередкування трансформації особистості.

Увібравши в себе елементи професійного, психологічного й соціально-психологічного тренінгу, ППТ відрізняється від них

метою (становлення особистості професіонала) та головним методом (моделювання структурних компонентів професійної діяльності). ППТ повинен забезпечувати ступеневе підвищення майстерності – від початкового рівня розвитку базових якостей і формування елементарних умінь, простих алгоритмів професійної діяльності (йдеться про вузько спрямовані тренінги спеціальних якостей та умінь), аж до синтетичних форм інтегрованого тренінгу (комплексне навчання), результатом якого є розвиток індивідуального стилю професійної діяльності в особливих, оперативних складних та нестандартних ситуаціях. Для ефективного застосування ППТ необхідно визначити головні чинники передбачуваних змін особистості в процесі тренінгу.

Сутність тренінгу полягає у тому, що його учасники отримують доступ до нових знарядь діяльності, переймаючи їх від інших учасників тренінгу, або від ведучого. Як ми вже зазначали раніше, трансформація особистості та поведінки відбувається спочатку у «зовнішньому плані», з подальшим «привласненням» змінених форм поведінки. Як свідчить освітня практика, теоретичні знання мало що дають для професійної діяльності, якщо вони не втілюються у ефективні дії хоча б у стандартних службових ситуаціях. Тому ведучий і учасники тренінгу діють у спеціально змодельованій реальності, разом відшукують варіанти оптимальної взаємодії та поведінки, «опрацьовують» їх та доводять до належного рівня, усвідомлюючи те, що вони роблять. У процесі «привласнення» професійно-психологічного знаряддя відбувається його практичне дослідження, «підлаштування» до нового користувача. Правильно складена програма тренінгу передбачає, насамперед, можливість змінюватися через діяльність.

Таким чином, загальним принципом ефективності, будь-якого тренінгу є діяльнісне опосередкування активності учасників навчання, в процесі якого моделюються спеціальні форми і методи предметно орієнтованої взаємодії, які є сприятливими для оволодіння «культурними знаряддями». Про це пише Т. Зайцева, яка, спираючись на ідеї Л.С. Виготського та О.М. Леонтьєва, зазначає: «Завдання тренера полягає в тому, щоб виявити неефективні культурні знаряддя, які були засвоєні учасниками в процесі життєдіяльності, і замінити їх більш ефективними» [1].

Тренінг не стільки надає знання, скільки перетворює їх на конкретні вміння, нові якості та властивості особистості. Роль ведучого полягає в створенні умов для змін,

демонстрації відповідних зразків інноваційної поведінки, наданні зворотного зв'язку, заохоченні інших учасників занять до продуктивної рефлексії. Важливим результатом цього процесу стає зміна установок особистості, як свідомих, так і несвідомих.

Отже, головним завданням тренінгу є заохочення дій суб'єкта, спрямованих на зміну поведінки й особистісних якостей, здобуття нових знань та умінь. Провідним засобом досягнення змін є активна діяльність учасників тренінгу в інтерактивному навчанні, вправах і рольових іграх, які моделюють значущі ситуації професійної діяльності, дозволяють експериментувати та отримувати зворотний зв'язок.

Для того, щоб майбутній фахівець оволодів культурними знаряддями професії (методами роботи, інструментами, професійними якостями, вміннями тощо), хтось повинен його ознайомити з ними, розкрити їх сенс («распредметить», за термінологією О.М. Леонтьєва) та навчити працювати з ними. Отже, у тренінгу ведучий і учень повинні включитися у спільну діяльність з цими знаряддями, в якій утворюється «зона найближчого розвитку», коли за допомогою інших учень набуває нового досвіду, який утворює зону вже актуального розвитку.

Психологічний, соціально-психологічний, ППТ мають багато спільного. В усіх цих видах тренінгу важливо, щоб тренер чітко розумів його мету та бажаний результат, враховував індивідуальні відмінності учасників, характер стосунків між ними, обирав правильну методику й алгоритм роботи. Для ППТ, на відміну від інших видів, необхідне розуміння специфіки діяльності, до якої готують учасників занять. Ключовим питанням є підбір конкретних тренінгових вправ, їх оптимальна трудність, послідовність, необхідна кількість повторень, належний зворотний зв'язок.

Основу тренінгу складають так звані структурні вправи. Найбільш поширеними формами роботи під час ППТ є такі: міні-лекції, робота в малих групах, парах, дискусії, ділові та організаційні ігри, психотехнічні вправи спрямовані на формування нових знань, переконань, цінностей, відповідних поведінкових умінь та навичок.

Вихідні принципи проектування тренінгу змістовно пов'язані з факторами змін індивідуально-психологічних і групових феноменів, досягнення яких залежить від ефективності обраних засобів розвитку особистості. Поняття цілеспрямованої (передбачуваної) зміни адекватно відображає мету, процес і результат змін, підкреслює їх усвідомлений характер. Наз-

ване поняття доцільно застосовувати і до ситуацій, що не відносяться до розвитку в загальноприйнятому розумінні.

Наприклад, коли у результаті цілеспрямованого впливу змінюється ставлення особистості до будь-чого, то це, безумовно, є зміною, але аж ніяк не розвитком. Іншими словами, зміна можлива без розвитку, а розвиток без зміни – ні. Водночас, категорія, що аналізується, більшою мірою відповідає гуманістичній парадигмі в психології, дозволяючи розглядати процес змін як взаємодію його суб'єктів, зокрема, ведучого й учасників тренінгу.

ППТ спрямований на засвоєння людиною специфічних професійних знань, умінь та навичок, корекцію установок, розвиток особистісних якостей через інтеріоризацію особливостей професійного середовища, об'єктів і особливостей взаємодії з ним професіонала. У результаті ППТ фахівець (чи група фахівців) набуває нових властивостей, досягає нового рівня самоусвідомлення та розуміння професійного середовища (соціального й фізичного), опановує засобами його перетворення для досягнення цілей професійної діяльності.

Змінювання психологічних характеристик професіонала або групи професіоналів є результатом руху від зовнішнього до внутрішнього, від запропонованих у тренінгу зразків поведінки і діяльності до їх усвідомлення й включення в пізнавальні та регулятивні структури психіки у вигляді нових або вдосконалених наявних знань, умінь і навичок, усвідомлення та вдосконалення власних властивостей особистості. Усе це зумовлює необхідність створення в тренінгу специфічного навчально-розвивального середовища, що враховує вимоги професійної реальності, індивідуально-психологічні особливості учасників тренінгу і створює ефекти системної детермінації психологічних властивостей та утворень, які мають змінитися під час тренінгу. При цьому враховується і та обставина, що психологічні утворення, які виникають у процесі інтеріоризації зовнішнього професійного контексту, активізують особистісне та професійне зростання, самоконтроль і, як наслідок цього, – вплив на діяльність, що їх породжує.

Середовище, яке створюється у професійному тренінгу, формується з урахуванням низки істотних протиріч. Воно є досить специфічним і зрештою є лише частиною більш широкого соціального оточення, в якому перебігає життєдіяльність суб'єкта професійної діяльності. Це потребує об'рунтованого прогнозу можливостей перенесення змін, що відбуваються

у результаті тренінгу, в реальний і потенційний професійний контекст.

Зміни у професійних та особистісних характеристиках під час тренінгу можливі, якщо об'єктивні характеристики життєдіяльності допускають їх. Якщо потенціал цих змін виявляється недостатнім для подолання опору середовища, то психологічні передумови розвитку професіонала залишаються нереалізованими.

Подібне не є свідченням неефективності тренінгу, а вказує на існування об'єктивних обмежень особистісного та професійного розвитку. У зв'язку з цим, при розробці тренінгової програми необхідно враховувати, як досить широкий спектр зовнішніх обставин та умов, що впливають на учасників тренінгу, так і індивідуальні особливості життєвого та професійного досвіду фахівців, які проходять (і ведуть) тренінг, адже їх суб'єктивні оцінки цінності окремих компонентів професійної діяльності, спеціальних знань та умінь, можуть істотно відрізнятися.

Наступним протиріччям, від розв'язання якого залежить ефективність тренінгу, виступає протиріччя між поставленою метою і готовністю учасників до відповідних змін. Ці зміни відбуваються без зусиль, значних психологічних і енергетичних затрат, що самі по собі можуть за інших умов викликати напругу й активізувати психологічний захист. З огляду на це, середовище тренінгу, з одного боку, повинне бути психологічно безпечним для учасників, а з іншого – зберігати необхідний рівень новизни і проблемності. При організації професійно-психологічного тренінгу його ведучим необхідно брати до уваги й ті соціально-психологічні ролі, які приймаються учасниками тренінгу та які, в силу індивідуально-психологічних якостей учасників тренінгу і особливостей групової динаміки, можуть сприяти чи заважати цілеспрямованим змінам. Це ролі лідера, експерта, критика тощо.

Наш досвід свідчить, що ведучий повинен використовувати всі можливості для

«виведення» принаймні частини учасників тренінгу за межі прийнятих ними в групі, але не сприятливих для особистісного розвитку соціально-психологічних ролей. Спочатку їх необхідно ідентифікувати, обговорити в групі, готуючи учасників тренінгу до того, щоб під час навчання вони звільнялися від прийнятих чи нав'язаних соціально-психологічних групових ролей. Наприклад, пасивному учаснику тренінгу корисно отримувати ролі, що вимагають активності й ініціативи, нерішучого доцільно поставити в ситуацію, яка вимагає прийняття оперативних рішень. При цьому потрібно забезпечити такий рівень психологічної безпеки, що гарантує повагу до гідності особистості, збереження соціального статусу кожного члена тренінгової групи.

Висновок. В даний час психологічний тренінг як одна з найпопулярніших форм групового впливу прикріплює до себе підвищену увагу практиків. Перевагою тренінгу, порівняно з традиційними методами професійної підготовки, як свідчить дослідження, є наявність колективної зони найближчого розвитку, в якій за рахунок спільної інтелектуальної та практичної діяльності забезпечується не тільки репродуктивне засвоєння та відтворення готових стандартів професійних дій, а й вироблення, привласнення, усвідомлювання професійних дій – завдяки участі у дискусіях, рольових іграх, отриманню систематичного зворотного зв'язку, групової рефлексії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Євдокимова Н. О. Професійно-психологічний тренінг як технологія становлення професіонала. *Актуальні проблеми психології*, 2009. Т. 7. Вип. 20. Ч. 1. С. 125–128.
2. Мороз Л. І., Яковенко С. І. Професійно-психологічний тренінг: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К. : Паливода А.В., 2011. 252 с.
3. Ятчук М. С. Професійно-психологічний тренінг формування психологічної компетентності у працівників державної кримінально-виконавчої служби України. *Актуальні проблеми психології*. Том 1. Вип. 47. С. 50–54. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v1/i47/11.pdf>

РЕФОРМА ПРОФІЛЬНОЇ ОСВІТИ, СТАВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА ДО ЗМІН PROFESSIONAL EDUCATION REFORM, SOCIETY'S ATTITUDE TO CHANGE

Статтю присвячено огляду законодавчої бази реформування профільної освіти, та відношенню суспільства до змін. Оскільки нормативно правова база є важливою частиною профільного реформування, організація ефективної старшої профільної школи є одним із викликів українському суспільству. Підготовка якісних змін в профільній школі, забезпечить ефективне функціонування старшої профільної школи, зокрема: навчання протягом усього життя; кількість предметів має бути скорочена; предмети будуть як обов'язковими; так і вибірковими; можливість для шкіл створювати власні «спекурси»; впровадження у старшій школі інтегрованих предметів.

Міністерство освіти внесло зміни до зарахування учнів в академічні ліцеї, щодо відрахування та переведення до державних та комунальних закладів освіти для здобуття повної загальної середньої освіти. Зміни відбулися і в прийманні першокласників, законом передбачено розділ на різні типи навчальних закладів, зокрема початкова школа, гімназія, ліцеї. Створено положення про освітній округ і опорний заклад освіти затверджене постановою КМУ від 19.06.2019 №532, для забезпечення раціонального та ефективного використання наявних ресурсів.

Просвітницька робота є важливою складовою успішного реформування профільної освіти, постановою КМУ від 19.06.2019 №532, передбачено організація проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед громадськості щодо утворення опорних закладів освіти та їх філій. Створення інформаційної бази, для учнів 9 класів та їх батьків щодо вибору учнями напряму (профілю) навчання, зокрема: «Освітня карта», території містить опис всіх освітніх установ, що здійснюють профільне навчання; профорієнтування та супровід, підтримка, як вчителів, батьків, психологів, в обрані профілю навчання; формування індивідуальної освітньої траєкторії учнів (Закон України «Про повну загальну середню освіту» № 463-IX від 16 січня 2020).

Громадська думка що до реформування освіти, є доволі суперечливою. Протягом 2020-2021 років, в місті Кривий Ріг, проводилось дослідження в якому брали 75 осіб, вчителі, адміністрація, та психологи. За результатами дослідження, визначили настрої спільноти, невпевненість в майбутньому, відчуженість від впровадження змін, але водночас вчителі хочуть бути залучені в процесі реформи. Постійні зміни в реформуванні освіти призвели до того, що немає сталої освітньої моделі, суспільство не бачить перспективи та всієї картини в цілому. Необізнаність в реформі освіти, як батьків, так і вчителів, свідчить про погане інформування, та слабку підтримку з боку суспільства. Засоби масової інформації є ефективною системою інформування. Окрім цього необхідно досягти порозуміння, як з батьками, так і вчителями. Метод прийняття рішення консенсус, схваленого всіма учасниками навчального процесу, допоможе віднайти рішення яке влаштує всіх.

Ключові слова: реформа освіти, законодавча база, суспільна думка, метод консенсусу.

The article is devoted to the review of the legal framework for the reform of specialized education, and the attitude of society to change. As the regulatory framework is an important part of the profile reform, the organization of an effective senior profile school is one of the challenges for Ukrainian society. Preparation of qualitative changes in the profile school, will ensure the effective functioning of the senior profile school, in particular: lifelong learning; the number of items should be reduced; items will be required; and selective; opportunity for schools to create their own «special courses»; introduction of integrated subjects in high school.

The Ministry of Education has made changes to the enrollment of students in academic lyceums, regarding the expulsion and transfer to state and municipal educational institutions for complete general secondary education. Changes have taken place in the admission of first-graders, the law provides for a division into different types of educational institutions, including primary school, gymnasium, lyceum. The regulations on the educational district and the basic educational institution approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of June 19, 2019 №532 were created to ensure the rational and efficient use of available resources.

Educational work is an important component of successful reform of specialized education, the resolution of the Cabinet of Ministers of 19.06.2019 №532, provides for the organization of informational and explanatory work among the public on the establishment of support educational institutions and their branches. Creating an information base for 9th grade students and their parents on students' choice of direction (profile) of study, in particular: «Educational card», the territory contains a description of all educational institutions that provide specialized training; career guidance and support, support, as teachers, parents, psychologists, in the chosen profile of study; formation of individual educational trajectory of students (Law of Ukraine «On Complete General Secondary Education» № 463-IX of January 16, 2020).

Public opinion on education reform is quite controversial. During 2020-2021, in the city of Kryvyi Rih, a study was conducted in which 75 people, teachers, administration, and psychologists took. According to the results of the research, they determined the mood of the community, uncertainty in the future, alienation from the implementation of changes, but at the same time teachers want to be involved in the reform process. Constant changes in education reform have led to the fact that there is no sustainable educational model, society does not see prospects and the whole picture. Ignorance in the reform of education, both parents and teachers, indicates poor information and weak support from society. The media is an effective information system. In addition, it is necessary to reach an understanding with both parents and teachers. The method of decision-making consensus, approved by all participants in the learning process, will help find a solution that suits everyone.

Key words: education reform, legal framework, public opinion, consensus method.

УДК 37:005.336.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.34.13>

Шулюк Н.І.

аспірантка кафедри практичної психології Криворізький державний педагогічний університет

Пріоритетом держави є забезпечення доступом до якісної профільної освіти, оскільки суспільство зазнало значних змін в професійній діяльності. Традиційна система освіти, яка базувалась на простому засвоєнні і відтворенні інформації, не актуальна, головною метою освіти наразі є всебічний розвиток особистості. Професійна діяльність майбутнього висуває вимоги до швидких змін в професійному зрості людини, тобто «гнучкі навички» (Soft skills), вони допомагають працювати з інформацією, не відстати від життя і впевнено почувати себе в професії.

Законодавча база є неодмінною складовою якісного профільного навчання, розглянемо зміни які відбулися в правовому полі.

Згідно з постанови Кабінету міністрів від 30.09.2020 р. № 898 «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти» важливою компетентністю є «навчання впродовж життя, що передбачає здатність визначати й оцінювати власні потреби та ресурси для розвитку компетентностей, застосовувати різні способи розвитку компетентностей, знаходити можливості для навчання і саморозвитку» [18].

На сьогодні в контексті нової української школи, профільна освіта, до 2027 року МОН планує завершити низку трансформаційних змін, після чого старша школа 10-12 класи, стане профільною і трирічною. Така система почне діяти з 1 вересня 2027 року, як це прописано в законах «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту» [6].

Профільна освіта зазнає змін, зокрема значно скоротиться навантаження учнів наразі кількість обов'язкових предметів (інваріантної складової) – складається з 22, скоротиться до 9. Це дає можливість школі визначити свій профіль і поглиблено викладати обрані предмети [10].

На вивчення 22 обов'язкових предметів старшокласник витрачає близько 30 годин на тиждень при максимально допустимому навантаженні у 33 годин на тиждень. Відповідно до запропонованих нових навчальних планів на обов'язкові дисципліни у 10-му класі відведено 20,5 годин, а в 11-му – 18,5 годин на тиждень [10].

Старша школа має стати профільною. Пропонується позбутися такого явища як «універсальний профіль». Проект оновленого типового навчального плану передбачає, що школа повинна обов'язково обрати 2-3 предмети з циклу «профільних», а також доповнити їх дисциплінами з циклу «вибірково-обов'язкових» предметів (не менше двох)» [10].

Можливість для шкіл створювати власні «спецкурси» для поглиблення профільного навчання. Тобто йдеться про викладання вузьких спеціалізованих дисциплін, які є близькими до профілю, що обирає школа. Міністерство освіти, пропонує, тематику і зміст спеціальних курсів розробляти вчителям, з наступним їх погодженням у встановленому порядку. Навчальний заклад може також обирати відповідний спецкурс з уже розроблених і рекомендованих МОН [10].

Тобто, школи будуть самі пропонувати спецкурси, варіативну складову, для поглибленого профільного навчання. З'являться інтегровані предмети, такі як: «Література», «Історія», «Людина і суспільство», «Математика».

Міністерство освіти впроваджує у старшій школі інтегровані предмети, щоб дитина отримала цілісну картину світу. Тобто, немає специфічного поділу на багато предметів. Якщо учень обрав гуманітарний напрям, то він вивчає поглиблено цілу палітру гуманітарних предметів, фізику, хімію, біологію, це інтегрований курс «Людина і природа». Інтегровані знання з правознавства, економіки, предмету «Людина і світ» школярі старших класів отримуватимуть в рамках предмету «Людина і суспільство» [10].

Зарахування учнів до академічних ліцеїв відбувається згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 16.04.2018 № 367 «Про затвердження Порядку зарахування, відрахування та переведення учнів до державних та комунальних закладів освіти для здобуття повної загальної середньої освіти», (п. 2. ч. 4.1) визначає механізми зарахування учнів до закладів освіти для здобуття профільної середньої освіти за денною формою навчання, переведення учнів з одного закладу освіти до іншого, відрахування учнів із закладів освіти [12]. Розпорядження Кабінету міністрів України від 14.12.2016 № 988-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року» [11].

Зарахування до ліцею, наказ від 16.04.2018 №367 (п. 2. ч. 4.1) 10 класу, відбувається на конкурсній основі, конкурс не проводиться якщо є вільні місця. Конкурс проводиться (п. 2. ч. 4.4) до початку та впродовж навчального року, можуть бути проведені додаткові вступні випробування для зарахування на вільні місця (за їх наявності) у 10-11 (12) класах [12].

Порядок вступу (п. 2. ч. 4.5), до закладу освіти та конкурсні завдання для вступних випробувань схвалюються педагогічною

радою закладу освіти та затверджуються його керівником. Завдання для конкурсу мають бути оприлюднені на інформаційному стенді закладу освіти та на його веб-сайті, не менше ніж за два місяці до початку проведення конкурсних випробувань. Види та форми проведення конкурсних випробувань схвалюються на педагогічній раді закладу освіти та затверджуються його керівником [12].

Тобто, заклади освіти вирішують самостійно (в рамках чинного законодавства) за якими показниками обирати на конкурсній основі учнів до 10-11 (12) класів. Конкурсні випробування (п. 2. ч. 4.8) проводяться в усній, письмовій або з використанням цифрових технологій формах (тестування, у тому числі комп'ютерне, диктант, письмова робота, усне опитування за білетами, захист творчих робіт, співбесіда тощо) [12].

Реформа профільної освіти змінила заклади освіти, від 2021 року, приймання першокласників будуть здійснювати не всі школи, Закону України «Про загальну середню освіту» (Ст. 35, ч.1, яка визначає типи закладів освіти, що забезпечують здобуття загальної середньої освіти), в Україні здійснюється реформування закладів освіти.

Законом передбачено розділ на різні типи навчальних закладів, зокрема початкова школа, гімназія, ліцей. Початкова школа може функціонувати як самостійний заклад освіти або як структурний підрозділ гімназії, яка забезпечує базову середню освіту (5–9 класи). Академічні ліцеї можуть функціонувати як окремий вид навчального закладу, так і структурним підрозділом гімназії (5–11 класи) [6].

Зміни в профільній освіті передбачають покращення надання освіти, за рахунок підвищення кваліфікації вчителів, обладнання класів новітніми технологіями оскільки фінансування шкіл буде збільшено [21].

Метою переходу загальноосвітніх закладів до профільного навчання є: підвищення якості надання загальної середньої освіти; врахування індивідуальних потреб кожного учня; можливість для учнів обирати свою освітню траєкторію; створення мережі закладів освіти профільного спрямування; забезпечення умов для проведення профорієнтації учнів, що враховують їх інтереси та здібності [21].

Організація профільного навчання передбачає створення моделі яка складається з трьох етапів: вивчають та оцінюють мету та завдання профільного навчання та умови, за яких його реалізують (аналітичний етап); вивчають засоби і форми моделювання (перспективний етап); реалізують

задум і відтворюють на практиці розроблений проект профільного навчання (виконавчий етап) [14].

Завданням організації якісного профільного навчання є створення безпечного освітнього середовища, концентрації та ефективного використання наявних ресурсів, їх спрямування на задоволення освітніх потреб здобувачів освіти, створення єдиної системи виховної роботи. Один зі способів запровадити профільного навчання – створити освітній округ. Так можна буде забезпечити раціональне та ефективно використання наявних ресурсів і матеріально-технічної бази закладів освіти. Положення про освітній округ і опорний заклад освіти затверджене постановою КМУ від 19.06.2019 № 532 [19].

Виходячи з нових умов навчання учнів, постають нові завдання для навчальних закладів: формування нового колективу вчителів, або підвищення кваліфікації для існуючого колективу; створення навчально – методичних, матеріально – технічних ресурсів; укладання угод з вищими навчальними закладами, міським центром зайнятості; формування навчального плану; організація проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед громадськості щодо утворення опорних закладів освіти та їх філій. Затверджено постановою КМУ від 19.06.2019 № 532 [19].

Складовою успішного вибору профілю є до профільна підготовка, тому перед навчальним закладом постають такі завдання: створення можливостей освітнього закладу для прийняття учнів за профільним спрямуванням; створення програми курсів за вибором; інформаційна просвіта, та складання профільних карт, про напрямки й можливості профільної підготовки; анкетування учнів 9 класів та узагальнення результатів; діагностика індивідуальних особливостей школярів; добір педагогічних кадрів для проведення курсів за вибором.

Форми реалізації допрофільної підготовки: запровадження курсів за вибором; поглиблене вивчення окремих предметів на диференційованій основі; факультативи; предметні гуртки; наукові товариства учнів; мала академія наук.

Важливим етапом профільної орієнтації є інформаційна кампанія серед учнів 9 класів та їх батьків щодо вибору учнями напряму (профілю) навчання. Старшокласникам необхідно надати інформацію про типи й рівні установ профільного навчання післяшкільної освіти, у формі сайту, «освітній карті» території. «Освітня карта» території містить опис всіх освітніх установ,

що здійснюють профільне навчання і дозволяє старшокласникам визначити шляхи і моделі профільного навчання.

У Кривому Розі на разі немає розробленої «освітньої карти», на сайті <https://krmisto.gov.ua/ua/schools.html> можна переглянути заклади загальної середньої освіти, міста Кривого Рогу. На жаль інформації замало, у порівнянні з освітньою картою Києва інформацію можливо переглянути на сайті <https://osvita-map.monitoring.in.ua/>.

«Освітня карта» міста, району, загальноосвітніх навчальних закладів, надасть учневі повну інформацію про найближчі заклади освіти. Вона може бути інтерактивною, як в місті Києві (на сайті: <https://osvita-map.monitoring.in.ua/>), ми можемо побачити всі освітні заклади міста, коли натискаємо на заклад в спливаючому вікні є вся інформація про заклад, адресу, тип закладу, ступінь, форма власності, мова, директор школи, електронна пошта, сайт, наповнюваність, та ін.

«Освітня карта» міста, району, надасть інформацію як для батьків, так і для учнів, про професійно-технічні, вищі навчальні заклади, а також напрями навчання у них. На базі цієї інформації учні дізнаються про умови приймання та навчання, перспективи подальшого працевлаштування.

Інформативна робота це великий вклад в майбутню профорієнтацію учнів, необхідно системно вивчати запити школярів та їх батьків, провести психолого-педагогічну діагностику, бесіди, анкетування, консультації, тестування, з метою виявлення якостей, які важливі при виборі професії. Проінформувати про результати дослідження та виявити профілі, що користуються найбільшим попитом серед школярів. Проаналізувати та надати інформацію учням та батькам, щодо перспективи соціально-економічного розвитку району, області, потреб місцевого ринку праці, розмірів заробітної плати тощо.

Навчання за академічним профілем, це поглиблене вивчення предметів, таких як мова, математика, фізика, хімія, та ін. Багато учнів не бачать перспективи, що їм дасть вивчення обраного предмету, яку професію вони отримають. Наприклад що дасть поглиблене вивчення англійської мови, які професії є в перспективі, більшість дітей бачать професію викладача, перекладача, існують і інші професії, такі як програміст, маркетолог, менеджер, журналіст та ін.

Важливу роль в профорієнтуванні відіграє супровід, підтримка, вчителів, батьків, психологів, в обранні профілю навчання.

Успішність профільного навчання у старшій школі залежить від до профільного

та профільного навчання та психологічного супроводу цього процесу. Зокрема, С.Н. Чистякова та О.П. Шестопалова вважає необхідним науково-практичне розрізнення профільної (освітньої) орієнтації та професійної орієнтації [22; 23].

Психологічний супровід передбачає всебічну допомогу учневі, це тестування, профільне консультування, профільні курси, обрання навчального закладу, формування індивідуальної освітньої траєкторії.

Законом України «Про повну загальну середню освіту» № 463-ІХ від 16 січня 2020 передбачає можливість формування індивідуальної освітньої траєкторії учня. До цього є ряд вимог та особливостей, але питання спроможності закладу освіти забезпечити цю траєкторію визначається самим закладом [5].

Пріоритетним напрямком держави є реформування освіти. «Нова українська школа», загальна середня освіта є основною ланкою безперервної освіти і за тривалістю, і за вагомістю. Метою якої є забезпечення становлення учня як особистості, закласти фундамент для успішної самореалізації людини впродовж життя. Трансформація освіти полягає в організації навчального процесу, дидактико-методичне забезпечення, підходів до оцінювання освітніх результатів у напрямку посилення особистісної орієнтації освіти, її розвивального, компетентнісного, демократичного характеру [13].

Освітня політика української держави має враховувати європейську екстраполяційну та економічно ефективну моделі, що мають ґрунтуватися на людині центрованої парадигмі освіти, компетентнісному підході, концепції вимірюваності освітньої якості [13].

Модернізацію загальної середньої освіти слід впроваджувати до таких основних пріоритетів – особистісної та компетентнісної орієнтованості, спрямованості на гармонійний розвиток дитини, гуманітаризації та фундаменталізації змісту, його міжпредметної інтеграції, доступності, посилення діяльнісного і креативного складників змісту, його виховного потенціалу, зокрема в напрямі громадянського і національно-патріотичного виховання учнів [9].

Освітня політика має реалізовуватись у контексті потреб модернізації країни, з урахуванням економічного стану країни, враховуючи найважливіші освітні проблеми, та обґрунтовані способи розв'язання в найближчі роки та в перспективі. Очевидно, що реформування не може бути успішним, якщо здійснюється як потік постійних, локальних змін, часто суперечливих,

концептуально не об'єднаних, не має широкої підтримки та розуміння в освітян і суспільства [13].

Відповідно до компетентнісного підходу, результатом навчання має стати сформованість предметних і ключових компетентностей, «яких кожен потребує для особистої реалізації, розвитку, активної громадянської позиції, соціальної інклюзії та працевлаштування і які здатні забезпечити життєвий успіх молоді у суспільстві знань» [7].

Постійні зміни в реформуванні освіти призвели до того, що немає сталої освітньої моделі. Суспільство, вчителі та батьки, не бачать перспективи та всієї картини в цілому, для чого потрібні зміни та до чого вони призведуть. Кілька поколінь учнів, навчаються в постійних змінах, а також їх вчителі та батьків виявилися включені в освітній процес, що протікає в умовах постійно змінюючись системи освіти. Освітня реформа має враховувати інтереси держави, суспільства та навчальних закладів. Якщо інтереси не враховані, то суспільство не буде сприймати та впроваджувати реформи. Доцільно залучити всіх учасників освітнього процесу, до змін в системі освіти, та впровадити просвітницьку кампанію, яка надасть об'рунтовану інформацію, щодо реформи освіти.

Ставлення суспільства є важливою складовою будь якої реформи, та довіра до гілок влади. Позитивне відношення суспільства до освітніх реформ пришвидшує впровадження. Соціальні взаємини є найважливішим ресурсом, що допомагає додати повсякденному життю стабільний і надійний характер. Т. Гоббс, зазначав, мотивом, яким керуються громадяни у своєму підпорядкуванні правителям, є їхні власні інтереси, навіть якщо довіра відсутня [3, с.116-120].

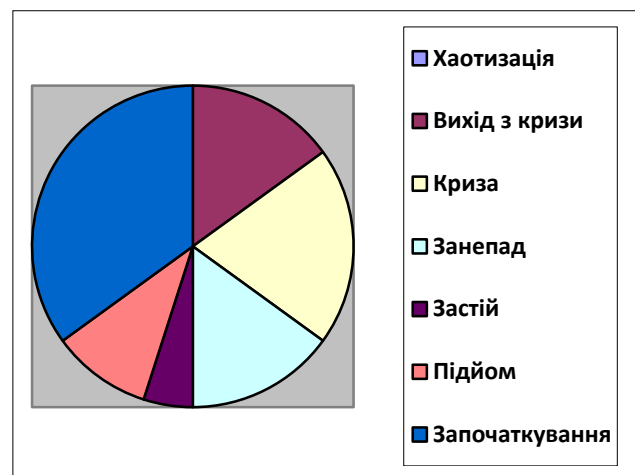
Зміни в реформі загальної середньої освіти передбачає ухвалення нових державних стандартів, заснованих на окреслених у «Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи» ключових компетентностях, які мають бути наскрізними в змісті 4 навчальних предметів і необхідними для успішної самореалізації особистості; запровадження нового підходу «педагогіка партнерства» в системі: «учень – учитель – батьки»; підвищення мотивації вчителя як провідника докорінних і системних змін через збільшення оплати праці, надання академічної свободи та стимулювання його професійного зростання; створення нової структури школи; децентралізацію управління, що призведе до

часткової автономізації закладів освіти; справедливий розподіл публічних коштів, що забезпечить рівний доступ учнів до якісної освіти; переосмислення ролі вчителя й учня, зумовлене розподілом відповідальності між ними за результати навчання [16].

Провівши дослідження за для виявлення змін в психологічному та соціальному самопочутті учасників освітнього процесу Українських шкіл, що відбулися за роки освітніх реформи та аналіз соціальних настроїв.

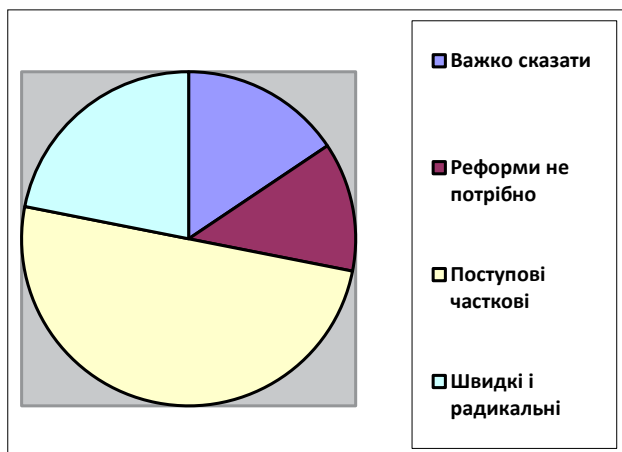
Протягом 2020-2021 років, в місті Кривий Ріг, проводилося опитування 75 учасників навчально-виховного процесу, з них батьків 18,8%; педагоги початкової школи 25%; педагоги основної/старшої школи 25%; адміністрація закладів (директор, заступник) 3,1%; психологи 28,1%. З них жінок 93,8%, чоловіків 6,3%. Вік опитаних: менше 35 років, 46,9%; 36-46 років, 40,6%; більше 46 років, 12,5%.

Проаналізувавши настрої спільноти, невпевненість в майбутньому, відчуженість від впровадження змін. Ми провели дослідження, опитавши вчителів та батьків, отриманні такі данні опитування, із загальною кількістю опитаних, «Стан реформи освіти в Україні», 37,5% хаотизація, 21,9% започаткування, (рис. 1). Більшість респондентів вважають, що реформа освіти ще на початку свого шляху, необхідно враховувати що у суспільства немає повної загальної картини, за для чого ті чи інші зміни.

Рис. 1. «Стан реформи освіти в Україні»

50% респондентів вважають, що «Реформи в повній загальній середній освіті», мають бути поступові або часткові. Лише 21,9% респондентів вважають, що необхідні радикальні зміни в повній загальній середній освіті, (рис. 2).

Рис. 2. «Реформи в повній загальній середній освіті»

Причетність до реформування повної загальної середньої освіти в Україні суспільство відчувають 28,1%, беруть участь 15,6%. Тобто немає залучення суспільства до введення реформи профільної освіти в дію, (рис. 3).

На запитання «Яка найперша емоція у Вас виникає коли Ви думаєте про те, що відбувається реформа у сфері загальної середньої освіти?», 9,4% радість, інші відповіді які ми отримали, це страх, жах, подив, навіщо вона потрібна, що вона змінить. 50% опитаних, відповіли що втомилися від постійних реформ в освіті.

Респонденти, впевнені на 46,8% що зможуть покращити якість шкільної освіти, зробити навчання цікавим і сучасним. 43,7% респондентів готові підвищувати кваліфікацію. 34,4% респондентів відчувають тривогу стосовно до сертифікації, яка впливатиме на рівень заробітної плати.

Отримані данні свідчать про необхідність в реформі освіти, слабку підтримку з боку суспільства, постійні зміни та непевність в майбутньому призвели до низької довіри до держави. Опитуванні, готові сприяти реформі освіти, але вони хочуть бути залученими до реформи, як в тому

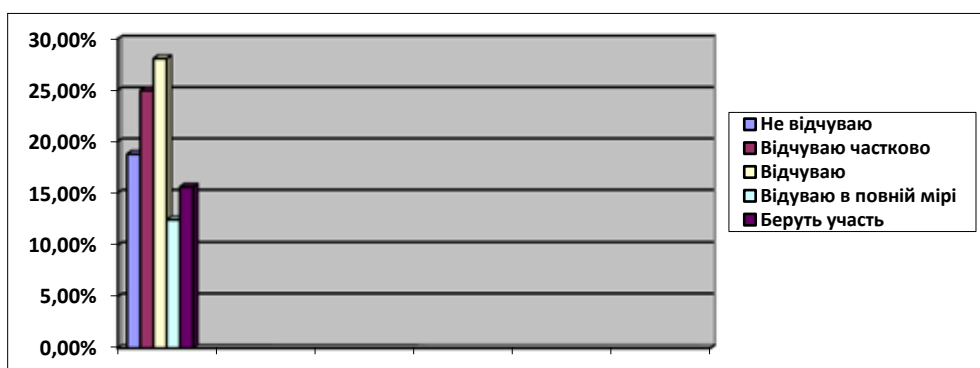
щоб її впроваджувати, так і втому яким чином її впроваджувати.

Необхідно провести інформаційну проєкцію серед суспільства, пояснити переваги профільної освіти, наприклад одна з переваг це розвантаженість учнів, кількість обов'язкових предметів скорочується, українські старшокласники вчать 19-20 предметів. Профільна освіта, це лише 7 обов'язкових предметів, інші предмети варіативна складова (учень обирає що йому цікаво, або предмети які мають відношення до його майбутньої професії), таким чином робиться акцент на більш глибоке вивчення цілого ряду дисциплін.

Стандарт освіти полягає в розвитку компетенцій, які засновані на переході від простої ретрансляції знань, характерних для традиційних шкіл, підготовці до життя в сучасних умовах на основі системно-діяльнісного підходу. Спеціалізація, є однією з форм діяльнісного підходу, оскільки учні діяльно підходять до вибору навчального плану і свого майбутнього. Звідси поява обов'язкових предметів.

Оскільки умови життя змінилися, стара шкільна система в принципі не відповідає новій соціальній структурі суспільства, випускники шкіл не пристосовані до вимог життя, зміст освіти не відповідає вимогам економіки – і тому школа потребує радикальної модернізації.

Суспільна думка недооцінена, знаходження спільного рішення, як важливого чинника успішного здійснення перетворень у профільній освіті. Наразі питання як переконати батьків є актуальним, та відкритим. У. Ліппман вважав що пізнавальні можливості людини обмежені: людина не може знати все, бути абсолютно поінформованим, оскільки навколишнє середовище занадто складне і мінливе. Він першим запропонував поділ на еліту, поінформованих громадян та малоінформованих громадян [8].

Рис. 3. «Причетність до реформування повної загальної середньої освіти»

Брак інформації породжує чутки, найкраща профілактика чуток створення і підтримання в належному стані ефективної системи засобів масової інформації, що володіє в очах населення високим престижем надійності і достовірності [15].

Пропонуємо розв'язання спірних питань, щодо профільної освіти, методом досягнення консенсусу, це принцип колегіального ухвалення рішення, що передбачає позитивне вирішення конфлікту на основі погодженої позиції, компромісу, співробітництва [4]. Тобто, консенсус – це метод прийняття рішення, яке схвалюють всі учасники процесу.

Слово консенсус походить від латинських слів *sum* – «з» або «спільно» і *sentire* – «мислити» або «відчувати». Таким чином, «консенсус» означає «мислити (відчувати) спільно». Термін «консенсус» зазвичай використовується як для позначення процесу прийняття рішення, так і для самого рішення. Таким чином, консенсус невід'ємно пов'язаний з самим процесом. Метод консенсусу, що не схожий на інші методи прийняття рішень (наприклад, голосування, засноване на думці більшості), широко використовується зараз [20].

Критерії успішної дискусії (переконання): у прийнятті рішення має бути якомога більше учасників; учасники мають бути активними; учасники мають прийти до спільного рішення; всі учасники рішення мають внести рівноправний внесок в прийняття рішення.

Основні стратегії ефективного переконання: 1) зруйнувати позицію опонента по спілкуванню; 2) переконати, довести, підняти до рамок істинного, правильного. Тобто, аргументувати так щоб опонент усвідомивши мінуси своєї позиції, прийняв вашу точку зору, як правильну. (Герасимов І.В.)

«Руйнувати» позицію опонента можна: прямо і відкрито вказуючи на те, «де і чому» партнер по спілкуванню, на вашу думку; гнучко, технічно підбиваючи опонента до розуміння того, «що, де і чому» він не має рації. (Герасимов І.В.)

Зруйнувати позицію опонента можливо віднайшовши, мінуси в його позиції, і поставити під сумнів вироблені у зв'язку з цим уявлення, переконання. Коли позиція похитнулася, гнучко спонукати його самого, шляхом роздумів, робити нові, висновки. Позиція ведучого має бути непохитна, емоційно-заразлива, інтенсивна (Герасимов І.В.).

Інтенсивний (лат. *Intensivus*) який дає найбільшу продуктивність [1].

Якими особливостями, ознаками характеризується інтенсивне спілкування:

висока динаміка спілкування; тверда позиція і повне управління ситуацією; всебічне знання (розуміння) предмета обговорення.

Ведучий має чітко розуміти позицію опонента, які його вимоги, погляди, потреби, інтереси. Визначити сильні та слабкі сторони своєї позиції, та позиції опонента. Необхідно цілком і повністю розуміти, відчувати вашого опонента.

Ведучий має гнучко обходити всі можливі опори, заперечення партнера по спілкуванню. Прийоми які використовуються: запобігати різним запереченням, опорів; навідні запитання, техніка «З так»; «зв'язування думок», «вибір без вибору».

Мілтон Еріксон помітив, що люди чинять опір прямими вказівками і що слід проявляти якусь гнучкість навіть в прямому впливі, тому він виділив ряд мовних прийомів, які направляють думки, почуття, бажання людини в потрібному вам напрямку, обходячи його можливого чи явного опору. Використання різного роду маніпулятивних технік, прийомів, а також нестандартні, що збивають з пантелику, і перехоплюють ініціативу прийоми і ходи.

Ведучий має володіти професійною риторикою. Риторика – «добра новина, вона дає людям як свободу, так само як і влада над іншими людьми». Риторика – «здатність переконувати словом і суддів у суді, і радників у Раді, і народ у Народних зборах, та й на всяких інших зборах громадян. Володіючи такою силою, ти і лікаря будеш тримати в рабстві, і вчителя гімнастики, а що до нашого ділка, виявиться, що він не для себе наживає гроші, а для іншого – для тебе, що володіє словом і умінням переконувати юрбу ». І далі – «Знати суть справи красномовству немає ніякої потреби, треба тільки відшукати якийсь засіб переконання, щоб здаватися невігласам великим знавцем, ніж справжні знавці» [17].

Ведучий має дотримуватися рамок 3 основних категорій: все, що ви говорите, варіює у сфері інтересів опонента (опонентів), нехай навіть, ці інтереси він поки ще і не усвідомлює; логічність, переконливість ваших аргументів – це діалог з розумом, свідомістю вашого опонента; він хоче розуміти, знати і у нього в результаті не повинно бути ніяких сумнівів, порівняйте, приведіть аргументи, доводьте, демонструйте, показуйте; емоційність ваших доводів – це діалог з емоціями партнера, його підсвідомістю.

У стародавній риторичі використовувалися поняття: етос – моральний початок; логос – думка, укладена в мові; пафос – почуття, наснага, вкладене в мові» (М.Р. Львів).

Етос – етична, моральна позиція людини, що готується своєю мовою спонукати людей на певні дії, закликати до зміни поглядів, ставлення до предмета висловлювання; етос самим прямим чином співвідноситься з почуттям громадянської відповідальності за сказане чи написане слово.

Логос – та важлива для людей думка, ідея, яка повинна стати предметом їх активних роздумів і засвоєння на діалектичному рівні.

Пафос – це відповідна ситуації, мети висловлювання форма мовного вираження, найбільшою мірою сприяє розумінню і засвоєнню змісту висловлення» (С.Ф. Іванова).

Ведучий має гнучко та технічно відпрацьовувати будь-які заперечення. Відпрацьовуючи заперечення, необхідно: прогнозувати всі можливі заперечення, суперечливі реакції опонента; знати, що відповісти на будь-які заперечення, тобто на будь-які заперечення опонента повинні бути підготовлені переконливі доводи, аргументи, відповіді; вміти спокійно, впевнено сприймати будь-які заперечення, коли вони виникають; уважно і активно слухати і розуміти, що вам хочуть сказати; володіти різними техніками, прийомами зміни позиції вашого опонента, в залежності від ситуації і форми висунутого заперечення.

Відпрацьовувати заперечення можна: швидко і логічно, переконливо, підтвердженими фактами і достовірною інформацією; швидко і красиво-це трюїзмами, метафори, техніка «бумеранг»; гнучко, знімаючи реакцію опору, заперечення і плавно підводячи до своєї позиції, точці зору («психологічне айкідо» та ін.) [2].

Висновки з проведеного дослідження. Реформа профільної освіти має бути комплексною, як на законодавчому рівні так і в суспільстві. Нажаль суспільна думка в реформуванні освіти, наразі є не врахованою. Належне підтримання суспільства, допоможе прискорити реформу профільної освіти.

Для забезпечення дієвої системи організації профільної освіти, має бути створена: законодавча база, інформування населення, досягнення спільної точки дотику, за допомогою досягнення консенсусу. В подальшій роботі ми розробляємо просвітницькі лекції для батьків, про профільну освіту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ : «Перун», 2005.

2. Герасимов И. В. Интенсивное общение: технология динамичного убеждения и эффективного переубеждения. «Психология, социология и педагогика». URL: <https://psychology.snauka.ru/2012/11/1274>.

3. Гоббс Т. Левиафан или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва : Мысль, 2001. 123 с.

4. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія: підручник. Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 564 с.

5. Закон про повну загальну середню освіту – експертний огляд для громад. Закон України «Про повну загальну середню освіту» № 463-IX від 16 січня 2020 року. Департамент гуманітарної політики. URL: <https://humpolitic.dniprorada.gov.ua/2021/03/16/zakon-ukraini-pro-osvitu-ta-pzso/>.

6. Закон України «Про повну середню освіту» документ 463-IX, чинний, поточна редакція – Редакція від 08.08.2021, підстава – 1658-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

7. Концепція «Нова школа. Простір освітніх можливостей». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

8. Липпман У. Общественное мнение. Москва : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.

9. Ляшенко О. І., Максименко С. Д., Топузов О. М. Про зміст загальної середньої освіти : науково-аналітична доповідь. Національна академія педагогічних наук України. 2015. С. 118.

10. Міністерства освіти і науки України. «Пропонуємо новачки та запрошуємо до обговорення: розробленого проекту типового навчального плану для учнів 10-11 класів». URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2017-01-16-proponuemo-novaczivn-ta-zaproshuemo-do-ob>

11. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Порядку зарахування, відрахування та переведення учнів до державних і комунальних закладів освіти для здобуття повної загальної середньої освіти». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-poryadku-zarahunannya-vidrahuvannya-ta-perevedennya-uchniv-do-derzhavnih-ta-komunalnih-zakladiv-osviti-dlya-zdobuttya-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti>

12. Міністерство освіти і науки України, наказ «Про затвердження Порядку зарахування, відрахування та переведення учнів до державних та комунальних закладів освіти для здобуття повної загальної середньої освіти». URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/Новини/2018/05/10/1_nakaz_367.pdf.

13. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні. Педагогічна думка. 2016. С. 448.

14. Нова Українська школа. «Як запровадити профільну освіту не «для галочки», а для учнів». URL: <https://nus.org.ua/view/yak-zaprovadyty-profilnu-osvitu-ne-dlya-galochky-a-dlya-uchniv/>.

15. Новиков Д. В., Иванов А. В. Психология массовых коммуникаций : учеб. пособие. Комсомольск-на-Амуре : ФГБОУ ВПО «КНАГТУ», 2013. 76 с.

16. Онищук Л. А. Нова українська школа: реалії та перспективи. Український педагогічний журнал. 2018. № 1. С. 47–53.

17. Платон. Избранные диалоги. Москва : АСТ. 508 с.

18. Постанова Кабінету міністрів від 30.09.2020 р. № 898«Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-p#Text>

19. Про затвердження Положення про опорний заклад освіти. Затверджено постановою КМУ від 19.06.2019 № 532. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/532-2019-p#Text>.

20. Тараканов Е. В. Агрегирование данных мультисенсоров в беспроводных сенсорных сетях. : дис. ... канд. тех. наук. Томск, 2012. 95 с.

21. Урядовий портал. Реформа освіти і науки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/rozvitok-lyudskogo-kapitalu/reforma-osviti>.

22. Чистякова С. Н. Профессиональные пробы и выбор профессии: Книга для учителя : навч. посіб. Москва : Просвещение, 2007.

23. Шестопалова О. П. Дослідження структури пізнавальних здібностей, інтересів та мотивації старшокласників профільних фізико-математичних класів в умовах освітньої орієнтації. *Соціально-психологічні аспекти формування іміджу навчальних закладів: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. МОН України, АПН України, Інститут психології ім. Костюка.* 1997. С. 23–24.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:

Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 34

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Семенченко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 9,63. Ум. друк. арк. 11,16.

Підписано до друку 01.03.2022. Замов. № 0422/123. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.